

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖУРНАЛЫ
КАЗАХСТАНСКИЙ ЖУРНАЛ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
KAZAKHSTAN JOURNAL OF INTERNATIONAL LAW

Научно-теоретический и информационно-практический журнал

№4
(83)

Алматы 2022

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖУРНАЛЫ
КАЗАХСТАНСКИЙ ЖУРНАЛ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА
KAZAKHSTAN JOURNAL OF INTERNATIONAL LAW

Научно-теоретический и информационно-практический журнал

№4
(83)

Журнал издается с 03.02.2000г., выходит ежеквартально. Свидетельство о постановке на учет средства массовой информации, выданное Министерством культуры и информации Республики Казахстан № 15701-Ж от 24 ноября 2015 г. (свидетельство первичной постановки на учет № 1073-Ж, 03.02.2000г.)

Редакционный совет:

*Председатель – доктор юридических наук, профессор **Жалаири О.Ш.** (Алматы)*

Члены Редакционного совета:

*доктор юридических наук, профессор **Айтхожин К.К.**; доктор юридических наук, профессор **Сарсембаев М.А.** (Астана); доктор юридических наук, профессор **Мауленов К.С.**; (Алматы); доктор юридических наук, профессор **Мацкевич И.М.** (Москва); доктор юридических наук, профессор **Шумилов В.М.** (Москва)*

Редакционная коллегия:

*Главный редактор – доктор юридических наук **Алибаева Г.А.***

Члены Редакционной коллегии:

*доктор юридических наук, доцент **Сабитова А.А.**; кандидат юридических наук **Толкумбекова Н.О.**; кандидат юридических наук **Кудайбергенов М.Б.**, кандидат юридических наук, доцент **Әбділда Д.Ә.***

СОБСТВЕННИК:

*Учреждение «Евразийская юридическая академия им.Д.А.Кунаева»
(город Алматы)*

Адрес редакции:

*Республика Казахстан, г.Алматы, ул. Курмангазы, 107
Телефон: 8 (727) 292-98-77, 350-78-88*

e-mail: nauka_kunaev@mail.ru

СОДЕРЖАНИЕ

Айтхожин К. К. Казахстан – полупрезидентская республика: конституционные контуры	5
Алибаева Г. А. , Кошексова С. Д., Рахимбаев Э. Н., Музапар Д. Ж. Концептуальные основы развития местного самоуправления в Республике Казахстан	10
Алим Г. Изучение некоторых проблем методического обеспечения расследования вымогательства	18
Акбарова К. К. Қазіргі жағдайда экстремизммен күресудің кейбір мәселелері	23
Байназар А., Бурибаев Е. А. Моральдық зиянды өтеуге байланысты еңбек дауларын қарау ерекшеліктері	29
Дегенбаев А. А. Билік бөлу жүйесіндегі сот билік тармағының атқаратын ролі	36
Дюсебаев Т. Т., Сақтаған А. Е. Қылмыстық саясаттың түсінігі және оның мемлекеттің саяси жүйесіндегі орны	42
Жазылбеков А. Б. Понятие государственной службы Республики Казахстан	48
Жетписбаева И. Д., Байсалова Г. Т. Социально-экономические права человека: аспекты международного и национального права	54
Жумашова И. К. Экологиялық босқындардың анықтамасы және сипаттамасы	59
Жусупова А. Б. Көші-қонды реттеудің халықаралық-құқықтық мәселелері	64
Зупаров Д. К. Исследование некоторых способов мошенничества совершенного посредством информационных технологий	68
Искаков Н. Б. Вето құқығы институтының саяси-құқықтық сипаттамасы	72
Коржумбаева Т. М., Зинкевич Т. И. Информация как основа информационно-аналитической работы оперативно- розыскных подразделений ОВД	78
Коржумбаева Т. М. Некоторые аспекты взаимодействия правоохранительных органов, при осуществлении розыска лица пропавшего без вести	85
Куналиева Г. А., Қанатбек Е. Қ. Тінту барысындағы болжаулар	90
Kuanaliyeva G. A., Nurgalym D. N. Crime and criminal offense: similarities and differences	97
Қайырбек Н. Қ. Адам құқықтарын қорғау механизмі	106
Майбасаров О. К., Нурмагамбетов С. С. модификация правосознания граждан Республики Казахстан в период строительства независимого государства	111
Мырзаханова Ш. Т., Қожатаев А. Қ.	116

Татуластыру рәсімдерін қолдану практикасының өзекті мәселелері	
Мусабек Е. Қ.	
ШЫҰ-ның БҰҰ және ҰҚШҰ-мен аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы өзара іс-қимылының халықаралық-құқықтық аспектілері	122
Наурызбаева Р. К., Ибрагимов М. Н.	
Коллизиялық нормалар халықаралық жеке құқықтың негізі ретінде	127
Сагиндыков М. Е.	
Парламентаризм және құқықтық мемлекет	133
Сапекова А. Г.	
Атқарушы биліктің негізгі категорияларын тұжырымдау мәселелері	139
Сердалиева Ә. Е.	
Законотворческий процесс: понятие и сущность	145
Серікұлы Б.	
Некоторые современные исследования с использованием информационных технологий применяемые при расследовании уголовных правонарушений	151
Сулейменов С. А., Оразхожаев Н. А.	
Қылмыстылықпен күресудегі халықаралық ынтымақтастық	156
Хавдал К.	
Конституциялық реформа – Жаңа Қазақстанға жетелер жарқын жол	162
Шажияев Б. С.	
Халық билігі және өкілдік демократия институттары	168

К. К. Айтхожин

*Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, город Алматы*

КАЗАХСТАН - ПОЛУПРЕЗИДЕНТСКАЯ РЕСПУБЛИКА: КОНСТИТУЦИОННЫЕ КОНТУРЫ

Аннотация. В статье рассматриваются актуальные проблемы разделения властей, которые, как правило, привязываются к определенной форме правления, в рамках которой действует та или иная конституционная модель разделения властей. Такой подход показывает взаимосвязь между распределением полномочий между органами власти, установленным Основными законами, и конституционно закрепленной в государстве формой правления. В этой связи выделяются в основном три модели разделения властей: *президентскую модель, парламентскую модель и полупрезидентскую модель.*

В рамках полупрезидентской конституционной модели разделения ветвей власти, установленной в Казахстане, могут фактически существовать как президентско-парламентский, так и парламентско-президентский режим, что представляется весьма важным для дальнейшей эволюции отечественного политического режима. И именно смешанная модель разделения ветвей власти, являясь более вариативной по сравнению с президентской и парламентской моделью разделения ветвей власти, предоставляет такую возможность постепенной конституционной эволюции Казахстана.

Ключевые слова: Конституция, Президент, Парламент, Правительство, принцип разделения властей, президентская модель разделения властей, парламентская модель разделения властей, полупрезидентская модель разделения властей.

ҚАЗАҚСТАН – ЖАРТЫЛАЙ-ПРЕЗИДЕНТТІК РЕСПУБЛИКА: КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ СҰЛБАСЫ

Аннотация. Мақалада билікті бөлудің өзекті мәселелері қарастырылады, әдетте белгілі бір басқарудың түріне тәуелді болады, бұл конституциялық биліктің бөлінуінің әртүрлі модельдеріне байланысты болады. Бұл тәсіл негізгі заңдарда белгіленген билік органдары мен мемлекетте Конституциялық бекітілген басқару нысаны арасындағы өкілеттіктерді бөлу арасындағы байланысты көрсетеді. Осыған байланысты билікті бөлудің негізінен үш моделі ерекшеленеді: *президенттік модель, парламенттік модель және жартылай президенттік модель.*

Қазақстанда орнатылған билік тармақтарын бөлудің жартылай президенттік Конституциялық моделі шеңберінде іс жүзінде президенттік-парламенттік және парламенттік-президенттік режим болуы мүмкін, бұл отандық саяси режимнің одан әрі дамуы үшін өте маңызды болып көрінеді. Дәл осы билік тармақтарын бөлудің аралас моделі, билік тармақтарын бөлудің президенттік және парламенттік моделімен салыстырғанда анағұрлым өзгермелі бола отырып, Қазақстанның біртіндеп Конституциялық эволюциясына мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Конституция, Президент, Парламент, Үкімет, билікті бөлу принципі, билікті бөлудің президенттік моделі, билікті бөлудің парламенттік моделі, билікті бөлудің жартылай президенттік моделі.

KAZAKHSTAN - SEMI-PRESIDENTIAL REPUBLIC: CONSTITUTIONAL CONTOURS

Abstract. The article deals with topical problems of the separation of powers, which, as a rule, are tied to a certain form of government, within which one or another constitutional model of separation of powers operates. Such an approach helps to show the relationship between the distribution of powers between public authorities established by the Basic Laws and the form of government constitutionally enshrined in the state. In this regard, there are mainly three models of separation of powers: the presidential model (on the example of the United States), the parliamentary model (on the example of Great Britain) and the semi-presidential model (on the example of France). As can be seen, in modern democracies, a certain model of separation of powers merges with a constitutionally fixed form of government. Within the framework of the semi-presidential constitutional model of separation of powers established in Kazakhstan, both a presidential-parliamentary and a parliamentary-presidential regime may actually exist, which.

Key words: Constitution, President, Parliament, Government, the principle of separation of powers, the presidential model of separation of powers, the parliamentary model of separation of powers, the semi-presidential model of separation of powers.

В Послании Президента Республики Казахстан К.К. Токаева народу Казахстана: «Новый Казахстан. Путь обновления и модернизации» от 16 марта 2022 г. отмечается: «В Казахстане сложилась суперпрезидентская модель правления. На начальном этапе развития страны она была оправданна. Но мы не стоим на месте – меняется общество, меняется страна. И наша политическая система должна постоянно адаптироваться к новым реалиям. Сегодня у нас буквально все замыкается на Президенте, и это в корне неправильно. Нужно постепенно отходить от такой практики. Сращивание партийных структур с государственным аппаратом крайне нежелательно. Монополия в политике неизбежно приводит к различным социальным болезням и деградации государства. ... Вместе с тем мы видим, что сверхконцентрация полномочий в центре проецируется и на региональный уровень. Сегодня для всего общества стало очевидно, что именно монополизация политической и экономической деятельности сыграла едва ли не самую главную роль в произошедших январских событиях. Но важный урок «Трагического января» состоит и в том, что концентрация полномочий в руках высшего должностного лица в государстве неоправданно усиливает влияние приближенных к нему лиц и финансово-олигархических групп. ... Сверхконцентрация власти Президента также выражается в избыточном количестве его полномочий. Отказ от чрезмерных президентских полномочий станет важным фактором, который обеспечит необратимость политической модернизации в стране» [1].

В этой связи весьма актуальными в свете строительства Нового Казахстана является анализ проблем правовой природы института Президента в конституционной системе ветвей единой государственной власти, диктуемый потребностями политико-правовой практики. Ведь от ее практического полнокровного решения зависит вектор демократического развития всей государственной системы страны, основанной на принципе разделения ветвей власти, и гражданского общества.

Актуальность вышеуказанных проблем объясняется и необходимостью достижения четкого научно-теоретического и практического понимания содержания и сущности конституционно-правового статуса Президента, решение которого является существенным для окончательного отхода от суперпрезидентской модели правления, породившей невластный статус Главы государства и сверхконцентрацию его единоличной власти. Представляется политически важным и конституционно-правовое решение вопросов преодоления несбалансированного и ассиметричного характера системы разделения ветвей единой государственной власти, связанного с явным

преимуществом полномочий Президента, как Главы государства и его высшего должностного лица.

В современной конституционно-правовой литературе вопросы разделения властей, как правило, привязываются к определенной форме правления, в рамках которой действует та или иная конституционная модель разделения властей. Такой подход помогает показать взаимосвязь между распределением полномочий между органами государственной власти, установленным Основными законами, и конституционно закрепленной в государстве формой правления. В этой связи выделяются в основном три модели разделения властей: *президентскую* модель (на примере США), *парламентарную* модель (на примере Великобритании) и *полупрезидентскую* модель (на примере Франции). Как видно, в современных демократических государствах определенная модель разделения властей сливается с конституционно закрепленной формой правления. С учетом вышеуказанного, исследователи выделяют:

- жесткую модель разделения властей, характерную для президентских республик (американский вариант);

- гибкую модель разделения властей, характерную для парламентарных монархий и республик;

- смешанную модель разделения властей, характерную для президентских республик (французский вариант);

Президентская (или жесткая) модель разделения властей, впервые в мире закрепленная Конституцией США 1787 г., основана на учении Ш.-Л. Монтескье о разделении властей и системе сдержек и противовесов, а также идеях Дж. Мэдисона, А. Гамильтона, Т. Джефферсона о равновесии, независимости и взаимном контроле властей. Для такой модели разделения властей присущи следующие основные черты:

- президент, как глава исполнительной власти, и парламент избираются самостоятельно и независимо друг от друга, и сроки их полномочий не совпадают во времени;

- конституционно устанавливается запрет на совмещение депутатского мандата, министерского портфеля и должности судьи, т.е. одно и то же должностное лицо одновременно может быть носителем только одной формы власти;

- законодательная и исполнительная власть не могут определяющим образом влиять на досрочное прекращение полномочий друг друга по политическим мотивам: президент не может распустить парламент, а парламент не может выразить недоверие правительству;

- законодательно заложена возможность разделенного политического правления, когда исполнительная власть контролируется партией, главой которой является президент, а большинство в одной или обеих палатах парламента принадлежит другой партии;

- возможный произвол законодательной власти ограничивается правом, которое формулируется судебной властью, правомочной толковать конституцию независимо от законодателя законодательная.

Парламентарная (или гибкая) модель разделения властей типична для стран с парламентарной формой правления (Великобритания, Япония, Германия, Италия и др.), для которой характерны следующие черты:

- конституционно закрепляется доктрина верховенства закона;

- правительство формируется парламентским способом и несет политическую ответственность только перед парламентом;

- должность премьер-министра занимает лидер партии парламентского большинства или лидер коалиционного большинства в парламенте;

- как правило, осуществляется единое политическое руководство государством, т.к. одна и та же политическая партия или коалиция партий контролирует и парламент и правительство;

- конституционные конфликты, возникающие между парламентом и правительством, разрешаются с помощью средств обоюдного воздействия: правительство может применить право роспуска парламента, а парламент вправе выразить правительству вотум недоверия, привлекая его к политической ответственности.

Смешанная (именуемая также полупрезидентской) модель разделения властей получила распространение в мире благодаря политическому опыту Конституции Веймарской Германии 1919 г. и функционирования V Республики во Франции на основе Конституции 1958 г. Для такой модели разделения властей характерны следующие основные черты:

- исполнительная власть является «бицефальной», т.к. глава государства (президент) и правительство, возглавляемое премьер-министром, обладают как самостоятельными (дискреционными), так и совместными полномочиями;

- президент самостоятельно формирует правительство, однако в политической практике большое значение приобретает мажоритарный фактор в парламенте. Во-первых, если большинство в нижней палате парламента поддерживает главу государства, то и правительство формируется президентом. Во-вторых, если большинство в нижней палате принадлежит другой партии, то президент вынужден формировать правительство с учетом этого большинства и назначать премьер-министром лидера партии парламентарского большинства;

- президент обладает функциями «арбитра-дирижера» во взаимоотношениях с другими органами государства, и, прежде всего, с парламентом и правительством, что предопределяет весомый перевес главы государства в системе органов государственной власти;

- правительство практически несет двойную ответственность перед президентом и парламентом или его нижней палатой парламента. Соответственно в каждом конкретном случае возможно преобладание той или иной формы ответственности правительства в зависимости от расстановки политических сил в парламенте;

- президент обладает конституционным правом роспуска нижней палаты парламента.

Как видно, учрежденная Конституцией Республики Казахстан 1995 г. модель разделения властей, близка к полупрезидентскому варианту, сочетающему элементы гибкой и жесткой модели разделения властей. В этой связи для отечественной полупрезидентской модели разделения властей характерны следующие черты:

- Президент Республики Казахстан, в соответствии с положениями пп.1 и 3 ст.40 Конституции, является Главой государства, его высшим должностным лицом, определяющим основные направления внутренней и внешней политики государства, представляющим Казахстан внутри страны и в международных отношениях и обеспечивающим согласованное функционирование всех ветвей государственной власти, а также ответственность органов власти перед народом.

- Президент Республики Казахстан, согласно нормам п.1 ст.41 Конституции Республики: «избирается в соответствии с конституционным законом совершеннолетними гражданами Республики на основе всеобщего, равного и прямого избирательного права при тайном голосовании сроком на семь лет». При этом в соответствии с предписаниями п.5 ст.42 Конституции: «Одно и то же лицо не может быть избрано Президентом Республики более одного раза». Соответственно Президент Республики является легитимным представителем и олицетворением единства народа Казахстана, т.к. за него голосует народ, как один избирательный округ;

- «Правительство, - согласно нормам п.1 ст.65 Основного закона, - образуется Президентом Республики Казахстан в порядке, предусмотренном Конституцией». В соответствии с предписаниями пп.3) ст.44 Конституции Республики: после консультаций с фракциями политических партий, представленных в Мажилисе Парламента, Глава государства вносит на рассмотрение Мажилиса для дачи согласия кандидатуру Премьер-Министра Республики; с согласия Мажилиса Парламента назначает на должность Премьер-Министра; освобождает от должности Премьер-Министра; по представлению Премьер-Министра определяет структуру Правительства; по представлению Премьер-Министра, внесенному после консультаций с Мажилисом, назначает на должности членов Правительства; самостоятельно назначает на должности министров иностранных дел, обороны, внутренних дел; освобождает от должностей членов Правительства; принимает присягу членов Правительства; при необходимости председательствует на заседаниях Правительства по особо важным вопросам;

- в соответствии с положениями пп.2 и 3 ст.64 Конституции: Правительство является коллегиальным органом и в своей деятельности ответственно перед Президентом Республики и Парламентом. Члены Правительства подотчетны Палатам Парламента в случае, предусмотренном подпунктом б) ст.57 Конституции;

- согласно нормам п.1 ст.70 Конституции: Правительство слагает свои полномочия перед вновь избранным Мажилисом Парламента Республики;

- в соответствии с положениями пп.2-7 ст.70 Конституции: Правительство и любой его член вправе заявить Президенту Республики о своей отставке, если считают невозможным дальнейшее осуществление возложенных на них функций. Правительство заявляет Президенту об отставке также в случае выражения Мажилисом Парламента или Парламентом вотума недоверия Правительству. Президент Республики в десятидневный срок рассматривает вопрос о принятии или отклонении отставки. Принятие отставки означает прекращение полномочий Правительства либо соответствующего его члена. Принятие отставки Премьер-Министра означает прекращение полномочий всего Правительства. При отклонении отставки Правительства или его члена Президент поручает ему дальнейшее осуществление его обязанностей. Президент Республики вправе по собственной инициативе принять решение о прекращении полномочий Правительства и освободить от должности любого его члена. Освобождение от должности Премьер-Министра означает прекращение полномочий всего Правительства;

- согласно нормам пп. 6) ст.57 Конституции, каждая из Палат Парламента самостоятельно, без участия другой Палаты: вправе по инициативе не менее одной трети от общего числа депутатов Палаты заслушивать отчеты членов Правительства Республики по вопросам их деятельности. По итогам заслушивания отчета большинством не менее чем двумя третями голосов от общего числа депутатов Палаты вправе принимать обращение к Президенту Республики об освобождении от должности члена Правительства в случае неисполнения им законов Республики. В этом случае Президент Республики освобождает от должности члена Правительства;

- неутверждение Парламентом Республики на совместном заседании Палат отчета Правительства об исполнении республиканского бюджета, в соответствии с предписаниями п.2 ст.53 Основного закона, означает выражение Парламентом вотума недоверия Правительству;

- согласно нормам 2 ст.56 Конституции: Мажилис большинством голосов от общего числа депутатов Мажилиса по инициативе не менее одной пятой от общего числа депутатов Мажилиса вправе выразить вотум недоверия Правительству;

- в соответствии с положениями п.1 ст.63 Основного закона: Президент Республики после консультаций с председателями Палат Парламента и Премьер-Министром может распустить Парламент или Мажилис Парламента.

Как видно из содержания Конституции Республики Казахстан, в ней однозначно и широко закреплена смешанная модель разделения ветвей единой государственной власти, предполагающая на практике значительную подвижность действующего политического режима без изменения ее конституционных основ. Так, конституционный статус Президента Республики, как Главы государства и его высшего должностного лица, находящегося над ветвями власти и в равном удалении от них, арбитра-координатора взаимодействия ветвей власти, позволяет ему координировать и направлять их деятельность, разрешать конфликты, возникающие между ними [2, с.83].

В рамках такой конституционной модели разделения ветвей власти могут фактически существовать как президентско-парламентский, так и парламентско-президентский режим, что представляется весьма важным для дальнейшей эволюции отечественного политического режима. И именно смешанная модель разделения ветвей власти, являясь более подвижной и вариативной по сравнению с президентской и парламентской моделью разделения ветвей власти, предоставляет такую возможность постепенной конституционной эволюции Казахстана.

Список использованной литературы:

1. Послание Президента Республики Казахстан К.К. Токаева народу Казахстана: «Новый Казахстан. Путь обновления и модернизации» от 16 марта 2022 г. // // Президент Республики Казахстан. Официальный сайт [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://akorda.kz/>.

2. Котов А.К. Конституционализм в Казахстане: опыт становления и эффективность механизма власти. – Алматы: Издательство КазГЮА, 2000. – 288 с.

УДК 342.553

Г. А. Алибаева¹, С. Д. Кошекowa¹, Э. Н. Рахимбаев¹, Д. Ж. Музапар²

*¹Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, город Алматы,*

*²Аспирант Национальной академии наук Кыргызской Республики,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация. В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева 16 марта 2022 года народу Казахстана «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации» было озвучено, что перед страной стоят амбициозные цели, которые станут фактически основой построения Нового Казахстана. Президент особо отметил, что система управления, ориентированная на сверх концентрации полномочий, уже утратила свою эффективность. Она не способна консолидировать гражданское общество с его многообразием взглядов и убеждений. Поэтому, отметил Президент, нам нужны выверенные шаги по переустройству политической модели развития Казахстана».

В статье рассмотрены проблемы становления и развития истинной системы местного самоуправления в Казахстане, поскольку как отметил Президент РК К.Ж. Токаев, необходимо «осуществить реальную децентрализацию местного

самоуправления». В Конституции РК прописаны нормы, регулирующие деятельность органов местного самоуправления, однако на практике эти конституционные нормы не были реализованы. Глава государств отметил, что «присутствовала имитация, а не местное самоуправление». Президент РК Токаев К.Ж. особо отметил, что «сегодня органы местного самоуправления имеют гибридную природу, являясь одновременно институтом местного государственного управления и местного самоуправления. Поэтому необходимо четко обозначить полномочия как маслихатов, так и акиматов на законодательной основе. Необходимо четко определить их функции и полномочия и обеспечить всем необходимым - материально-технической базой и достаточными финансовыми средствами. Представлена инновационная модель развития системы органов государственного управления и местного самоуправления исполнительной ветви государственной власти Казахстана, оптимизации административно-территориального устройства страны и проведении децентрализации местного самоуправления.

Ключевые слова: Исполнительная власть, государственное управление, органы государственного управления, органы местного самоуправления, народный курултай, Европейская Хартия местного самоуправления, модернизация.

ҚАЗАҚСТАНДА ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫ ДАМУДЫҢ ТҮЖЫРЫМДАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2022 жылғы 16 наурыздағы "жаңа Қазақстан: жаңару және жаңғырту жолы" атты Қазақстан халқына Жолдауында ел алдында жаңа Қазақстанды құрудың нақты негізі болатын өршіл мақсаттар тұрғаны айтылды. Президент биліктің шамадан тыс шоғырлануына бағытталған басқару жүйесі өзінің тиімділігін жоғалтқанын ерекше атап өтті. Бұл басқару жүйесі азаматтық қоғамды әртүрлі көзқарастары мен сенімдерімен біріктіре алмайды. Сондықтан, Президент атап өткендей, бізге Қазақстанның саяси даму моделін қайта құру бойынша тексерілген қадамдар қажет".

Мақалада Қазақстанда жергілікті өзін-өзі басқарудың шынайы жүйесін қалыптастыру және дамыту мәселелері қарастырылған, өйткені ҚР Президенті Қ.Ж. Тоқаев атап өткендей, "жергілікті өзін-өзі басқаруды нақты орталықсыздандыруды жүзеге асыру" қажет. ҚР Конституциясында жергілікті өзін-өзі басқару органдарының қызметін реттейтін нормалар жазылған, алайда іс жүзінде бұл конституциялық нормалар іске асырылмаған. Мемлекет басшысы "жергілікті өзін-өзі басқару емес, еліктеу болды" деп атап өтті. ҚР Президенті Қ. Ж. Тоқаев " бүгінде жергілікті өзін-өзі басқару органдары бір мезгілде жергілікті мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару институты бола отырып, гибриді сипатқа ие. Сондықтан мәслихаттардың да, әкімдіктердің де өкілеттіктерін заңнамалық негізде нақты белгілеу қажет. Олардың функциялары мен өкілеттіктерін нақты айқындап, барлық қажетті - материалдық-техникалық базамен және жеткілікті қаражатпен қамтамасыз ету қажет. Қазақстанның мемлекеттік билігінің атқарушы тармағының мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару органдары жүйесін дамытудың, елдің әкімшілік-аумақтық құрылымын оңтайландырудың және жергілікті өзін-өзі басқаруды орталықсыздандыруды жүргізудің инновациялық моделі ұсынылған.

Кілт сөздер: Атқарушы билік, мемлекеттік басқару, Мемлекеттік басқару органдары, жергілікті өзін-өзі басқару органдары, халықтық құрылтай, жергілікті өзін-өзі басқарудың Еуропалық Хартиясы, жаңғырту.

CONCEPTUAL FOUNDATIONS FOR THE DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN

Abstract. In the Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev on March 16, 2022 to the people of Kazakhstan "New Kazakhstan: the path of renewal and modernization", it was announced that the country faces ambitious goals that will actually become the basis for building a New Kazakhstan. The President emphasized that the management system focused on over-concentration of powers has already lost its effectiveness. It is not capable of consolidating civil society with its diversity of views and beliefs. Therefore, the President noted, we need verified steps to restructure the political model of Kazakhstan's development."

The article deals with the problems of formation and development of a true system of local self-government in Kazakhstan, since, as the President of the Republic of Kazakhstan K.Zh. Tokayev noted, it is necessary to "implement a real decentralization of local self-government". The Constitution of the Republic of Kazakhstan prescribes norms regulating the activities of local self-government bodies, but in practice these constitutional norms have not been implemented. The Head of State noted that "there was an imitation, not local self-government." President of the Republic of Kazakhstan Tokayev K.Zh. emphasized that "today local self-government bodies have a hybrid nature, being at the same time an institution of local public administration and local self-government. Therefore, it is necessary to clearly define the powers of both maslikhats and akimats on a legislative basis. It is necessary to clearly define their functions and powers and provide them with everything necessary - material and technical base and sufficient financial resources. An innovative model of the development of the system of public administration and local self-government of the executive branch of the state power of Kazakhstan, optimization of the administrative-territorial structure of the country and decentralization of local self-government is presented.

Key words: Executive power, public administration, public administration bodies, local self-government bodies, people's kurultai, European Charter of Local Self-Government, modernization.

Очень важным и знаменательным событием явилось решение Президента РК создать «Ұлттық құрылтай» (Национальный курултай). Президент особо подчеркнул, что «наши предки всегда обсуждали и принимали судьбоносные решения всенародно. Президент страны предложил создать «Ұлттық құрылтай» (Национальный курултай). Новый институт продолжит работу Нацсовета на общенациональном уровне. Таким образом, подчеркнул Президент К.Ж. Токаев, у нас появится орган, в котором будет представлен широкий спектр самых различных мнений и взглядов. Для обсуждения важных вопросов и проблем члены Курултая будут собираться на регулярной основе» [2].

Особую радость населения страны вызвало предложение Президента РК о совершенствовании административно-территориального устройства страны и проведении децентрализации местного самоуправления.

В Конституции Республики Казахстан в Ст. 89 установлено, что «В Республике Казахстан признается местное самоуправление, обеспечивающее самостоятельное решение населением вопросов местного значения. Местное самоуправление осуществляется населением непосредственно, а также через маслихаты и другие органы местного самоуправления в местных сообществах, охватывающих территории, на которых компактно проживают группы населения» [1, с. 49].

В этой связи президент Касым-Жомарта Токаев предложил концептуальные основы административно-территориальной реформы, децентрализации органов управления исполнительной ветви государственной власти и развития местного самоуправления в Казахстане.

Президент РК подчеркнул, что, меняя систему выборов и порядок формирования Парламента, необходимо учитывать административно-территориальное устройство (АТУ). Очень важно, чтобы административно-территориальное устройство страны было оптимальным.

Президент РК К.Ж. Токаев отметил, что «Все эти инновации принял, опираясь на предложения и мнения граждан. Если местные жители поддержат эти начинания, то уже в ближайшее время следует претворить их в жизнь. Поручаю Правительству тщательно изучить вопросы административно-территориального устройства и предложить пути реализации указанных инициатив. Это непростое дело, нужно подойти к нему, продумав все детали. Вышеуказанные предложения – это еще и возможность принять меры по оптимизации государственных служащих в аппаратах акимов областей и городов республиканского значения с точки зрения их сокращения в зависимости от численности населения регионов, отметил Глава государства [2].

На наш взгляд, в данном случае, прежде всего, необходимо ликвидировать во всех областях все областные органы государственного управления (*кроме силовых и правоохранительных структур* системы исполнительной ветви государственной власти). На областном уровне должны продолжить функционировать областные маслихаты и областные акиматы, с небольшим мобильным аппаратом, остальные областные органы государственного управления следует упразднить (ликвидировать). Передать в ведение областных акиматов все функции ликвидированных областных структурных подразделений, департаментов и отделов всех министерств и государственных комитетов, агентств, служб (облздрав, облфин, облстат, облоно и др.). Все эти органы должны будут переданы и подчинены областным акиматам, с обязательным обеспечением министерствами, центральными органами управления, соответствующими финансовыми и материально-техническими средствами.

На наш взгляд, полагаем, что аналогичным образом необходимо провести административные реформы на районном уровне, значительно усилив функции и полномочия районных маслихатов и районных акиматов.

Нам импонирует и то, что, Президент РК установил норму – «впредь у акимов не должно быть больше трех заместителей, в исключительных случаях – четыре» [2].

Нам импонирует и то, что Президент РК отметил «Для повышения доверия граждан к представительной власти особое внимание необходимо уделить маслихатам. Нужно внести соответствующие поправки в законодательство, регламентирующие право Президента вносить на альтернативной основе не менее двух кандидатур на должности акимов областей и городов республиканского значения. Таким образом, Президент будет назначать акимов областей и городов республиканского значения с учетом результатов рассмотрения в маслихатах. Речь идет о косвенных выборах руководителей регионов. Все представленные новации по реформированию представительной ветви власти направлены на созидание Нового Казахстана с сильной парламентской культурой и влиятельными народными избранниками» [2].

И наконец, следует особо отметить то, что всеобщее одобрение населения страны получило предложение Президента РК К.Ж. Токаева «осуществить реальную децентрализацию местного самоуправления». В Конституции РК прописаны нормы, регулирующие деятельность органов местного самоуправления, однако на практике эти конституционные нормы не были реализованы. Глава государств отметил, что «присутствовала имитация, а не местное самоуправление».

Президент РК Токаев К.Ж. особо отметил, что «сегодня органы местного самоуправления имеют гибридную природу, являясь одновременно институтом местного государственного управления и местного самоуправления. Поэтому необходимо четко обозначить полномочия как маслихатов, так и акиматов на законодательной основе. Необходимо четко определить их функции и полномочия и обеспечить всем необходимым

- материально-технической базой и достаточными финансовыми средствами. Успешная политическая модернизация и развитие гражданского общества невозможны без дальнейшего углубления процесса децентрализации власти, отметил Глава государства. Мы продолжим передавать реальные полномочия из центра в регионы. Прежде всего, необходимо эффективно разграничить функции государства и институтов местного самоуправления. Надо понимать, заметил, Президент РК, что сильная система местного самоуправления – это базовая основа для прямого участия граждан в улучшении качества жизни в своем родном населенном пункте. Образно говоря - поднимем село, поднимем страну! Необходимо вдохнуть в села и поселки новую жизнь, развить сельскую экономику, сельское хозяйство и тогда село накормит и город, и страну. Президент подчеркнул, что «без сомнений, казахстанцы уже давно готовы брать ответственность за свои города, районы и села. Не следует недооценивать людей и бояться передавать им полномочия, которые они в состоянии взять на себя. В рамках политической модернизации маслихаты должны стать ключевым звеном местного самоуправления» [2].

Единое одобрение вызвала и инициатива Президента РК в части «кардинального пересмотра системы финансирования регионов. В настоящее время сельские округа полностью зависят от вышестоящих акимов и получают поддержку по остаточному принципу. С учетом введения выборности акимов Президент РК считает целесообразным внедрить механизм прямого финансирования органов местного самоуправления в соответствии с передовой международной практикой, что вызывает особое удовлетворение. Требуется также существенно расширить базу их собственности. Обладая существенными ресурсами, они смогут реально влиять на ситуацию и нести ответственность. В противном случае, отметил Президент РК, это просто имитация, а не самоуправление. Всю необходимую подготовительную работу по этому вопросу нужно завершить до середины текущего года. Еще одним важным шагом станет облегчение порядка закупок для органов местного самоуправления, ликвидация бюрократии и формализма. Президент поручил Правительству совместно с Администрацией Президента детально проработать механизмы реализации указанных поручений и учесть их при разработке закона «О местном самоуправлении» [2].

Также одобрение вызвало решение давно назревшего вопроса – «ратификации Казахстаном Европейской хартии местного самоуправления, которая является базовым международным документом в этой сфере», подчеркнул Президент Казахстана К.Ж.Токаев. Все эти меры будут способствовать появлению действительно авторитетных и ответственных органов местного самоуправления, местных лидеров, способных мобилизовать свои сообщества для эффективного решения волнующих людей проблем. Реальное укрепление системы местного самоуправления откроет новые возможности для развития регионов, снижения иждивенческих настроений, глубинного укоренения демократических преобразований в стране».

В целом, мы уверены, амбициозные цели и задачи, которые озвучил Глава Казахстана К.Ж. Токаев фактически станут основой построения Нового Казахстана.

Однако на наш взгляд, к сожалению, Главой государства недостаточно внимания было уделено исполнительной ветви государственной власти, которая является самой сложной в системе власти, в части формирования, структуры, системы органов управления, ответственности и ее эффективной деятельности. Именно Правительство осуществляет реализацию законов и решений Президента РК, государственные программы и планы социально-экономического развития страны. Во все времена большие проблемы возникали во многих странах именно с формированием эффективной системы исполнительной ветви государственной власти.

Мы полагаем, что с законодательной ветвью и судебной ветвью государственной власти в стране гораздо проще, необходимо лишь обеспечить эти институты власти избранием квалифицированных, достойных, компетентных, честных депутатов и судей.

Основными функциями Парламента является разработка и принятие качественных законов и обеспечение эффективного контроля за их реализацией. Суды же отправляют правосудие на основе исковых заявлений (при их наличии), рассматривают их и выносят по ним соответствующие законные решения. Значительно сложнее обстоит дело, во всем мире, с системой исполнительной ветвью государственной власти. Мы однозначно полагаем, что до настоящего времени в РК все еще не создана инновационная, модернизированная, эффективная система исполнительной ветви государственной власти, органов государственного управления и местного самоуправления.

Опыт многих стран мира показывает, что наиболее оптимальное количество министерств или аналогичных структур является 12 или 15, как правило, обязательными являются: министерства финансов, иностранных дел, обороны, внутренних дел, здравоохранения, а остальные создаются в зависимости от специфики страны, национальных обычаев, традиций и тенденций в развитии мировой экономики. Наиболее высокого уровня государственного управления достигли: Исландия, Финляндия, Новая Зеландия, Швейцария, Норвегия и Люксембург, где его эффективность составила 90% (в Казахстане – едва ли 50 %).

Уникальный опыт имеет Швейцария, у которой на протяжении почти 200 лет в структуре исполнительной власти насчитывается всего 7 министерств: иностранных дел; внутренних дел; полиции и юстиции; экономики; финансов; транспорта, связи и энергетики; военное министерство. Всего 7 министерств - компактная, оптимальная и рациональная структура государственного управления – важнейший фактор, который позволяет Швейцарии занимать одно из ведущих мест в мире по качеству и эффективности государственного управления и по индексу качества развития институтов [4].

В данном контексте, мы считаем, что количество населения и размеры территории не имеют особого значения. Главное, на наш взгляд, необходимо сформировать рациональную, компактную, оптимальную и эффективную систему исполнительной ветви государственной власти, органов государственного управления и местного самоуправления

В. Путин после прихода к власти в России, в кратчайшие сроки упорядочил полномочия всех ветвей государственной власти, провел административно-территориальную реформу и создал сильную государственную систему управления [5].

И сегодня, на наш взгляд, перед Президентом и Парламентом РК стоит глобальная задача по проведению кардинальной, системной административной реформы в исполнительной ветви государственной власти, включающую реорганизацию структуры, состава Правительства РК и органов государственного управления на всех 4-х уровнях управления (республиканском, областном, районном и первичном уровнях).

Мы твердо уверены, что сегодня необходимо осуществить переход, пока еще существующей в стране советской 4-х уровневой системы управления страной (1 - республика, 2 - область, 3 - район, 4 - первичный уровень управления (село, поселок и город), на 3-х уровневое управление (1 - республика, 2 - район, 3 - первичный уровень управления (село, поселок и город), а в последующем на 2-уровневое управление (1 – республика, 2 первичный уровень управления (села, поселки и горда).

В век информатизации, компьютеризации, Нанотехнологий и т.д. нет необходимости содержать огромную армию государственных чиновников и дублирующих друг друга на республиканском (центральном) уровне управления значительное количество административных ведомств (более 60 единиц). Можно и необходимо Центр (республиканские органы управления) напрямую связать с районами, селами и городами, используя информационные и цифровые технологии. Все поручения Центра, нормативные правовые акты, планы, программы, отчеты, статистические данные

и т.д. можно передавать в районные акиматы, для доставки их в села и города республики, с помощью ИКТ.

И сегодня уже имеются замечательные примеры инноваций в этом направлении. Так, например, в Жарлыозекском сельском округе Коксуского района Алматинской области в 2020 году был создан Центр устойчивого развития «OSHAO», в целях разработки и внедрения современных технологий устойчивого развития в сельской местности и сельском хозяйстве и их тиражирование в каждом ауле Алматинской области. За счет спонсорских и грантовых поступлений было построено шикарное административное здание для Центра устойчивого развития «OSHAO», куда могут приходиться и решать местные вопросы и проблемы сельчане, проводить различные социально-экономические мероприятия и др. Фактически здание Центра устойчивого развития «OSHAO» стало сельским органом местного самоуправления села. В данном Центре размещены офисы, аудитории для проведения занятий, мастерские с выставочным залом, музей, гостиница, магазин и чайхана, а также другая необходимая инфраструктура для ее деятельности [6].

Мы абсолютно убеждены, что в каждом селе и поселке Казахстана, а их у нас насчитывается 7031 единиц должны быть организованы и созданы такие Центры устойчивого развития (сельские, поселковые органы управления, сельские муниципалитеты, конторы и другие органы управления местных сообществ). Чтобы система управления существовала не только в 2383 сельских округа, где в один сельский округ входят в подчинение от 2 до 12 сел, а органы местного самоуправления были в каждом селе и поселке. Именно в этом случае все население сел, поселков и городов (19 млн. чел.) будут вовлечено в систему органов местного самоуправления, в целях развития местной экономики, сельского хозяйства, животноводства и др., в целом для устойчивого развития местных сообществ.

В свою очередь, Научно-экспертным советом Национального Конгресса местных сообществ Казахстана «OSHAO» в марте 2022 года был разработан проект Национальной стратегии децентрализации государственного управления и развития местного самоуправления в Казахстане на период с 2023 по 2030 годы. В нее вошли такие разделы, как: политические, административные реформы и государственная поддержка органов местного самоуправления; оптимизация системы органов государственного управления и местного самоуправления на всех уровнях (центральном, областном, районном и первичном), создание рациональных, компактных и оптимальных органов управления; формирование эффективной правовой базы развития местного самоуправления; проведение экономической и финансовой децентрализации; становление и развитие муниципальной службы, кадровой работы органов местного самоуправления; социальная мобилизация и развитие человеческого потенциала; формирование комфортных условий развития сельской молодежи; консолидация гражданского общества; построение Нового Казахстана; механизм реализации данной Национальной стратегии. Конгрессом разработаны проекты таких необходимых, базовых законов, как: «О местном самоуправлении», «О муниципальной собственности органов местного самоуправления», «О финансово-экономической деятельности органов местного самоуправления», «О муниципальной службе и кадровой работе органов местного самоуправления», «О социальной мобилизации местных сообществ» и др.

Национальный Конгресс местных сообществ Казахстана «OSHAO» приложит все свои усилия для создания аналогичных Центров устойчивого развития, сельских, поселковых органов управления, сельских муниципалитетов, контор и других органов управления местных сообществ в каждом селе и поселке страны, при активной поддержке органов государственного управления республики. При этом важно подчеркнуть, что сегодня следует создать необходимые условия для сельской молодежи, с тем что бы они не мигрировали в города (и за рубеж), а наоборот вернуть их из городов в села и поселки.

Для этого необходимо создать равные условия жизни в селах, по всем направлениям социально-экономического развития (благоустроенные квартиры, спортивные и тренажерные залы, стадионы, технические колледжи, ВТУЗы, спортивные, культурные центры и т.д.)

На наш взгляд, было бы целесообразным образовать в РК максимум 17 министерств, которые бы несли ответственность за развитие социально-экономическое развитие в стране (и никаких больше центральных, республиканских дублирующих друг друга комитетов, агентств, квазигосударственных организаций, служб, административных ведомств и т.д.). Это могут быть такие министерства, как: министерство продовольствия, сельского хозяйства и перерабатывающей промышленности; министерство экономики, финансов, доходов, планирования и инвестиций; министерство здравоохранения и медицинского обеспечения; министерство образования, науки, культуры, спорта и туризма; министерство архитектуры, строительства, и урбанизации; министерство информатизации, транспорта, коммуникаций и путей сообщения; министерство государственной безопасности; министерство обороны и ЧС; министерство внутренних дел и общественной безопасности; министерство труда и социальной защиты; министерство энергетики и газовой промышленности; министерство недропользования и горнорудной промышленности; министерство водного и рыбного хозяйства; министерство аэрокосмического развития; министерство экологии и охраны природы; министерство иностранных дел; министерство юстиции.

Соответственно в областных и районах акиматах будут функционировать всего 17 отделов, департаментов, управлений вышеуказанных 17 министерств, и которые войдут в штатное расписание этих акиматов. Это позволит оптимизировать систему органов государственного управления исполнительной ветви государственной власти, а также систему органов местного самоуправления, ликвидировать дублирующие органы, структуры. Поскольку в селах, поселках и городах будут функционировать только органы местного самоуправления. Тем более что уже принимаются ряд мер в этом направлении министерствами.

Так, в 2021 году Министерство национальной экономики разработало Концепцию к проекту закона «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам местного самоуправления». В Концепции отмечается, что «планируется дальнейшая децентрализация власти и создание действенной системы местного самоуправления. С учетом потенциала института местного самоуправления на селе значительным шагом будет передача с районного уровня на уровень села функций по: решению вопросов благоустройства и внешнего оформления общественных мест; организация выставочно-ярмарочной деятельности; организация раздельного сбора коммунальных отходов; оказанию электронных услуг с применением информационных систем в пределах своей компетенции и др. Также в Концепции отмечается, что разграничение полномочий между уровнями государственного управления и местного самоуправления приведет к закреплению за каждым уровнем присущих ему полномочий и позволит повысить ответственность каждого уровня управления, исключить дублирование функций и полномочий между уровнями, эффективно использовать ресурсы для решения задач местного значения и расширить самостоятельность органов местного самоуправления [6].

Мы также должны учитывать все внутренние и внешние вызовы заявил Президент РК К.Ж. Токаев, «начало кардинальной трансформации страны совпало с разразившимся в мире кризисом. Сегодня на планете разразился разрушительный геополитический шторм. Очевидно, что современная международная ситуация окажет и уже оказывает влияние и на Казахстан. Однако, какими бы тяжелыми ни были времена, мы будем твердо следовать своим курсом. Важные решения будут приниматься открыто, с участием граждан, потому что государство будет прислушиваться к голосу каждого». Уверен, подчеркнул Президент

РК, что, «опираясь на поддержку народа, в единстве и согласии мы добьемся поставленных целей. Новый Казахстан – это завет нынешнего поколения будущим» [2].

Таким образом, учитывая вышеизложенное, мы всецело поддерживаем инициативы Главы Казахстана К.Ж. Токаева и в свою очередь, приложим все свои усилия в деле формирования эффективной системы органов государственной власти, особенно системы исполнительной ветви государственной власти, а также в построении Нового Казахстана.

Список использованной литературы:

1. Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года (в редакции Закона Республики Казахстан от 7 октября 1998 года, Закона Республики Казахстан от 21 мая 2007 года, закона Республики Казахстан от 2 февраля 2011 года, Закона Республики Казахстан от 10 марта 2017 года), Алматы, ТОО «&&&», 2017. – 54 с.
2. Послание Главы государства Касым-Жомарт Токаева народу Казахстана «НОВЫЙ КАЗАХСТАН: ПУТЬ ОБНОВЛЕНИЯ И МОДЕРНИЗАЦИИ». 16 марта 2022 года.
3. [Швейцарская политическая система - SWI swissinfo.ch. <https://www.swissinfo.ch/rus/швейцарская-политическая-система-swissinfo-ch>](https://www.swissinfo.ch/rus/швейцарская-политическая-система-swissinfo-ch) 7 дек. 2015 г.
4. Медведев Р. Владимир Путин: продолжение следует. – М.: Время, 2009. – 288 с.
5. Центр устойчивого развития «OSHAO». Сайт «Ochag».
6. Какие полномочия получают сельские акимы. Источник: Zakon.kz. 04.10.2021.

УДК 343.713

Г. Алим

*магистрант Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, г. Алматы*

ИЗУЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМ МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАССЛЕДОВАНИЯ ВЫМОГАТЕЛЬСТВА

Аннотация. На сегодняшний день изучение криминалистической характеристики и создание алгоритма расследования такого вида уголовного правонарушения как вымогательство, приобретает неоспоримую значимость для научной и практической деятельности. Тем не менее, исходя из анализа мнений некоторых ученых на различие в количестве составляющих элементов криминалистической характеристики и недостаточном их исследовании при раскрытии и расследовании вымогательства, автор пришел к мнению о необходимости рассмотреть данную проблему, основываясь на исследовании элементов материальной структуры вымогательства. Опираясь на анализ современного состояния борьбы с вымогательством, учитывая его высокую латентность, возникает необходимость совершенствования частной криминалистической методики раскрытия и расследования вымогательства. Также определенную трудность в расследовании вымогательства представляют высокий профессионализм и тщательная подготовка злоумышленников и возникновение новых способов вымогательства. Чтобы выбрать оптимальный путь познания события прошлого следователь должен разработать алгоритм расследования уголовного правонарушения, а криминалистическая характеристика вымогательства, использованная для построения методики его

расследования, не отражает особенностей современных тенденций данного уголовного правонарушения. Важным условием создания алгоритмов досудебного расследования вымогательства является их классификация, позволяющая выделять однородные группы и разрабатывать криминалистические методики раскрытия и расследования.

В данной статье автором предпринята попытка раскрыть основные процессуальные и следственные действия, как алгоритм досудебного расследования вымогательства, а также акцентируется внимание на проблемных ситуациях, возникающих при производстве по уголовным делам данного вида уголовного правонарушения.

Ключевые слова: вымогательство, уголовное правонарушение, методика расследования вымогательства, частная криминалистическая методика, криминалистическая характеристика, алгоритм досудебного расследования.

БОПСАЛАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ - ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа. Бүгінгі таңда криминалистикалық сипаттаманы зерттеу және бопсалау сияқты қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түрін тергеу алгоритмін құру ғылыми және практикалық қызмет үшін сөзсіз маңызға ие. Соған қарамастан, кейбір ғалымдардың криминалистикалық сипаттаманың құрамдас элементтерінің санының айырмашылығы және бопсалауды ашу мен тергеу кезінде олардың жеткіліксіз зерттелуі туралы пікірлерін талдауға сүйене отырып, автор осы мәселені қарастыру қажеттілігі туралы пікірге келді. бопсалаудың материалдық құрылымының элементтерін зерттеу. Бопсалауға қарсы күрестің қазіргі жағдайын талдауға сүйене отырып, оның жоғары кідірісін ескере отырып, бопсалауды ашу мен тергеудің жеке криминалистикалық әдістемесін жетілдіру қажеттілігі туындайды. Сондай-ақ, бопсалауды тергеудегі белгілі бір қиындық-жоғары кәсіпқойлық және зиянкестерді мұқият дайындау және бопсалаудың жаңа тәсілдерінің пайда болуы. Өткен оқиғаны білудің оңтайлы жолын таңдау үшін тергеуші қылмыстық құқық бұзушылықты тергеу алгоритмін жасауы керек, ал оны тергеу әдісін құру үшін қолданылатын бопсалаудың криминалистикалық сипаттамасы осы қылмыстық құқық бұзушылықтың қазіргі тенденцияларының ерекшеліктерін көрсетпейді. Бопсалауды сотқа дейінгі тергеу алгоритмдерін құрудың маңызды шарты біртекті топтарды бөліп көрсетуге және ашу мен тергеудің криминалистикалық әдістерін жасауға мүмкіндік беретін олардың жіктелуі болып табылады.

Бұл мақалада автор бопсалауды сотқа дейінгі тергеп-тексеру алгоритмі ретінде негізгі іс жүргізу және тергеу әрекеттерін ашуға әрекет жасады, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түрінің қылмыстық істері бойынша іс жүргізу кезінде туындайтын проблемалық жағдайларға назар аударды.

Кілт сөздер: бопсалау, қылмыстық құқық бұзушылық, бопсалауды тергеу әдістемесі, жеке криминалистикалық әдістеме, криминалистикалық сипаттама, сотқа дейінгі тергеу алгоритмі.

SOME ASPECTS OF THE STUDY OF THE CRIMINAL-LEGAL CHARACTERISTICS OF EXTORTION

Abstract. To date, the study of criminalistic characteristics and the creation of an algorithm for the investigation of such a type of criminal offense as extortion is gaining indisputable importance for scientific and practical activities. Nevertheless, based on the analysis of the opinions of some scientists on the difference in the number of constituent elements of the forensic characteristics and their insufficient study in the disclosure and investigation of extortion, the author came to the conclusion that it is necessary to consider this problem based on the study of the elements of the material structure of extortion. Based on the analysis of the

current state of the fight against extortion, given its high latency, there is a need to improve the private forensic methods of disclosure and investigation of extortion. Also, a certain difficulty in the investigation of extortion is the high professionalism and thorough training of intruders and the emergence of new methods of extortion. In order to choose the optimal way to know the events of the past, the investigator must develop an algorithm for investigating a criminal offense, and the criminalistic characteristics of extortion used to build a methodology for its investigation do not reflect the features of current trends in this criminal offense. An important condition for creating algorithms for pre-trial investigation of extortion is their classification, which makes it possible to identify homogeneous groups and develop forensic methods of disclosure and investigation.

In this article, the author attempts to reveal the main procedural and investigative actions as an algorithm for pre-trial investigation of extortion, and also focuses on problematic situations that arise during the criminal proceedings of this type of criminal offense.

Key words: extortion, criminal offense, extortion investigation methodology, private forensic methodology, forensic characteristics, algorithm of pretrial investigation.

Согласно уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан с началом досудебного расследования дел о вымогательстве возникают очень непростые вопросы, обусловленные сложностью данного состава преступления и различного рода ситуаций, характерных для этой стадии уголовного процесса, а потому началом является регистрация заявления, сообщения об уголовном правонарушении в Едином реестре досудебных расследований, либо первое неотложное следственное действие [1]. О начале досудебного расследования в течение суток уведомляется прокурор.

В случаях, предусмотренных ч. 1 ст. 184 УПК РК, прокурор, следователь, дознаватель, орган дознания до регистрации заявления и сообщения об уголовном правонарушении производят неотложные следственные действия по установлению и закреплению следов уголовного правонарушения. Одновременно они обязаны принять меры к регистрации заявления и сообщения об уголовном правонарушении в Едином реестре досудебных расследований, в том числе с использованием средств связи.

Досудебное расследование обязательно по всем заявлениям, сообщениям об уголовных правонарушениях, за исключением дел частного обвинения.

При наличии в поступившем заявлении, сообщении сведений о признаках административного правонарушения либо дисциплинарного проступка обращение в течение трех суток передается сопроводительным письмом в соответствующий уполномоченный государственный орган или должностному лицу.

При наличии в поступившем заявлении, сообщении сведений, по которым уголовное преследование осуществляется в частном порядке, материалы направляются в соответствующий суд по подсудности, о чем уведомляется заявитель.

Производство неотложных следственных действий не препятствует рассмотрению заявления. Тем не менее, возникает ряд трудностей, которые необходимо рассмотреть.

Изучение практики показало, что в основном эти трудности связаны: а) с определением наличия в материалах, поступивших в органы полиции (заявлениях потерпевших или их близких и других лиц), признаков вымогательства; б) с оптимальной организацией проверочных действий с тем, чтобы в дальнейшем материалы оперативно-розыскных мероприятий можно было использовать в качестве доказательств; в) с правильным определением территориальной подследственности совершенного преступления [1].

Чаще всего по уголовным делам рассматриваемой категории алгоритм досудебного производства начинается с момента поступления заявления от потерпевших. Причем ситуации, в которых поступают эти заявления, бывают различными и влияют на содержание проверочных действий по установлению признаков вымогательства.

Иногда потерпевшие соглашаются на требование вымогателей, которые им

неизвестны, передают им деньги, а затем заявляют об этом в полицию, после чего злоумышленника удерживают по описанным заявителями приметам и задерживают.

В такой ситуации следует перед задержанием детально опросить потерпевшего, а также свидетелей (очевидцев), если они имеются, о внешних признаках вымогателя, сущности его требования, высказывавшихся угрозах.

После этого целесообразно применить следующие меры оперативно розыскного характера: составить фоторобот, организовать выход с потерпевшим или свидетелями-очевидцами по тем местам, где чаще всего орудуют вымогатели. В случае обнаружения вымогателя его следует задержать с соблюдением всех требований ст. 128 УПК РК.

В других случаях потерпевший, дав согласие на требование известного или неизвестного ему вымогателя, договаривается о сроке, месте передачи денег и сообщает об этом в полицию. В данной ситуации требуется продуманная в деталях подготовка к задержанию злоумышленника с поличным. Наибольший эффект такая подготовка дает при совместном составлении ее плана следователем и оперативными работниками МВД. При этом следователь обычно лучше уясняет перспективы дальнейшего расследования, возможности реализации в качестве доказательств оперативно-розыскных данных.

Алгоритм досудебного расследования, включающий такую проверку предусматривает: изучение личности потерпевшего и его деятельности, а если вымогатели известны, то также изучение их личностей и связей; применение научно-технических средств для фиксации преступных действий вымогателя (видео и фотосъемка, звукозапись, прослушивание телефонных разговоров потерпевшего с преступником и др.), документирование этих действий; подготовка оперативной бригады для осуществления задержания, включая распределение в ней ролей и ее техническое обеспечение.

Большинство уголовных дел было успешно расследовано благодаря именно хорошей организации оперативно-розыскной работы и контактам оперативных работников со следователями. Наиболее сложно решать вопрос о начале досудебного производства в тех случаях, когда действует организованная группа вымогателей, преступное сообщество.

Члены таких преступных объединений, хорошо готовят свои преступные акции - ведут разведку, изучают деятельность намеченных жертв, находят в них то или иное правонарушение, в том числе и преступного характера, разрабатывают «легенды» о том, какие показания давать на следствии в случае провала.

Чаще всего в ходе проверки заявлений о вымогательстве лица, указанные заявителями, утверждают, что вымогательства не было, что они требовали уплаты долга или оплаты каких-либо услуг.

Разумеется, такие утверждения нуждаются в проверке. Делается это с помощью опросов родственников, сослуживцев, знакомых, как заявителя, так и лица, на которое он указывает как на вымогателя. Если заявление связано с производственной деятельностью, то возникает необходимость проверить и документы в той организации, где работает и работал заявитель.

О надуманности версии относительно взыскания долга с потерпевшего может свидетельствовать неадекватность действий вымогателей, т.е. применение ими чрезмерно сильных средств, не соответствующих обычному истребованию долга у должника [2].

Изучение практики расследования уголовных дел, показало, что не столь редки случаи, когда следователи, оценивая полученные в ходе проверки данные, ошибочно считают, что имело место взимание долга, относящееся к сфере гражданско-правовых отношений.

Особые трудности в решении вопроса относительно проверки данных о вымогательстве возникают при сращивании организованных групп и преступных сообществ вымогателей с организацией, у работников которой вымогают деньги или требуют предоставить те или иные материальные блага.

В последнее время такие ситуации встречаются довольно часто. Сращивание такого рода может заключаться, например, в том, что участники организованных групп вымогателей осуществляют охрану соответствующей организации, участвуют на выгодных для них условиях в ее предпринимательской деятельности, содействуют в аренде помещения. В такой ситуации требуется тщательная проверка, направленная на выявление признаков подобного сращивания. В некоторых случаях она может привести к выявлению других уголовных правонарушений.

Разумеется, при отсутствии признаков вымогательства и каких-либо других сопутствующих ему уголовных правонарушений выносится постановление о прекращении уголовного дела, а также уголовного преследования (досудебного расследования).

Еще одну трудность в решении вопроса о проверке данных, обусловленную местом совершения преступления, можно считать мнимой.

Закон прямо говорит о том, что вымогательство считается оконченным с момента предъявления требования о передаче денег, имущества, предоставлении иных благ, и, следовательно, проверку данных должен проводить сотрудник того органа МВД, на территории которого это требование предъявлено.

Алгоритм расследования уголовного правонарушения будет включать необходимость проведения тактической операции по задержанию вымогателей с поличным. Ее реализация представляется возможной после появления первых сведений (заявления) о совершенном вымогательстве до момента выполнения преступных требований.

Рассматривая характер типичных ситуаций первоначального этапа расследования вымогательства, он определяется следующими обстоятельствами: носит ли вымогательство разовый характер или осуществляется систематически; передано ли вымогателю требуемое имущество и можно ли ожидать нового требования; знает ли заявитель вымогателя. Исходя из этого, можно выделить две наиболее типичные ситуации [3].

1. В правоохранительные органы с заявлением обращается лицо, подвергшееся вымогательству, но еще не передавшее злоумышленнику предмет вымогательства. В таких случаях, после осуществления необходимой проверки данных, целесообразно провести: подробный допрос заявителя; осмотр предмета вымогательства, который перед задержанием будет передан злоумышленнику; прослушивание и звукозапись телефонных переговоров; задержание вымогателя с поличным. Если злоумышленник известен заявителю, проводятся также оперативно-розыскные мероприятия, направленные на выявление связей данного лица, его намерений и подготовку задержания его с поличным.

2. С заявлением об имевшем место вымогательстве обращается лицо, уже передавшее злоумышленнику предмет вымогательства. Возможны три варианта этой ситуации и, соответственно, действий работников правоохранительных органов: во-первых - когда вымогательство носит систематический характер и злоумышленник заявителю известен. В таком случае необходимо действовать, как в первой ситуации, имея в виду, что преступника можно будет задержать с поличным при следующем эпизоде передачи ему предмета вымогательства.

Во-вторых - когда нет данных, что вымогательство повторится, но злоумышленник заявителю известен (хотя бы ориентировочно). В подобных случаях, после принятия дела к производству и подробного допроса заявителя, решающее значение приобретают оперативно-розыскные мероприятия. В зависимости от их результатов решается вопрос об установлении прослушивания и звукозаписи телефонных переговоров, о задержании вымогателя (возможно, за вымогательство в отношении другого лица или за другое уголовное правонарушение), его допросе, проведении обысков по месту жительства и по месту работы подозреваемого, проведении очных ставок с потерпевшим и свидетелями.

В-третьих - когда нет данных о возможном повторении вымогательства и злоумышленник (или злоумышленники) заявителю неизвестны. В таких случаях проводятся обыски, осмотр места происшествия, назначаются различные экспертизы, в том числе фоноскопическая.

В начале расследования вымогательства выдвигаются, как правило, две общие типичные версии:

- совершено вымогательство при обстоятельствах, указанных в заявлении;
- имеет место ложный донос.

Кроме того, выдвигаются частные версии, в первую очередь, о лицах, причастных к его совершению (вымогательство совершено одним лицом; группой лиц; лицом, осведомленным об источниках доходов жертвы; лицом, находящимся с потерпевшим в неприязненных отношениях, и т. д.).

Для успешного расследования вымогательства требуется оперативность в принятии решения о производстве следственных действий с целью своевременного обнаружения и закрепления доказательств. Промедление в их осуществлении, учитывая специфику вымогательства, его формальный состав [4], может повлечь за собой отрицательный результат в раскрытии уголовного правонарушения, а учитывая появление новых способов совершения вымогательства, безусловно возникает потребность в совершенствовании методики его расследования. Результативность раскрытия и расследования вымогательств находится в прямой зависимости от своевременности начала досудебного производства и грамотно построенного алгоритма проведения на первоначальном этапе тактических операций по задержанию вымогателей с поличным и проведении дальнейших следственных действий.

Список использованной литературы:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 20.05.2023 г.) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575852

2. Леонов А.И. Первоначальные следственные действия [Текст]: учебное пособие / А. И. Леонов, Н. Ю. Дутов. - Воронеж: Воронежский ин-т МВД России, 2011. - 67 с.

3. Филиппов А.Г. Введение в криминалистику. Организация раскрытия и расследования преступлений: учебное пособие для вузов / А. Г. Филиппов [и др.]; под общей редакцией А. Г. Филиппова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2023. — 149 с.

4. Хилюта В.В. Преступления против собственности и порядка осуществления экономической деятельности: концептуальные основы моделирования объекта и системы [Текст]: монография / В. В. Хилюта. - Москва: Юрлитинформ, 2012. - 202 с.

УДК 323.28

К. К. Акбарова

*Туран университеті құқықтану мамандығының магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА ЭКСТРЕМИЗММЕН КҮРЕСУДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Бүгінгі таңда экстремистік қызмет мемлекеттің өміріне нақты қауіп төндіреді, азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарына, қоғамдық

қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қол сұғады. Қазіргі уақытта экстремизм экстремистік көзқарастардың бағыты мен қалыптасу дәрежесі бойынша жіктеледі. Этникалық экстремизм, діни экстремизм, саяси экстремизм, әлеуметтік экстремизм, жастар субмәдениеттеріндегі экстремизм бағыты бойынша ерекшеленеді. Осыған орай, экстремизмге қарсы іс-қимыл мәселелері мемлекеттің назарында бірінші жыл емес. Қазіргі уақытта экстремизмге қарсы тұру бүкіл әлемнің өзекті мәселесі болып табылады. Айта кету керек, бұл құбылыспен күресу тек қылмыстық-құқықтық заңнама аясында ғана емес, сонымен бірге осы құбылыстың мәнін іштен түсінуге көмектесетін философия сияқты ғылыммен бірге қажет, бұл жалпы қылмыстық-құқықтық шаралармен экстремизмге қарсы тиімді қару болады. Мақалада радикалды этноцентристік және діни көзқарастарды тарату арқылы қоғам арасында экстремизм көріністеріне ықпал ететін себептер, сондай-ақ қоғамның ақпараттық қауіпсіздігін құқықтық реттеу мәселесін шешу жолдары, атап айтқанда бұқаралық ақпарат құралдарының теріс әсерін шектеу көрсетілген.

Кілт сөздер: Экстремизм, қылмыстық іс, әлемдік қоғамдастықтың қауіпсіздігі, экстремистік қызмет, терроризм, қарсы іс-қимыл шаралары.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ БОРЬБЫ С ЭКСТРЕМИЗМОМ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. Сегодня экстремистская деятельность создает реальную угрозу жизнедеятельности государства, посягает на конституционные права и свободы граждан, общественную безопасность и общественный порядок. В настоящее время экстремизм классифицируют по направленности и по степени сформированности экстремистских установок. По направленности выделяют этнический экстремизм, религиозный экстремизм, политический экстремизм, социальный экстремизм, экстремизм в молодежных субкультурах. Проблемы противодействия экстремизму уже не первый год находятся в центре пристального внимания государства. Противодействие экстремизму в настоящее время является актуальной проблемой всего мира. Необходимо отметить, что вести борьбу с данным явлением необходимо не только в рамках уголовно-правового законодательства, но и совместно с такой наукой как философия, которая помогает понять суть самого этого явления изнутри, что в целом с уголовно-правовыми мерами будет представлять собой эффективное оружие против экстремизма. В статье показаны причины, способствующие проявлениям экстремизма среди общества путем распространения радикальных этноцентристских и религиозных взглядов, а также пути решения проблемы правового регулирования информационной безопасности общества, в частности, ограничения негативного воздействия средств массовой информации.

Ключевые слова: Экстремизм, уголовное дело, безопасность мирового сообщества, экстремистская деятельность, терроризм, меры противодействия.

SOME PROBLEMS OF COMBATING EXTREMISM IN MODERN CONDITIONS

Abstract. Today, extremist activity creates a real threat to the life of the state, encroaches on the constitutional rights and freedoms of citizens, public safety and public order. Currently, extremism is classified according to the orientation and the degree of formation of extremist attitudes. Ethnic extremism, religious extremism, political extremism, social extremism, extremism in youth subcultures are distinguished by their orientation. The problems of countering extremism have been in the focus of the state's attention for several years. Countering extremism is currently an urgent problem all over the world. It should be noted that it is necessary to combat this phenomenon not only within the framework of criminal law legislation, but also together with such science as philosophy, which helps to understand the essence of this

phenomenon from the inside, which, in general, with criminal law measures, will constitute an effective weapon against extremism. The article shows the reasons that contribute to the manifestations of extremism among society by spreading radical ethnocentric and religious views, as well as ways to solve the problem of legal regulation of information security of society, in particular, limiting the negative impact of mass media.

Key words: Extremism, criminal case, security of the world community, extremist activity, terrorism, counteraction measures.

Мемлекет тәуелсіздігінің жариялануы Қазақстан Республикасында демократиялық, құқықтық институттардың, ашық нарықтық экономикалық және әлеуметтік қорғаудың тиімді жүйесі бар әлеуметтік мемлекет пен дүнияуи азаматтық қоғамның құрылуына негіз болды. Қазақстан Республикасы әлемдік қауымдастыққа халықаралық-құқықтық қарым-қатынастардың толыққанды субъектісі ретінде кіреді. Аталған жиынтық бүкіл елдердің бейбіт өмір сүруін қамтамасыз ететін жоғары әлеуметтік құндылықтардың сақталуына және әлемдік қауымдастықты сақтау мен дамытудың жаңа жолдармен анықтайды.

Соңғы жылда Орта Азия аумағында жалпы экстремизм түрлерінің қаупі күшейді. Тәжікстан, Қырғызстан, Өзбекстан және ішінара Қазақстан Республикаларындағы әртүрлі экстремистік бағыттағы ұйымдар тарапынан болған жағдайлар, жалпы экстремизмнің түрлерінің, оның ішінде діни экстремизм құбылысын зерттеудің маңыздылығын көрсетеді. Аталған Республикалардағы нақты қалыптасып келе жатқан әлеуметтік-саяси ауыртпалық Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің қажетті шаралардың жасау керектігін айқындайды.

Кез-келген қоғамның діни, ұлттық, саяси қарсылықтары экономикалық қиындықтарды бұзып шыға отырып, жалпы экстремизм түрлерінің идеологтары оларды жанжалды тұтандырудың құралы ретінде пайдаланып, Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіреді.

Діни экстремизм өте ауыр әлеуметтік-құқықтық және этно-психологиялық мәселе бола отырып, көпәспектiлi болып табылады. Яғни діни артықшылық, діни алауыздық, жеккөрушілік, дінді саясаттандыру сияқты ең шеткі қисынсыз көзқарастары мен әрекеттері арқылы пайда болатын қоғамға қауіпті құбылыс болып табылады.

Көпконфессиялы Қазақстан үшін діни экстремизм құбылысы ішкі және сыртқы саясаты үшін бірдей ауқымды маңызға ие.

Криминологияның, қазіргі саясаттанудың және саяси әлеуметтанудың шеңберінде соңғы жылдары діни экстремизмнің мәні мен мазмұнына қатысты ғылыми пікірталастар белсенді жүріп жатыр. «Діни экстремизм» ұғымы тек әлеуметтік ғылымдардың түсініктік аппаратында ғана емес, БАҚ –да белсенді қолданыла бастады [1]. Осындай әр түрлі түсінік мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың діни экстремизм мен оның пайда болуына қарсы тұруда белгілі бір қиындықтар тудырады. Діни экстремизмнің пайда болып таралуына ықпал ететін факторлар мен себептерін ашуға бағытталған зерттеулер бақылау шараларының жүйесін ұйымдастырып, жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Ең әуелі Қазақстан Республикасында тіркелген барлық конфессиялық ұйымдардың жалпы діни ахуалы туралы, олардың өзара қатынасы, осы діни ұйымдардың таралып, дамуын және шешілмеген мәселелерін талдаудан бастауды жөн көрдік. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алғаннан кейін, алғашында жас мемлекет болғандықтан, экономикалық қиыншылықты көрді. Мемлекеттің, қоғамның дәстүрлі жақтары, яғни саяси, экономика, мәдениет, әсіресе рухани салаларын бақылау әлсіз жағдайда болды. Кеңес одағы ыдыраған кейінгі діни ренессанстың туындауы қоғамдық-саяси өмірде конфессиялық фактордың жоғарлауына мүмкіншілік туғызды.

Бүгінде діннің әлеуметтік консолидациялау мен саяси мобилизациялауды атқару мүмкін екендігін және оны атқарып жатыр. Ол конфессионалдық аясының таралуына мына объективті процесстердің әсерінің болғандығын көрсетті: қоғамдық өмірді

демократияландырудың қажеттілігі; посткеңестік кеңістікте идеологиялық вакуумның (бостықтың) болуы; әлеуметтік-экономикалық қиындықтардың болуы; шетелдік мемлекеттердің мүдделері [2, 56 б.].

Бұл жерде ескеретін нәрсеміз, «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер» туралы заңның 9-бабында «Діни бірлестікті кемінде кәмелетке толған 10 азаматтың бастамашылығымен құрылады» - делінген [3]. Бұл да діни бірлестіктің көптеп ашылуына себеп болды. Сонымен қатар экономикалық жағдайдың дұрысталуы, көптеген адамдар, әсіресе кәсіпкерлер немесе басқа да қаражаты барлар, көптеген ғибадатханаларды салды. Әрине осы сияқты факторлар діни бірлестіктердің санының артуына септігін тигізді.

Дәстүрлі діни бірлестіктерден бөлек, дәстүрлі емес ұйымдар оп-оңай тіркеліп кеткен. Ол кездегі діни бірлестіктерді тіркеу процедурасы нақты діни сараптамадан өткізу мүлдем болмады дейтін болсақ, қате болмайды.

Қазақстан Республикасындағы діни экстремистік бағыттағы қылмыстар қазіргі уақытта негізінен Қылмыстық кодекстің [4] және Қазақстан Республикасының «Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы» заңының [5] бойынша көбіне жасалынады.

Бұл қылмыс түрінің жоғары латенттігіне байланысты қазіргі таңдағы статистикалық есептің жағдайында діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың шынайы масштабын бағалауға мүмкіншілік бермейді. Дегенменде 2020 жыл және де биылғы 2021 жылдың I-тоқсанды қоса алғанда, осы аралықтағы діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың жалпы тіркелген қылмыскерліктің ішіндегі деликтік үлестік қатысы 0,05 құрайды.

Қазақстан Республикасында бұл қылмыс түрінің жалпы тіркелген қылмыскерліктің төменгі орындарын алса да, Қылмыстық кодекс бойынша қарастырылатын қылмыстар (2020 I-тоқсан), алдыңғы жылдармен салыстырғанда (2021 жылы) 46 есе өскен. Бұл діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың жылдан жылға көбейгендігін және қоғамға қауіпті екендігін көрсетеді.

Әлемдегі лаңкестіктің және діни экстремизмнің күшеюіне байланысты, Қазақстан Республикасы Бас прокуратураның арызы бойынша Астана қаласы сотында қарады. Сот құрамында судьялар, Бас прокуратура, Ұлттық қауіпсіздік комитеті өкілдері қатысқан сот отырысында бұл мәселе Қазақстан Республикасы атынан Астана сотының 12 ұйымды діни-саяси экстремистік ұйымдар екендігін таныған туралы үкімі шықты. Бұл ұйымдардың барлығы басқа мемлекеттерде құрылған экстремистік ұйымдар. Яғни Таяу шығыс, Орта Азия мемлекеттерінде және Қазақстан Республикасына көршілес мемлекеттерден шыққан экстремистік ұйымдар. Жалпы бұл ұйымдардың аттарына және де іс-әрекеттеріне қарағанда көбінесе саяси, сепаратистік, экстремистік мақсаттарға байланысты құрылған. Әрине дінді тек идеологиялық қалқан ретінде, оның өзінде бұрмалап, өздерінің түпкілікті мақсаттарына жету үшін пайдаланады. Сонымен қатар бұлардан басқа экстремистік ұйымдар жоқ екен деуге болмайды.

Жоғарыда аталған 12 экстремистік ұйымдардың ішінен Қазақстан Республикасының аумағында әсіресе «Хизбут-тахрир» халықаралық діни экстремистік ұйымның мүшелірінің қоғамға қауіпті заңсыз әрекеттері соңғы жылдары көрінді. Бұл ұйымның осы жердегі басшылары мен мүшелеріне қатысты қылмыстық істер қозғалып, біразы сот үкімімен сотталды. Көптеген мүшелері өз еріктерімен бұл заңсыз партиядан шыққандығын жариялады. Дегенмен де әлі де бұл ұйымның жасырын мүшелері болуы мүмкін.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі бойынша қарастырылатын қылмыстар динамикасы былайша көрсетіледі: 20 адам сотталды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі бойынша жазаланатын қылмыстардың динамикасын былайша қарстыруға болады: қылмыстық іс қозғалған базалық көрсеткіші бойынша 2020 жылы – 51 есе, 2021 жылы – 52 есе болды. Бұның ішінде әсіресе діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың қатысы бар.

А.Д. Дәрменовтың зерттеуі бойынша (26 қылмыстық іс) Қазақстан Республикасы

Қылмыстық кодексі бойынша жазаланатын қылмыстардың 94 % экстремистік мазмұндағы материалдарды таратумен, ал қалған 6%, экстремистік мазмұндағы материалдарды дайындау түрінде (жасырын типография, өндіріс) жасалынған. Экстремистік мазмұндағы материалдарды таратуда 42% , парақшалар, 29% , брошюра, 11% , кітаптар, 5 % , журналдар, 4 % , шариат сызбалары, 4% , бейнекасетталар, 3% , аудиокасетталар, 2 % , дәптерлер түрінде қолданылған [6, 14 б.].

Халықаралық «Хизбут-тахрир» діни экстремистік ұйымның заңсыз іс-әрекеттері Қазақстан Республикасы мына аумақтарында Алматы, Жамбыл, Қызылорда, Павлодар, Қарағанды облыстарында, әсіресе Оңтүстік Қазақстан облысында және де басқа да жерлерде болды.

Бұл діни экстремистік ұйымның іс-әрекеттері Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодекстің [4] баптарына қайшы, әсіресе қылмыстық жауапкершілікке тартып, жазаланатын қылмыстың құрамын көрсетеді. Бұл ұйымның басты мақсаты – Халифалық ортақ мемлекет құру. Яғни көптеген мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күшпен құлатуға немесе өзгертуге не оның аумақтық тұтастығын күшпен бұзуға шақыру.

Жоғарыда көрсетілгендей бұл ұйым мүшелеріне қатысты істерді қозғалуының және де сотталғандардың жылдан жылға өсу динамикасы бар. Жалпы осы қылмыстарға байланысты сот процестерінде мындаған куәгерлерден жауап алынып, айғақты заттар ретінде 56000 үнпарақ, 5000 астам діни экстремистік мазмұндағы әдебиеттер, 1456 дана түрлі мәлімет тасымалдау құралдары, 28 компьютер, қазіргі заман талабына сай баспа құралдарының 45 дана жабдығы мен өзге оргтехникалар алынды.

Сонымен қатар Алматы, Астана, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Қарағанды, және Павлодар облыстарынан 167 адам өз еркімен партия қатарынан шығып, экстремистік мазмұндағы 5000 адам астам әдебиеттер тапсырған. Олардың өз кінәларын мойындап келуіне байланысты, ешбірі қылмыстық жауапкершілікке тартылған жоқ.

Бұл діни экстремистік ұйымның Қазақстан бойынша басшысы, қаржылық директоры, типографиялық қызметке жауапты адам, Астана, Алматы, Павлодар, Қарағанды, Кентау және Екібастұз қалаларындағы ұйымның ұяшықтарының басшылары өз еріктерімен БАҚ-дар арқылы басқа мүшелерін партиядан шығуға үндеді.

Осы ұйымның басқа мемлекеттердегі, әсіресе, Орта Азия аумағындағы ахуалы, құрылымы және динамикасы жөнінде қысқаша талдама жасадық: Қазақстан Республикасы мен Қырғызстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік комитеттерінің бірлескен заңды шараларымен Қырғызстан Республикасындағы Ош қаласында орналасқан «Хизбут-тахрир» діни экстремистік ұйымның Орта Азиялық аумағы бойынша ақпараттық-талдау орталығын таратылды. Бұл орталықтың басшысы болған, мемлекетаралық іздеу жарияланған Өзбекстан азаматын ұсталып, Өзбекстанға жіберілген.

Жалалабад қаласында осы партияның Орта Азия бойынша штаб-квартираның басшысы тұтқындалған. Ол экстремистік әрекеттері үшін Өзбекстан, Тәжікстан және Қырғызстан Республикаларының арнаулы қызмет органдарының іздестіруінде болған. Оны тергеу барысында мына мән-жай анықталған. Оның Қазақстан Республикасы аумағында «Хизбут-тахрир» діни экстремистік ұйымның астыртын құрылымдық бөлімшесін қалыптастыруға негізгі ықпалы болғандығы дәлелденген. Ол экстремистік әдебиеттерді тарату каналдарын реттеп отырған.

Халықаралық заңдарға сәйкес, Терроршылдыққа, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясы (Шанхай, 2001ж. 15 маусым) және Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан және Өзбекстан Республикаларының арасындағы терроризмге, саяси және діни экстремизмге, ұлтаралық ұйымдасқан қылмысқа және тараптардың тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне өзге де қауіп-қатер төндіруге қарсы күрес жөніндегі бірлескен іс-қимыл туралы Шарт (Ташкент қ., 2000ж. 21 сәуір) негізінде бірлескен заңды шараларымен Орта Азия мен ТМД елдерінің кейбір мемлекеттерінде «Хизбут-тахрир»

діни экстремистік ұйымның белсендігін біршама төмендетті. Тәжікстан Республикасында осы ұйымның 56 мүшесі ұсталып, олардан 16500 дана баспа өнімдерін тәркілеген. Өзбекстан Республикасында кейінгі кезде 30 астам осы ұйымды жақтаушыларын қылмыстық жауапкершілікке тартқан. Бішкек, Жалалабад, Тоқмак, Ош қалаларында бұл ұйымның мүшелері ұсталған. Сонымен қатар Ресей Федерациясында Қазан, Тюмень, Нижний Новгород, Челябинск, Тобольск қалаларында «Хизбут-тахрир» діни экстремистік ұйымның мүшелерін қылмыстық жауапкершілікке тартылған.

Жоғарыда келтірілген нақты деректер бойынша аталмыш ұйымның өте қауіпті ұйым екендігін, оның халықаралық сипат алғандығы айқындайды. Жоғарыда аталған мемлекеттердің діни экстремизмге қарсы заңды іс-қимылдары, осы бірге мемлекеттердің өз аумақтарында және де мемлекеттер аралық аумақтардағы бірлескен пәрменді іс-қимылдары арқылы әрдайым жүргізе берілуі тиіс. Бұндай заңды іс-қимылдар аталған мемлекеттер аумағында және ТМД, Орта Азия мемлекеттері аумағындағы «Хизбут-тахрир» ұйымның және де басқа да діни экстремистік ұйымдардың заңсыз әрекеттерін болдырмауға, алдын-алуға, ескертуге ықпал етеді. Сонымен қатар діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың ахуалына, құрылымына және динамикасына оң әсер берері сөзсіз.

А.Д. Дәрменовтың тергеу мен сот практикасын зерттеуі бойынша экстремистік материалдарды таратқандардың әрбір екіншісі, бұндай материалдарды өздері жасамағандары және оны өздеріне таныс емес адамдардан алғандығы анықталған [6, 15 б.]. Ал олар жөнінде қылмыстық тергеу материалдарында ешқандай мәлімет жоқ екендігін көрсетеді. Бұл жағы құқық қорғау органдары назарынан тыс қалғандығын айта келе, қылмыстық заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізуге ғылыми ұсыныстар жасайды.

«Хизбут –тахрир» діни экстремистік ұйымның мүшелері сотталғандары түрмеде жазасын өтеп жүріп, өздерінің жұмыстарын жүргізеді. Бұл жағынан олар ұйым қатарына мүшелерді кіргізу үшін мынандай қулықпен үгіт жасайды: «Сен не үшін сотталдың? Ұрлық жасағаным үшін сотталдым. Неге соттар барлық қылмыс жасаған адамдарды соттамайды? Яғни неше түрлі қылмыстарды жасаған адамдар еш сотталмай, сыртта жүр. Осы әділеттік пе? Жоқ әділетті емес деген жауап беріледі. Ондай болатын болса, әділеттікпен күресуші «Хизбут-тахрир» ұйымы қатарына қосыл. Алдағы уақытта біз жеңіске жетеміз» - деп түрме камерасында отырып алып-ақ, өздерінің қисынсыз әр түрлі «қағидалармен» басқа сотталушыларды айналдырғысы келеді». Осындай фактілерде кездеседі [6, 15 б.].

Бұл аталған ұйымның мүшелері қазіргі уақытта жасырын әрекет ететіндігі түсінікті. Себебі қылмыстық заңмен қудаланады. Құқық ұрғау органдары қызметкерлері бұл жөнінде айтуда.

Мұндай латенттік жағдайлар діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың ахуалын, құрылымын және динамикасын зерделеуге, анықтауға, сонымен қатар деңгейін байқауға қиыншылық туғызады.

Діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың ахуалын, құрылымын және динамикасын толыққанды көрсететін дерек қор әлі де жасалмаған.

Діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың осындай жағдайда болуының себептері мыналар болып табылады:

- біркелкі дерек қордың мониторингісі жасалмағандығы;
- Кешенді саралау жұмыстарының жүргізілмеуі;
- Осыны зерделеп жүрген зерттеушілердің аздығы;
- Жоғары латенттік жағдайдың қалыптасуы;
- Әлемдік деңгейде, тіпті Орта Азия бойынша мемлекеттераралық діни экстремистік бағыттағы қылмыстардың ахуалы, құрылымы және динамикасының толыққанды дерек қоры жоқтың қасы.

Қорыта келгенде, бір ұлттың емес тұтас әлемнің бас ауруына айналған экстремизммен күрес еш уақытта толастамақ емес. Өйткені бұл жұмыстың астарында әлемдегі ең басты құндылық – адамның өмірі, оның бостандығы мен қауіпсіздігі жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Терроризмге, сепаратизмге және экстремизмге қарсы күрес туралы Шанхай конвенциясын бекіту туралы Қазақстан Республикасының 2002 жылғы 18 сәуірдегі N 316-II Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000316>
2. Алауханов Е.О. Криминология. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 220 бет.
3. Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының заңы // <http://law.gov.kz/client/#!/doc/104244/kaz/23.02.2005>
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
5. Экстремизмге қарсы іс-қимыл туралы 2005 жылдың 18 ақпанындағы Қазақстан Республикасының Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000031>
6. Дарменов А.Д. Криминологические аспекты борьбы с экстремизмом в Республике Казахстан: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. – Астана, 2006. – 32 с.

УДК 347.426

А. Байназар

Абай атындағы ҚазҰПУ құқықтану мамандығы I оқу жылының магистранты

Е. А. Бурибаев

Ғылыми жетекші, Абай атындағы ҚазҰПУ «Құқықтану» кафедрасының профессоры

МОРАЛЬДЫҚ ЗИЯНДЫ ӨТЕУГЕ БАЙЛАНЫСТЫ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН ҚАРАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Материалдық емес тауарларды, ал заңда көзделген жағдайларда мүліктік құқықтарды қорғаудың бір әдісі моральдық зиянды өтеу институты болып табылады. Қарастырылып отырған институттың пәнаралық сипаты құқықтың әртүрлі салаларының нормаларында физикалық және моральдық тәжірибелерді өтеу құқығын бекітуде көрінеді. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың маңызды кепілі болып табылатын еңбек құқығының өзекті мәселелерінің бірі моральдық зиянды өтеу болып табылады. Көбінесе қызметкер өзінің бұзылған еңбек құқықтарын қалпына келтірумен қатар, жұмыс берушінің заңсыз әрекеттері үшін моральдық зиян келтіргісі келеді. Моральдық зиянды өтеу дербес заңды мәнге ие, өйткені ол қызметкердің бұзылған құқығын қалпына келтіруді мақсат ретінде көздемейді, бірақ келтірілген моральдық зиянды ақшалай эквивалент түрінде өтейді, оның мөлшері қызметкердің өмір сапасына әсер еткен моральдық азаптың ауырлығы мен көлеміне, мәжбүрлі өзгерістерге байланысты анықталады. Еңбек құқығында моральдық зиянды өтеу жөніндегі қатынастарды реттейтін нормаларға әмбебап сипат беріледі, бұл қызметкердің кез-келген еңбек құқығы бұзылған жағдайда ақшалай өтемақы алу құқығын білдіреді (жалақыға, демалысқа, еңбек қауіпсіздігі мен еңбекті ұйымдастырудың мемлекеттік стандарттарында және ұжымдық шартта көзделген шарттарға сәйкес келетін жұмыс орнына және т.б. құқықтар). Осыған байланысты Еңбек құқығындағы моральдық зиянды өтеу

институтының нормаларын қолдану ерекшеліктерін зерттеу ерекше өзекті болып отыр.

Кілт сөздер: моральдық зиянды өтеу, мүліктік және мүліктік емес құқықтар, еңбек құқықтық қатынастары, зиянды өтеу әдістері мен нысандары, қызметкердің құқығы, жұмыс берушінің құқығы, еңбек шарты.

ОСОБЕННОСТИ РАССМОТРЕНИЯ ТРУДОВЫХ СПОРОВ, СВЯЗАННЫХ С ВОЗМЕЩЕНИЕМ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА

Аннотация. Одним из способов защиты нематериальных благ, а в случаях, предусмотренных законом,— прав имущественных, является институт компенсации морального вреда. Междисциплинарный характер рассматриваемого института выражен в закреплении права на компенсацию физических и нравственных переживаний в нормах различных отраслей права. Один из актуальных вопросов трудового права, являющейся важной гарантией защиты прав и свобод граждан, является возмещение морального вреда. Зачастую работник помимо восстановления своих нарушенных трудовых прав, желает взыскать моральный вред за неправомерные действия работодателя. Возмещение морального вреда имеет самостоятельное юридическое значение, поскольку не преследует в качестве цели восстановление нарушенного права работника, а компенсирует причиненный моральный ущерб в виде денежного эквивалента, размер которого определяется в зависимости от степени тяжести и объемов нравственных страданий, вынужденных изменений, которые отразились на качестве жизни работника. В трудовом праве нормам, регулирующим отношения по возмещению морального вреда, придан универсальный характер, что предполагает право работника на денежное возмещение в случаях нарушения любого трудового права (права на заработную плату, на отдых, на рабочее место, соответствующее условиям, предусмотренным государственными стандартами организации и безопасности труда и коллективным договором, и т.д.). В этой связи особую актуальность приобретает исследование специфики применения норм института компенсации морального вреда в трудовом праве.

Ключевые слова: компенсация морального вреда, имущественные и неимущественные права, трудовые правоотношения, способы и формы компенсации вреда, право работника, право работодателя, трудовой договор.

FEATURES OF CONSIDERATION OF LABOR DISPUTES RELATED TO COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE

Abstract. One of the ways to protect intangible benefits, and in cases provided for by law, property rights, is the institution of compensation for moral damage. The interdisciplinary nature of the institution under consideration is expressed in the consolidation of the right to compensation for physical and moral experiences in the norms of various branches of law. One of the topical issues of labor law, which is an important guarantee of the protection of the rights and freedoms of citizens, is compensation for moral damage. Often, an employee, in addition to restoring his violated labor rights, wants to recover moral damage for illegal actions of the employer. Compensation for moral damage has an independent legal significance, since it does not pursue as a goal the restoration of the violated right of the employee, but compensates for the moral damage caused in the form of monetary equivalent, the amount of which is determined depending on the severity and volume of moral suffering, forced changes that affected the quality of life of the employee. In labor law, the norms regulating relations on compensation for moral damage are given a universal character, which implies the right of an employee to monetary compensation in cases of violation of any labor law (the right to wages, to rest, to a workplace that meets the conditions provided for by state standards of labor organization and safety and a collective agreement, etc.). In this regard, the study of the specifics of the

application of the norms of the institute of compensation for moral damage in labor law is of particular relevance.

Keywords: compensation for moral damage, property and non-property rights, labor relations, methods and forms of compensation for harm, employee's right, employer's right, employment contract.

Еңбек заңнамасы әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеу үшін қажетті құқықтық негіздер болуы қажет. Қатынастарды үйлестіру тетіктерінің бірі еңбек шарты тараптарының жауапкершілігі туралы нормалар болып табылады. Сонымен бірге еңбекті басқарудың жаңа нысандары пайда болады, жұмыс берушілердің жаңа ұйымдық-құқықтық нысандары мен түрлері пайда болады, жұмысшылардың жаңа буындары еңбек процесіне енгізіледі.

Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі (ары қарай - ҚР ЕК) [1] қабылданғаннан кейінгі уақыт ішінде технологиялар мен технологияларда айтарлықтай өзгерістер болды, бірақ еңбекті ұйымдастыру нысандарында одан да үлкен өзгерістер болды. Сонымен қатар, жұмысшылардың жаңа ұрпақтары өздерінің психологиясы мен қоршаған шындыққа қатынасы бойынша алдыңғы ұрпақтардан мүлдем өзгеше белсенді еңбек ету кезеңіне өтті. Бұған тек ел ішінде ғана емес, еңбек ресурстарының ұтқырлығы ықпал етеді. Жұмыскерлердің жаңа буындары жұмыс берушілер мен жұмыскерлердің ынтымақтастығының нысандары мен тәсілдерін салыстыруға мүмкіндік алды. Әлеуметтік-экономикалық саладағы бұл өзгерістер тұтастай алғанда қоғамының және оның адами әлеуетінің дамуымен бірге еңбек заңнамасының көптеген ережелерін қайта қарау қажеттілігін анықтайды.

Олардың кейбіреулері жұмыс берушінің заңды жауапкершілігі туралы нормаларға жатады. Осылайша, жұмыскерге келтірілген моральдық зиянды өтеу нысандары жеткіліксіз болып көрінеді. Қазіргі уақытта ҚР ЕК-де моральдық зиянды өтеудің бір түрі ақшалай нысанда қарастырылған. Сонымен бірге, болып жатқан өзгерістерді ескере отырып, жұмыскерге келтірілген моральдық зиянды өтеу нысандарының құрамын кеңейту орынды болады. Ол үшін, атап айтқанда, өнердің тиісті ережелерімен толықтырылуы керек. ҚР ЕК-нің 237-сі ақшалай өтемақы төлеу мүмкіндігін ғана емес, сонымен бірге жазбаша немесе ауызша (жария) түрде кешірім сұрау мүмкіндігін де көрсетеді. Бұдан басқа, ҚР ЕК-нің 60-тарауы еңбек дауын қарайтын сот жұмыс берушінің іс-әрекеті жұмыскердің құқықтарын бұзды деп танылған жағдайда жұмыскердің талабы бойынша моральдық зиянды ақшалай немесе өзге де нысандарда өтеу туралы шешім шығара алатындығы туралы ережелермен толықтырылуы тиіс [1].

Біздің еліміздегі еңбек қатынастарын құқықтық реттеудің қазіргі кезеңі қоғамының тарихи өткенінде тамыры бар нормалардың және қазіргі шындықты көрсететін нормалардың күрделі симбиозымен сипатталады. Еңбек құқығы, құқықтың басқа салалары сияқты, қазіргі заманғы әлеуметтік-еңбек қатынастарын үйлестіру үшін қажет айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Еңбек саласында заң шығарушының жұмыскерге келтірілген моральдық зиянды өтеу нысандары туралы негізгі алаңдаушылығы еңбек қатынастарын, яғни жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы қатынастарды құқықтық реттеуді жетілдіру болып табылады. Бұл аталған субъектілердің айтарлықтай өзгеруіне байланысты. Жұмыс берушілер арасында, бір жағынан, жекелеген ұйымдардың едәуір санын қамтитын, бірақ еңбекті басқаруда бірыңғай стандарттары бар ұлттық және трансұлттық корпорациялар, ал екінші жағынан, шағын кәсіпкерлік субъектілері (микрокәсіпорындар), сондай-ақ жеке кәсіпкер мәртебесіне ие және ондай емес жеке тұлғалар пайда болды. Қазіргі уақытта жұмысшылардың да, жұмыс берушілердің де рөлін атқара алатын өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың еңбек мәртебесін түсінудің шұғыл қажеттілігі туындайды [2, 152 б.].

Жеке кәсіпкер болып табылмайтын өзін-өзі жұмыспен қамтығандар жеке қызмет

көрсету және үй шаруашылығын жүргізуге көмектесу мақсатында ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру мақсатында жұмыскерлермен жеке тұлғалар ретінде еңбек шарттарын жасай алуы керек. Яғни, олардың жұмыс берушінің құқықтық жағдайы жеке тұлғалардың да, жеке кәсіпкерлердің де мәртебесінің элементтерін қамтуы керек.

Еңбек қатынастарының басқа қатысушысының — жұмыскердің құқықтық жағдайына көбінесе экономика саласындағы өзгерістер мен еңбектің сапалық сипаттамаларының өзгеруі әсер етеді, бұл еңбекті ұйымдастырудың жаңа формаларын және жұмыс беруші мен жұмыскердің өзара әрекеттесу тәртібін іздеуді қажет етеді. Жақында қашықтан жұмыс істеу пайда болды, алыстағы жұмысшылармен қарым-қатынасты ретке келтіру. Компьютерлік бағдарламаларды (интернет-платформа — агрегаторлар деп аталатын) пайдаланатын, мысалы, жолаушыларды, яғни такси жүргізушілерін тасымалдау немесе тауарларды (курьерлерді) жеткізу бойынша қызметтер көрсететін адамдардың еңбек саласындағы құқықтық қатынастар тараптарының құқықтық мәртебесімен туындайтын проблемаларды түсіну және реттеу қажет.

Еңбектің сапалы жаңа түрлерінің пайда болуы, оны ұйымдастыру формалары еңбек құқығының барлық дерлік институттарының ережелерін тексеру және қайта қарау міндетін қояды. Сонымен қатар, дүниетанымы ұжымдық өмір салты мен социалистік қоғам құрылысының кезеңінен тыс қалыптасқан, еңбек құқығының кейбір принципті ережелері қалыптасқан адамдар белсенді еңбек қызметінің кезеңіне кіргенін ескеру қажет. Социологиялық және психологиялық сипаттағы бақылаулар, атап айтқанда, еңбек қатынастары тараптарының еңбек-құқықтық жауапкершілігі туралы нормалар тиімсіз болып табылатынын және оларды қолдану күтілетін нәтиже бермейтінін көрсетеді. Негізгі бөлігі еңбек заңнамасы дәстүрлі түрде жұмыскердің тәртіптік жауапкершілігі мен материалдық жауапкершілігі мәселелерін егжей-тегжейлі реттеді. Жауапкершілік мәселелері еңбек құқығы теориясында әсіресе өткен ғасырдың белсенді түрде дамыды, бұл кезде меншіктің басым нысаны мемлекет болды, ал жұмыс берушінің фигурасы көп жағдайда мемлекет болды [2, 153 б.].

Шын мәнінде, жұмыскердің тәртіптік жауапкершілігі мемлекет (қоғам) алдындағы жауапкершілік болды, ал ұйымның, кәсіпорынның мүлкіне зиян келтіргені үшін жауапкершілік мемлекетке келтірілген зиянды өтеу құралы болды. Сонымен қатар, жұмыс беруші мемлекет атынан еңбекті басқару субъектісі ретінде жұмыскердің құқықтары мен мүдделеріне және сонымен бірге тек мүліктік салада зиянды өтеу бойынша минималды міндеттерге ие болды. Еңбек тәртібін қамтамасыз ету және қолдау саласында ұйымдар мен кәсіпорындардың басшылары мемлекет алдында жоғары тұрған шаруашылық органдары атынан жауапты болды.

Еңбек құқығы теориясында жұмыс берушінің тәртіптік билігі тұтастай алғанда жұмыс беруші билігінің ажырамас бөлігі болып табылады және ұжымдық еңбекті ұйымдастыру және өндірістегі құқықтық тәртіпті сақтау құралы ретінде қызмет етеді (бұл шаруашылық жүргізуші субъект деңгейінде жұмыс беруші белгілеген ішкі еңбек тәртібі түрінде болады). Басқаша айтқанда, жұмыскер еңбек қатынастарына түсе отырып, жұмыс берушінің нұсқауларына бағыну және олар жасалған жағдайда тәртіптік теріс қылықтар үшін теріс салдарға ұшырау міндетін қабылдайды. Жұмыскер тәртіптік жазаның қолданылуына, оның ішінде Заңда белгіленген рәсімнің (тәртіптік жауапкершілікке тартудың тәртібі мен мерзімдері) бұзылуына байланысты шағымдануға құқылы болды. Көптеген жолдармен бұл теория қазіргі шындыққа көшті және заңнамасында бекітілген.

ҚР ЕК-нің 2-бабында жұмыс берушілер мен жұмысшылардың еңбек саласындағы материалдық жауапкершілігі бойынша қатынастар (құқықтық реттеу пәнінің элементі ретінде) жеке топқа бөлінген, бірақ жұмыскерді тәртіптік жауапкершілікке тарту туралы қатынастар жоқ, өйткені бұл қатынастар бірыңғай әмбебап еңбек қатынастарының элементі болып табылады [1]. Осылайша, қолданыстағы заңнамада жұмыскерді мүліктік

(жабдықтың бұзылуы, мысалы), ұйымдастырушылық (жұмысқа кешігу, жұмыстан кету және т.б.) немесе жұмыс берушінің жеке мүдделеріне (жұмыс берушінің іскерлік беделіне нұқсан келтіретін жалған ақпарат тарату) келтірілген зиян үшін тәртіптік жауапкершілікке тарту мүмкіндігі қарастырылған. Өз кезегінде, тәртіптік жазаны қолдану кезінде теріс әсер жұмыскердің жеке саласына да (ескерту немесе сөгіс жариялау), сондай-ақ ұйымдастырушылық және мүліктік (жұмыстан босату) жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл жағдайда біз жұмыс берушілердің тәртіптік жауапкершілікке тартумен қатар жұмыскерлерге тәртіптік ықпал ету шараларын қолдану тәжірибесі туралы айтпаймыз (мысалы, ынталандырушы сипаттағы сыйлықақылардан және өзге де төлемдерден толық немесе ішінара айыру), өйткені бұл қарастырылып отырған мәселелерден асып түседі.

Мүліктік сипаттағы құқық бұзушылық, жұмыс берушінің мүліктік саласына (мүліктік мүдделеріне) зиян келтіргені үшін жұмыскер материалдық жауаптылыққа тартылады, яғни оған мүліктік сипаттағы залалға ұшырау — мүліктік зиянды заңнамада белгіленген тәртіппен және шектерде өтеу міндеті жүктеледі. Сонымен қатар, материалдық жауапкершілікке тартумен қатар, бұл жағдайда жұмыскер тәртіптік жауапкершілікке тартылуы мүмкін, өйткені жұмыс берушінің мүлкіне ұқыпты қарау міндеті заңды болып табылады.

Заңнаманың ережелерін талдаудан жұмыскердің мінез-құлқына әсер ету сипаты көбінесе құқық бұзушылық сипатына сәйкес келеді (сабаққа келмегені үшін жұмыстан шығару, мүліктік зиян келтіргені үшін материалдық жауапкершілікке тарту және т.б.). Жұмыскердің заңды жауапкершілігі жұмыс берушінің мүдделерін қорғау механизміндегі жеткілікті тиімді буын болып табылады. Бірақ ұжымда қолайлы психологиялық климат құру және жұмысшылар мен жұмыс берушінің еңбекті басқаруды жүзеге асыратын өкілдері арасында оң қарым-қатынас орнату жұмыскердің заңды мінез-құлқын қамтамасыз етумен ғана байланысты емес.

Қоғам дамуының әр кезеңінде еңбек шарты тараптарының нәтижелі өзара іс-қимылын құру құралдары айтарлықтай ерекшеленсе де, оның тек жұмыскерді оң немесе теріс материалдық ынталандыруды қамтуы мүмкін еместігі әрдайым айқын болды. Нәтижелі ынтымақтастықты қамтамасыз ету үшін еңбек қатынастарының әрбір қатысушысы екінші тараптың мүдделерін, оның ішінде жеке мүдделерін ескеруі керек (егер жұмыскер туралы айтатын болсақ) және олардың толық іске асырылуына ықпал етуі керек. Жұмыскер өзінің еңбек ету қабілетін жүзеге асырған кезде тек материалдық емес, сонымен қатар интеллектуалды және эмоционалды қажеттіліктерді қанағаттандыруға тырысады.

Бұл әсіресе 2020 жылы коронавирустық пандемия кезінде қашықтықтан жұмыс істеу процесінде айқын болды, бұл кезде жұмысшылар әріптестерімен қарым-қатынастың жетіспеушілігін сезіне бастады. Сонымен қатар, ұжымдық немесе одан да көп дараланған, ірі өндіріс жағдайында немесе қашықтықтан жұмыс жасалмаса да, жұмыскер жұмыс беруші мен қоршаған орта тарапынан оның оң бағасын қажет етеді. Еңбекке деген адалдықты моральдық және материалдық ынталандыруды үйлестіру қажеттілігін мойындау үшін жұмыскерлерді ынталандыру жүйесі құрылды, оның ішінде ақша сипатын көтермелеу ғана емес, сонымен бірге моральдық ынталандыру шаралары да бар (алғыс жариялау, құрмет грамотасымен марапаттау және т.б.). Материалдық емес сипаттағы ынталандыруды қолдана отырып, жұмыс беруші жұмыскерді оң жағынан бөліп көрсетеді, айналасындағыларда оның жұмысының нәтижелеріне оң баға береді. Бос әурешілік, амбиция және еңбегін көпшілік алдында мойындағысы келетін адами қасиеттердің болуын жоққа шығару қиын.

Қазіргі заманғы менеджерлері бұл туралы өте жақсы біледі, олардың жеке басына жағымды әсер етудің әртүрлі тәсілдеріне негізделген жұмысшылармен өзара әрекеттесудің жаңа түрлерін ойлап табады. Мұндай тетіктер, бұрын айтылғандай, жеке сипаттағы ықпал ету шараларын қамтитын қолданыстағы тәртіптік жаза жүйесінде де

қолданылады. Бұл шаралар жұмыс берушінің біреудің еңбек нәтижелеріне немесе оның процесіндегі мінез-құлқына психологиялық тұрғыдан теріс баға беруінен басқа (мүліктік немесе ұйымдастырушылық) салдарға әкеп соқпауы мүмкін (мысалы, ескерту немесе сөгіс). Бұл жағдайда жұмыс беруші жұмыскерді өзінің жеке басының интеллектуалды және эмоционалдық салаларына ғана әсер ете отырып, оны жазалау жағдайына келтіре отырып, қоршаған ортадан ажыратады.

Еңбекті моральдық және материалдық ынталандырудың оңтайлы үйлесімін іздеу проблемалары қазіргі кезеңде өте өткір тұжырымдалған, бұл кезде еңбек нарығында кем дегенде үш ұрпақ жұмыс күшінің маңыздылығын да, оған қабілеттілікті жүзеге асыру тәсілдерін де әр түрлі бағалайды. Қазіргі жұмысшылар мен жұмыс берушілердің лауазымды адамдарының, еңбекті басқарушылардың (басшылардың) әлеуметтік және психологиялық сипаттамаларының елеулі айырмашылықтарын мойындай отырып, туындайтын жанжалды жағдайларды шешудің тәсілдері мен нысандарын тиісті түрде тұжырымдау қажет. Жанжалдар жағдайында құқықтық реттеудің, оның ішінде жұмыс берушінің жауапкершілігінің жетілмегендігі айқын көрінеді.

ҚР ЕК [1] жұмыс берушінің бұрыннан бар мүліктік (материалдық) жауапкершілік институтын жетілдірді. Қазіргі уақытта заң жұмыс берушінің материалдық жауапкершілігінің төрт негізін белгіледі: жұмыскерді еңбек ету мүмкіндігінен заңсыз айыру; жұмыскердің мүлкіне зиян келтіру; жұмыскерге төленетін жалақыны және басқа төлемдерді кешіктіру; жұмыскерге моральдық зиян келтіру. Осылайша, жұмыс беруші мүліктік және мүліктік емес сипаттағы құқық бұзушылықтар үшін әрқашан өзінің мүліктік саласына теріс әсер етеді. Бұл ретте келтірілген залалдың сипаты бұзушыға тиісті және барабар әсер ету шараларын және *status quo* қалпына келтіруді тудырмайтын жағдай қалыптасады. Мұндай жағдай, біздің ойымызша, жұмыскерге келтірілген моральдық зиянды өтеудің белгіленген тәртібі болып табылады.

Қазіргі уақытта ҚР ЕК [1] моральдық зиянды өтеу үшін мүмкін болатын екі жағдайды ғана қарастырады. Біріншіден, бұл адам еңбек саласында кемсітушілікке ұшырады деп санайтын жағдай, екіншіден, заңды негізсіз немесе жұмыстан шығарудың немесе басқа жұмысқа заңсыз ауысудың белгіленген тәртібін бұзған жағдайда. Жұмыскерлердің басқа жағдайларда да ақшалай өтемақы талап етуге құқығы бар сияқты, ал соттар өз шешімдерінде тек аталған жағдайлардың болуымен шектелмеуі керек. Жұмыскерге моральдық зиян келтіруі мүмкін басқа жағдайлар бар екендігі туралы әдебиетте бұрын тұжырымдалған ұстанымға қосылу керек.

Айта кету керек, ҚР ЕК-нің ережелері осындай мүмкіндік береді. Біріншіден, ҚР ЕК-нің, егер ол қандай да бір нақты жағдайларды көрсетпестен жұмыс берушінің заңсыз әрекеттерінен немесе әрекетсіздігінен туындаса, моральдық зиянды өтеу мүмкіндігін қарастырады. Екіншіден, ҚР ЕК-нің жұмыс берушіні ҚР ЕК-де, басқа заңдарда және басқа нормативтік құқықтық актілерінде белгіленген тәртіппен және шарттарда моральдық зиянды өтеуге міндеттейді [1]. Осылайша, жұмыскер өзінің еңбек немесе жеке құқықтары жұмыс берушінің заңсыз әрекеттерімен немесе әрекетсіздігімен бұзылған деп санайтын барлық жағдайларда өтемақы төлемдерін талап ете алады деген болжам әділ болады.

Еңбек туралы заң моральдық зиянды өтеудің бір ғана түрін — ақшалай қаражатты көздейді. Бұл тәсіл Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің [3], моральдық зиянды өтеу ақшалай түрде жүзеге асырылатындығы туралы қағидаттық ережесіне негізделген сияқты. Бұл жағдайда біз жұмыскерге жұмыс берушінің мінез-құлқында және олардың салдарында (жұмысынан айырылу, денсаулыққа зиян келтіру, жалақы төлеуді кешіктіру, іскерлік беделге нұқсан келтіретін мәліметтерді тарату, демалыс беруден бас тарту) ең әртүрлі сипаттағы зиян келтірген кезде өтемақы келтірілген залалдың сипатына әрдайым сәйкес келмейтін жалғыз нысанда жүзеге асырылатынын көреміз.

Сонымен қатар, жұмыс беруші мен жұмыскердің моральдық зиянды өтеу мәселесінде өзара әрекеттесу мәселесін күшейтетін жағдайлар бар. Сот шешетін дәстүрлі

мәселелердің бірі-жұмыс берушіден өндіріп алынған сомалар туралы мәселе. Әдетте, жұмысшылар сот шығындарынан (соның ішінде мемлекеттік бажды төлеуден) босатылып, моральдық зиянды өтеудің едәуір мөлшерін мәлімдейді. Соттар, керісінше, жұмыс берушінің мүліктік жағдайына, оның іс-әрекетінің сипатына және басқа жағдайларға сүйене отырып, төлемге мәлімделгеннен едәуір төмен, ал кейде мүлдем шамалы соманы тағайындайды. Осының салдарынан жұмыс беруші және одан да көп оның заң бұзушылыққа жол берген лауазымды адамдары теріс сипаттағы қандай да бір материалдық және өзге де салдарларды сезінбейді. Осылайша, жұмыскерлердің жас және психологиялық сипаттамаларындағы елеулі айырмашылықтар фактісін, кінәлі тараптың іс-әрекеттерінің сипатын және келтірілген зиянның сипатын ескере отырып, моральдық зиянды өтеудің жалғыз мүмкін ақшалай түрінің айқын жеткіліксіздігін мойындау керек. Көптеген жағдайларда, қазіргі жағдайда ол мақсатқа жете алмайды-еңбек құқықтарының бұзылуы, адами қасиеттер мен іскерлік қабілеттердің төмендеуі туралы тәжірибені өтеу. Белгілі бір ақша кейде жұмыс берушінің заңсыз әрекеттері нәтижесінде жұмыскердің алған психологиялық жарақатын өтей алмайды.

Сондықтан, егер қазіргі жұмыскер үшін оның жеке басын басқалармен бағалаудың маңыздылығы туралы айтатын болсақ, онда зиянды өтеудің басқа мүмкін түрлеріне назар аудару керек. Бұл форма, мысалы, ауызша немесе жазбаша түрде көпшілік алдында немесе көпшілік алдында кешірім сұрауға қызмет етуі мүмкін. Кешірім жұмыс берушінің (заңды тұлғаның) немесе заңды қасақана немесе абайсызда бұзған белгілі бір басшының атынан жасалуы мүмкін. Бұл жағдайда, өздеріне қатысты заңсыз әрекеттер жасалған жұмыскер моральдық зиянның орнын көбірек ала алады. Зиянды өтеу нысандары немесе олардың жиынтығы туралы шешімді сот жұмыскердің өтінішіне және істің нақты мән-жайларын, соның ішінде кінә дәрежесін және жұмыс берушінің заңсыз әрекеттерінің сипатын бағалауға сәйкес қабылдауы керек. Сондай-ақ, зиянды өтеудің мұндай тәртібінің ұйым басшыларына әсерін бағаламауға болмайды. Жол берілген құқық бұзушылыққа өкініш білдіру ғана емес, сонымен қатар оның қателігін мойындайтын құжатқа қол қою қажеттілігі айтарлықтай профилактикалық әсер етеді. Өйткені олардың көпшілігінде жалдамалы жұмысшылар болып табылатын басшылар өздерінің қарамағындағылар сияқты интеллектуалды және эмоционалды қасиеттерге ие.

Олардың мінез-құлқы жеке тұлғаның қалыптасу заңдылықтарымен және материалдық және материалдық емес тауарлардың құндылық қатынастарымен анықталады. Моральдық зиянды өтеудің жаңа формасын іскерлік айналымға енгізу үшін ҚР Еңбек кодексінің [1] тиісті ережелерімен толықтырылуы керек, бұл ақшалай және басқа нысандардың мүмкіндігін көрсетеді. Көп салалы экономика жағдайында өмір сүретін қоғамының дамуының қазіргі кезеңі әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеудің икемді әдістерін, әдістері мен технологияларын енгізуді қамтиды. Заңнамалық және құқық қолдану практикасында жұмыскерлердің еңбек ету қабілеттерін жүзеге асырудың әр түрлі шарттарын ескеру қажет. Жұмыскерлермен қарым-қатынасты үйлестіру, әлеуметтік әлем үшін жағдай жасау, экономикалық қызметтің үлкен нәтижелеріне қол жеткізу үшін жұмыс берушілер жұмыскерлердің адами әлеуетін дамытып, олардың іскерлік қасиеттерін ғана емес, сонымен бірге жеке ерекшеліктерін де ескеруі керек.

Жұмыс берушінің құқық бұзушылығы оның белгілі бір әрекеттерінде көрінуі мүмкін: бұл еңбек саласындағы кемсітушілік, заңды негізсіз немесе белгіленген тәртіпті бұза отырып жұмыстан босату, басқа жұмысқа заңсыз ауысу, тәртіптік жауапкершілікке негізсіз тарту және т.б. болуы мүмкін. Жұмыс берушінің қызметкердің құқықтарын бұзатын кінәлі әрекетсіздігі, мысалы, технологиялық процесті жүргізу ережелерін бұзудан көрінеді (жабдықтағы ақауларды жою, қызметкерді тиісті сападағы шикізатпен, материалдармен, жартылай фабрикаттармен қамтамасыз ету бойынша қажетті шараларды қабылдамау, оны жаңа немесе жаңартылған технологиялық нұсқаулықтармен, еңбекті қорғау ережелерімен таныстырмау, бұл ақаулы өнімді шығаруға себеп болды, тиісінше,

және қызметкердің жалақысын азайту).

Еңбек процесінде қызметкерге келтірілген моральдық зиян ақшалай түрде өтеледі. Өтемақы мөлшері тараптардың келісімімен анықталады немесе мүліктік залалдың өтелуіне қарамастан сот анықтайды. Моральдық зиянды өтеу мөлшерін сот қызметкерге келтірілген моральдық немесе физикалық азаптың көлемі мен сипатын, жұмыс берушінің кінәсінің дәрежесін, басқа да назар аударарлық жағдайларды, сондай-ақ парасаттылық пен әділеттілік талаптарын ескере отырып, әр істің нақты жағдайларына сүйене отырып анықтайды.

Қорыта келе, еңбек қатынастарын реттеуді жетілдіру мақсатында Еңбек кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізіп, жұмыскерге келтірілген моральдық зиянды өтеудің ақшалай түрін ғана емес, сонымен бірге заңнаманы бұзғаны үшін кешірім сұраудың басқа түрін қолдану мүмкіндігін бекіту орынды болып көрінеді. Моральдық зиянды өтеу нысаны туралы шешім құқықтары бұзылған жұмыскердің өтініші бойынша сот тәртібімен қабылдануға тиіс. Жұмыста тұжырымдалған ұсыныстар жұмыскерлерге келтірілген моральдық зиянды неғұрлым пәрменді өтеу мақсатында, сондай-ақ жұмыс берушілердің құқық бұзушылықтарының алдын алу мақсатында еңбек жанжалдарын шешу кезінде іске асырылуы мүмкін. Сонымен қатар, ҚР Еңбек кодексінің жұмыс берушінің басқа заң бұзушылықтарына қосымша еңбек заңнамасын, сондай-ақ өтемақының қосымша түрін- жазбаша немесе ауызша (жария) түрде кешірім сұрауды көрсете отырып, жұмыс берушінің құқық бұзушылықтарының құрамын кеңейту қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V ҚРЗ. // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>
2. Яблокова, И.А. От трудовых конфликтов к системе урегулирования трудовых споров / И.А. Яблокова // Трудовое право и право социального обеспечения. Актуальные проблемы: Сборник статей. – М.: Проспект, 2000. – С. 152–156
3. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000>

УДК 342.5

А. А. Дегенбаев

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

БИЛІК БӨЛУ ЖҮЙЕСİNДЕГІ СОТ БИЛІК ТАРМАҒЫНЫҢ АТҚАРАТЫН РОЛІ

Аннотация. Сот билігі Қазақстан Республикасында мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде маңызды роль атқарады. Соңғы кезеңде елімізде сот билігін билік тармағы ретінде қалыптастыру туралы үлкен мемлекеттік құқықтық шаралар жүзеге асырылды. Бұл жағдай түсінікті де, өйткені кеңестік Қазақстанда сот билігі туралы сөз айтудың өзі негізсіздеу болатын. Себебі, Кеңестік мемлекеттік басқару жүйесі билікті бөлуге негізделмеген еді. Керісінше, билік біртұтас болып табылады. Кеңестік ғылымда оған осы тұрғыдан баға берді. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін жоғарыда сөз етіп отырғанымыздай, билік тармақтарын бөлуді құқықтық мемлекеттік

негізі ретінде қарастыра отыра, демократиялық қоғамды қалыптастыруды осымен байланыстырды. Сондықтан да, сот билігін жеке билік тармағы ретінде қалыптастырып, дамытуға баса назар аударған еді. Осы уақыт аралығында Қазақстан Республикасында сот билігі биліктің жеке тармағы ретінде қалыптасудың үлкен жолынан өтті десек болады.

Кілт сөздер: сот билігі, реформа, сот төрелігі, судья, Конституция.

Аннотация. Судебная власть играет важную роль в Республике Казахстан как ветвь государственной власти. На последнем этапе в стране осуществлялись большие государственно-правовые меры по формированию судебной власти как ветви власти. Эта ситуация понятна и потому, что говорить о судебной власти в советском Казахстане было необоснованно. Дело в том, что советская система государственного управления не основывалась на распределении власти. Напротив, власть – это единое целое. В советской науке его оценивали с этой точки зрения. После обретения Республикой Казахстан независимости, как мы уже говорили выше, она связала формирование демократического общества, рассматривая разделение ветвей власти как правовую государственную основу. Поэтому придворная власть должна была формироваться и развиваться как отдельная ветвь власти. За это время судебная власть в Республике Казахстан прошла большой путь становления как отдельной ветви власти.

Ключевые слова: судебная власть, реформа, правосудие, судья, Конституция.

Annotation. The judiciary plays an important role in the Republic of Kazakhstan as a branch of State power. At the last stage, large state-legal measures were carried out in the country to form the judiciary as a branch of government. This situation is understandable also because it was unreasonable to talk about judicial power in Soviet Kazakhstan. The fact is that the Soviet system of public administration was not based on the distribution of power. On the contrary, power is a single whole. In Soviet science, he was evaluated from this point of view. After the Republic of Kazakhstan gained independence, as we have said above, it linked the formation of a democratic society, considering the separation of branches of government as a legal state basis. Therefore, the court power had to be formed and developed as a separate branch of government. During this time, the judiciary in the Republic of Kazakhstan has gone a long way to becoming a separate branch of government.

Key words: judicial power, reform, justice, judge, Constitution.

Сот билігі үлкен реформалық қадамдарды бастан кешірді. Бұл жағдайлардың елімізде қалай басталғандығын М. Нарикбаев былай сөз етеді: “Осы орайдағы алғашқы өзгерістер 1990 жылы басталды деуге болады. Өйткені, 1990 жылы «Қазақ ССР Сот құрылымы туралы заң» қабылданған еді. Ол заң ескірген деп айтпаймын, әйткенмен, одан бері елімізде талай өзгерістер болды, яки сот құрылымында уақыт талабына сай өзгерістердің болуы заңды деп есептеймін. Сот құрылымын дамыта, жетілдіре түскеннен ұтпасақ, ұтылмаймыз. Сол себепті 1992 жылы «Соттық-құқықтық реформаның концепциясының» жасалуы дер кезінде қолға алынған іс еді. Концепция сол жылы Жоғарғы Кеңестің талқысына ұсынылды. 1990 жылы Республика Президентінің «Қазақстан Республикасында құқықтық реформаның тиімділігін арттыру шаралары туралы» Жарлығы шығып, құқықтық реформаның қажеттілігін нақтылай түсті. Президент Жарлығынан кейін «Құқықтық реформаның мемлекеттік бағдарламасы» туды. Бағдарламаның негізгі бөлімі мемлекеттік сот жүйесін қайта құру мәселесіне арналған. Міне, осы мемлекеттік сот жүйесін қайта құру мақсатында 1993 жылы 5 маусымда Республика Президенті 23 адамнан тұратын жұмыс тобын бекітіп, мені осы топты басқаруға тағайындады. Топтың құрамына әр деңгейдегі судьялар, басқа құқық қорғау органдарының уәкілдері, заңгер ғалымдар енді. Біз екі негізгі құжатқа: «Қазақстан Республикасының Конституциясы мен Президент бекіткен құқықтық реформаның

бағдарламасына сүйене отырып, «Сот құрылымы және Қазақстан Республикасы судьяларының мәртебесі туралы» атты заң жобасын әзірледік» [1, 123-124 бб.]. Бұл заңгер ғалым және осы саланы басқарған тұлғаның берген бағасы. Әрине, бұдан кейін де сот жүйесін реформалау ісі одан әрі өз жалғасын тауып жатты. Оның объективті себептері де болды. Өйткені, жас мемлекетіміздің тәуелсіз сот жүйесін қалыптастыруда тәжірибесінің болмауы, бұл шараларды өз деңгейінде жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Бүгінгі күнге дейін сот жүйесі үлкен реформалық қадамдарды басынан өткерді. Сот билігі Қазақстан жағдайында осы уақытқа дейін үлкен реформалаудан өтті. Сот билігінің реформалау бағытын Қ. Мами өзінің зерттеулерінде былай айқындайды: «Реформаның жүзеге асырылу уақыты 1995 жылы қабылданған Конституцияның және Президенттің Конституциялық заң күші бар «Қазақстан Республикасының соты және соттардың мәртебесі туралы» қабылданған Жарлықтан кейін басталды. Биліктің ерекше тармағы ретінде сот билігінде белгілі бір өзіндік ерекшелігі бар. Сот билігінің оның маңызды өзіндік белгісі айрықша билігі болып табылады. Ешбір билік басқа билік тармағының – заң шығарушы, атқарушы, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президенті де сот өкілеттіктерін иеленбейді. Тек соттар ғана әділ сотты жүзеге асырады, бұл Конституцияда ерекше көзделіп кеткен. Заң тек соттардың функционалдық сипатын ғана емес, сонымен қатар осы заңмен бірге жаңа термин «сот билігі» енгізілді.

Қазақстан Республикасында сот билігі мемлекеттік билік тармақтарының бірі болып табылғандықтан, заңнаманы бұзуға байланысты қоғамда туындайтын қақтығыстарды Конституцияны, заңдарды, басқа да нормативтік құқықтық актілерді негізге ала отырып, шешуді мақсат тұтады. Әділ соты сот тек Республиканың атынан, қандай да бір басқа мемлекеттік органның, лауазымды адамдардың, қоғамдық бірлестіктердің, әлеуметтік топтардың, азаматтардың еркінен тәуелсіз жүзеге асырады. Қазақстан Республикасының Президенті 2000 жылғы 1 қыркүйекте «Қазақстан Республикасының сот жүйесінің тәуелсіздігін күшейту жөніндегі шаралар туралы» Жарлық қабылдады.

Президентке облыстық және оған теңестірілген соттардың төрағаларын тағайындау бойынша конституциялық өкілеттік берілген. Парламент, заң шығарушы билік ретінде заңдар қабылдау арқылы сот жүйесін, оның қызмет принциптерін, сот органдарының құзырын, судьялардың мәртебесін, олардың істерді қарау тәртібін және т.б. айқындайды» [2, 30 б.]. Осы уақытқа дейін Қазақстанда сот билігінің реформалануын осы тұрғыда жүйелеп көрсеткен, бұл ғалымның ойымен толықтай келісуге болады. Себебі, сот жүйесіндегі өзгерістерді негізге ала отыра, оның жалпы даму тенденциясын аша білген деп санаймыз. Әрине, бұл жерде біз біздің сот жүйеміз ең жоғарғы деңгейдегі идеалды сот жүйесіне жатады деген пікірден аулақпыз. Өйткені, тарихи тәжірибе көрсетіп отырғандай, сот жүйесі әрқашанда қоғамның дамуына сәйкес оның талап тілектеріне жауап беріп отыру қажет, себебі, сот жүйесінің негізгі мақсаты адам құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету болып табылады. Сондықтан да, сот жүйесі әрқашанда іштей дамып, толысып отырады. Елімізде сот жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалар өз деңгейінде әрқашанда жемісін бере бермейді, оның кемшін тұстары да болады. Ол туралы З.Ж. Кенжалиев былай дейді: «Сонымен бірге, сот реформасының басты мақсаты мемлекеттік биліктің жеке тармағы ретінде қаралауының өзі - өздерінің ішіндегі қарама-қайшылықтарды тудыруға әкеліп соқтырды. Ол «мемлекеттілік туралы» деген кейбір көлеңкелерге ие болып, халықтан алыстап кеткендей. Осыған байланысты елімізде сот органдарының демократияландырылуы қажет деген пікірлер кездеседі. Еліміздегі сот реформасының екінші маңызды нәтижесі халқымыздың құқықтық мәдениеті мен тарихи-құқықтық әділсотын жаңғыртуды қалыптастыру. Бұған дәлел ретінде Республиканың құқықтық жүйесінің қайнар көзі ретінде әдет құқығын алуға болады. Республикадағы сот органдарының қайта құрылуының үшінші нәтижесі ретінде жергілікті халықтың ерекшеліктерін сот өндірісінде әлемдік мемлекеттердің сот тәжірибесіне көңіл аударып,

зерттеп отыру қажет. Бұл жерде республикада сот алқасын енгізуді қолдаймын» [3, 113 б.]. Сот жүйесіндегі реформалардың маңызын аша отыра, соттардың халықтан алшақтап бара жатқанын тілге тиек етуі негізді де болып табылады. Себебі, билік халықта болса да, халық сот жүйесіне тікелей араласа алмайды. Қазіргі кезеңде елімізге енгізілген алқа билер соты, бір қырынан алып қарағанда, осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған деп есептейміз. Сот жүйесін реформалауды одан әрі тереңдете түсу қажет. «Сот жүйесін одан әрі жетілдіру мақсатында экономикалық, әкімшілік, ал болашақта ювенальдық (кәмелетке толмағандар ісі бойынша) және басқа да арнаулы соттар институтын дамыту мәселесін қарастыру маңызды болмақ. Мұнымен қатар, азаматтық-құқықтық дауларды шешудің балама әдістерін, мысалы, аралық соттардың қызметін заңмен реттей, оларды халықаралық стандарттарға жақындата отырып, қарастыру керек» [4, 26 б.].

Сот билігінің мемлекеттік биліктің бір тармағы ретіндегі ерекшелігін, мән маңызын ашу барысында негізінен біз бірнеше көлемді мәселелерге тоқталып өтуіміз қажет. Солардың қатарына, соңғы кезеңдерде көптеген зерттеу еңбектерінде сөз болып жүрген сот билік тармағы мен Президенттің заң шығару және атқару органдарының өзара қатынасын тиімді ұйымдастыру мәселесін былай қойғанда, біздің ойымызша жалпы сот билігінің ұғымын, мәнін ашып алуда негізгі мәселелердің қатарына жатады деп санаймыз. Бұл методологиялық маңызды болып табылады. Сот билігінің табиғатын айқындай отыра ғана, біз жалпы оның мемлекеттік билік тармағы ретіндегі орнын көрсете аламыз. Соңғы кезеңде ғылымда оның ішінде, еліміздің заң ғылымында сот билігінің ұғым, түсінігін беру мәселесі туралы пікір таластар көптеп орын алған. Оның негізгі себебі, біздің ойымызша сот билігінің табиғаты, конституциялық-құқықтық тұрғыда ашылмауында деп санаймыз. Қазақстан Республикасының Конституциясында сот билігінің ұғымы берілмейді, конституцияның 76-бабында оның қалай жүзеге асырылатындығы туралы мынандай негізгі нормалар көрсетіледі: «Сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және өзіне азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауды, Республиканың Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуді мақсат етіп қояды. Сот билігі Республика Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының негізінде туындайтын барлық істер мен дауларға қолданылады.

Соттар шешімдерінің, үкімдері мен өзге де қаулыларының Республиканың бүкіл аумағында міндетті күші болады» [5]. Бұл норма сот билігінің жүзеге асу ерекшелігін көрсеткенмін, оның тұтастай сипатын бере алмайды. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы 25 желтоқсан 2000 жылы қабылданған конституциялық заңда да оның 1-бабында сот билігі былай сипатталған: «Қазақстан Республикасында сот билігі тұрақты судьялар, сондай-ақ заңда көзделген жағдайларда және тәртіппен қылмыстық сот ісін жүргізуге тартылған алқа заседательдері арқылы соттарға ғана тиесілі. Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек қана сот жүзеге асырады. Соттың ерекше өкілеттігін басқа органдарға беруді көздейтін заң актілерін шығаруға тыйым салады.

Ешқандай өзге органдар мен тұлғалардың судья өкілеттігін немесе сот билігі функцияларын иеленуге құқығы жоқ. Сот ісін қарау тәртібімен қаралуға тиіс өтініштерді, арыздар мен шағымдарды басқа ешқандай органның, лауазымды немесе өзге де адамдардың қарауына немесе бақылауларға алуына болмайды. Сот билігі Қазақстан Республикасының атынан жүзеге асырылады және азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауға Республика Конституциясының, заңдарының өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз етуге қызмет етеді. Әркімге мемлекеттік органдардың, ұйымдардың, лауазымды және өзге де адамдардың Республиканың

Конституциясында және заңдарында көзделген құқықтарға, бостандықтар мен заңды мүдделерге нұқсан келтіретін немесе оларды шектейтін кез-келген заңсыз шешімдері мен іс-қимылдарынан сот арқылы қорғалуға кепілдік беріледі. Ешкімді де оның ісін заңның барлық талаптары мен әділеттілікті сақтай отырып құзыретті, тәуелсіз және алаламайтын соттың қарау құқығынан айыруға болмайды. Сот билігі азаматтық, қылмыстық және заңда белгіленген өзге де сот ісін жүргізу нысандары арқылы жүзеге асырылады. Судьялар сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және тек Конституция мен заңға ғана бағынады. Судьялардың мәртебесі мен тәуелсіздігіне нұқсан келтіретін заңдарды немесе өзге де нормативтік құқықтық актілерді қабылдауға жол берілмейді. Соттың сот төрелігін іске асыру жөніндегі қызметіне қандай да бір араласуға жол берілмейді және заң бойынша жауаптылыққа әкеп соғады. Судьялар нақты істер бойынша есеп бермейді. Сот ісін жүргізудің белгіленген тәртібіне қарамастан берілген сот істері бойынша, сондай-ақ соттың құзыретіне кірмейтін мәселелер бойынша өтініштерді сот қараусыз қалдырады немесе тиісті органдарға жібереді. Сотқа немесе судьяға құрметтеушілік білдіру заңда белгіленген жауаптылыққа әкеп соғады. Сот актілері мен судьялардың өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезіндегі талаптарын барлық мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдары, жеке және заңды тұлғалар орындауға міндетті. Сот актілері мен судьяның талаптарын орындамау заңмен белгіленген жауапкершілікке әкеп соғады [6, 3 б.]. Бұл нормативтік актіде сот билігінің табиғатын негізді аша алмайды. Ол негізінен сот билігінің функционалдық ерекшеліктерін жақын көрсететін түсінік болып табылады.

Осы жерде біз соңғы кезеңде отандық заң ғылымында қалыптасқан сот билігінің ұғымын айқындауға байланысты кейбір пікірлерді қарастырып өтетін болсақ, Е. Қаржаубаев сот билігінің табиғатын былай бағалауға ұмтылады: «Сот билігі ұғымында ажырамас тұтастықты құрайтын екі негізгі аспектіні бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, мазмұны жағынан сот билігі-қоғамда туындайтын дауларды арнайы процедураны отырып шешу жөніндегі өкілеттік.

Екіншіден, ұйымдық тұрғыдан келгенде, бұл өкілеттік тек қана соттарға берілген. Сот билігіне анықтама берген кезде оның бірінші, не екінші қырына баса назар аудару бұл ұғымның мән-мағынасын өзгертпейді. Сот билігін, дауларды шешу жөніндегі ерекше өкілеттік ретінде немесе сот органдарының жүйесі түрінде ғана анықтауға немесе оның бір құрамдас бөлігі ретінде, басқасына қарағанда неғұрлым маңызды деп айтуға болмайды. Әлеуметтік дауларды шешуге өкілеттік берген органдар жүйесінен тыс бұл өкілеттікті жүзеге асыру мүмкін емес сол сияқты мұндай өкілеттіктері жоқ сот мекемесінің болуы мүмкін емес. Сот, сот төрелігі және сот билігі-өзара байланысты ұғымдар: Қазақстан Республикасының сот төрелігін тек қана сот жүзеге асырады (Қазақстан Республикасы Конституцияның 75-бабы 1-бөлігі). Қазақстан Республикасы Конституциясының “Соттар және сот төрелігі” деп аталатын VII тарауының мазмұны да осыны көрсетеді, оның көптеген баптары сот билігін алып жүретін соттар мен судьяларға арналған. Осылай бола тұрғанымен, сот билігіне дұрыс анықтама берудің теориялық маңызы зор. Сот билігі ұғымымен байланысты көптеген терминдерінің мағынасы мен мазмұнын дәл айқындауды, біздің пікірімізше, терминдер туралы пікірталас дәрежесіне түсіруге болмайды. Күрделі және көп қырлы құбылыс болып табылатын сот билігімен байланысты ұғымдарға ғылыми негізделген талдау жасау, ұқсас құбылыстарды ажырату және олардың арасындағы өзара байланыстарды белгілеу қажет. Осындай көзқарас сот билігі ұғымының мәнін тереңірек түсінуге және бұл құбылыстың барлық қырларын қарастыруға мүмкіндік береді» [7, 91-92 бб.]. Әрине, бұл жерде бұл пікірді толығымен құптай қою мүмкін емес. Соңғы кезеңдегі зерттеулердің бірінде, сот билігінің белгілерін саралай келе, сот билігіне мынандай белгілер тән екендігін көрсететін ғылыми пікірлердің де бар екендігін көреміз:

«- жариялылық, себебі сот мемлекет атынан өзінің қызметін жүзеге асырады;

- толықтығы, соттың үкімі барлық құқықтық қатынасқа түсуші субъектілердің барлығына таралу керек;

- сот тек қана тәуелсіз емес, сонымен қатар әділетті және күшті болуы қажет;

- мақсатқа көзделгендігі, себебі сот өзінің өкілеттігін жүзеге асыру барысында істер мен құжаттарды қарау барысында уақытын жоспарлап дұрыс шешімдер қабылдап отыруы қажет» [8, 230 б.]. Сот билігінің табиғатын ашуда біздің ойымызша, осы мәселемен айналысып жүрген тағы да бір ғалымдарымыздың бірі, Б.З. Елчибаевтың пікірі оның ұғымын толығымен беруге жақын келеді. Ол сот билігінің ерекшелігін былай көрсетеді:

1. Сот мемлекеттік биліктің жүйесінің негізгі құрамдасы элементі болып табылады, осыған байланысты мемлекетке тұтастай тән қызметтерді атқарады.

2. Мемлекетті биліктегі органдар жүйесіндегі сот органдарының орны, оның негізгі атқаратын қызметтері мен олардың жүзеге асырылуын анықтайды

3. Соттардың алдыға қойған арнайы міндеттерін шешуде тек Конституцияға және заңға сәйкес қана жүзеге асырады.

4. Сот органдарының қызметтері басқа мемлекеттік билік органдарының өзара әрекет жасау элементтерімен жүзеге асырылады.

Мемлекеттік биліктің бір тармағы ретінде сот билігінде біртұтас мемлекет құрылысына тін барлық ортақ белгілер бар: 1) оның қызметі мемлекеттің бүкіл кеңістігінде әрекет ететін Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді; 2) оның қызметі елдің бүкіл аумағында қолданылады; 3) сот органдарының шешімдері тек олардың құзыреті шеңберінде қабылдануға тиіс; 4) сот органдарының шешімдері мемлекеттік органдар, лауазымды тұлғалар, азаматтар, олардың бірлестіктері үшін міндетті; 5) сот органдары заңдылық пен құқық тәртібін нығайтуға жәрдемдеседі». Біз сот билігінің табиғатын ашуда осы айтылған пікірмен келісе отыра, жалпы сот билігі мемлекеттік биліктің бір тармағы болатын және даулы мәселені шешуге негізделген ерекше процедурамен қызметке тағайындалатын лауазымды тұлғалар атқаратын қызметтің жиынтығын көрсететіндігін айтқымыз келеді.

Мемлекеттің осы біртұтас функциясы шеңберінде сот төрелігінің функциялары айқындалды-құқық қорғау функциясының құрылымдық элементтері ретінде алатын болсақ, сот төрелігі функциясының мемлекеттің біртұтас функциясының жалпы көлемінде жұтылып кетуі, бір жағынан прокуратура, полиция органдарының және т.с.с. функцияларына қарағанда олардың қызметінде қандай да бір өзіндік ерекшелік болмайтын және екінші жағынан, сот төрелігі өзіне тән емес және тіпті құқық қорғау мақсатына сай келмейтін функцияларды атқаруға мәжбүр болатын. Құқықтық мемлекетте сот тәуелсіз болады, осыған орай сотқа мұндай көзқарас мүлдем болмау керек, өйткені сот қылмысқа қарсы күресті жүзеге асырмайды және оның қызметі құқық қорғау сипатында болады. Мемлекеттік биліктің формасы ретіндегі соттың мазмұны оның нақты функцияларында жатыр. Төртіншіден, сот төрелігін жүзеге асыру мемлекеттік қызметтің ерекше нысаны сипатына ие болады, өйткені ол сыртта мемлекеттің тиісті органдар жүйесі-сот жүйесі арқылы көрінеді. Біздің пікірімізше, оның барлық элементтерінің қызметіне тұтас және кешенді талдау жасау оның мемлекеттік биліктің барлық тармақтары жүйесіне қосылған және сонымен бірге тұтастың бір бөлігі ретінде бөлініп шыға алатын мемлекеттік биліктің бір тармағы ретіндегі сипатын айқындауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Баймаханов М.Т., Вайсберг Л.М., Котов А.К., Становление суверенитета Республики Казахстан. - Алматы, 1994. - 153 с.

2 Мами К. Особенности реформирования судебной системы Республике Казахстан на современном этапе // XX ғасырдағы құқықтық білім, ғылым және практика: жалғастық

және болашақ: әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің 70-жылдығына және Қазақстандағы құқықтық білімнің 65-жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. - Алматы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 24 қазан 2003 ж. / Құраст. Абайдельдинов А.М. Алматы: Қазақ университеті, 2004. - С. 25-36.

3 Кенжалиев З.Ж. Конституционно - правовые основы и основные этапы судебной реформы в Республике Казахстан // 2007 жылғы Конституциялық реформаны жүзеге асырудағы Қазақстан Республикасындағы демократиялық институттардың дамуы. Халықаралық ғылыми - тәжірибелік конференция материалдары. ҚазҰПУ. - Алматы, 2008. - 29 ақпан. - С. 100-114.

4 Қазақстан Республикасының Құқықтық саясат тұжырымдамасы. - Алматы: Жеті жарғы, 2002. - 56 б.

5 Қазақстан Республикасының Конституциясы
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>

6 Қазақстан Республикасының сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы.
<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132>

7 Қаржаубаев Е.К. ҚР Сот билігінің мемлекеттік биліктің тәуелсіз бір тармағы ретінде тану // ҚазМУ хабаршысы. - 2008. - №1(45). - 91- 94 бб.

8 Проблемы согласованного функционирования органов государственной власти Республики Казахстан и системы сдержек и противовесов / Сост. Сапарғалиев Г.С. - Алматы: КазГЮУ, 2006. - 468 с.

УДК 343.9

Т. Т. Дюсебаев,

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

А. Е. Сақтаған

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 2-курс магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, e-mail: smackdawn01@mail.ru*

ҚЫЛМЫСТЫҚ САЯСАТТЫҢ ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІҢ САЯСИ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ОРНЫ

Аңдатпа. Қылмыстық саясаттың ерекшелігі, басқа саясат салаларына қарағанда, белгілі-бір объектіге қолайсыз әсер ете отырып, оң нәтижелерге қол жеткізуінен көрініс табады. Оң нәтижелерді: әлбетте, адамдардың құқықтық-мәдени танымының жоғарылығы, қылмыс деңгейінің төмендеуі, қылмыспен күрестегі қылмыстық қудалау шараларының орынды қолданылуын құрайды. Қылмыстық саясатты зерттейтін ғылымдардың пәніне (қылмысты әлеуметтік тұрғыда тану) әлеуметтік қызметті жатқызамыз және осының ішінен заңдық саясатты (заң шығару саясаты мен қылмыспен күрес саясатын) бөліп қарастыру қылмыстық саясаттың негізгі мазмұнын ашатын фактор.

Қылмыстық саясат – бұл арнайы белгі мен айрықша реттеу тәсіліне ие, ерекше қауіпті қылмыстық-құқықтық қатынастарды реттейтін мемлекеттің саясатының заңды бөлігі. Қылмыстық саясаттың арнаулы белгілеріне: әсер ету аймағы, ерекше мақсаттылығы, нысаны, басқа саясат түрлеріне қатысы жоқ белгілерінің болуы жатады (күштеу саясаты). Қылмыстық саясаттың түсінігіне тоқталған кезде, осы түсініктің

құқықтық ядросын дәл анықтаған маңызды. Қылмыстық саясат түсінігінің ядросы – қылмыстық саясаттың басты мазмұнын ашатын белгілер арқылы анықталады.

Кілт сөздер: қылмыстық саясат, мемлекет, қылмыстық заң, қылмыстық саясаттың бағыттары, қылмыстылық, қылмыстылықтың алдын-алу.

ПОНЯТИЕ УГОЛОВНОЙ ПОЛИТИКИ И ЕЕ МЕСТО В ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВА

Аннотация. Специфика уголовной политики, в отличие от других сфер политики, выражается в достижении положительных результатов при неблагоприятном воздействии на определенный объект. Положительные результаты: очевидно, высокая правовую культуру людей, снижение уровня преступности, целесообразное применение мер уголовного преследования в борьбе с преступностью. К дисциплине наук, изучающих уголовную политику (социальное признание преступности), относим социальную деятельность и из этого следует, что выделение юридической политики (законодательной политики и политики борьбы с преступностью) является фактором, раскрывающим основное содержание уголовной политики.

Уголовная политика-правовая часть политики государства, регулирующая особо опасные уголовно-правовые отношения, обладающая особым знаком и особым способом регулирования. К специальным признакам уголовной политики относятся: зона воздействия, особая целесообразность, форма, наличие признаков, не относящихся к другим видам политики (насильственная политика). Когда речь заходит о понятии уголовной политики, важно точно определить правовое ядро этого понятия. Ядро понятия уголовной политики определяется знаками, раскрывающими основное содержание уголовной политики.

Ключевые слова: уголовная политика, государство, уголовный закон, направления уголовной политики, преступность, профилактика преступности.

THE CONCEPT OF CRIMINAL POLICY AND ITS PLACE IN THE POLITICAL SYSTEM OF THE STATE

Annotation. The specifics of criminal policy, unlike other areas of politics, are expressed in achieving positive results with adverse effects on a certain object. Positive results: obviously, high legal and cultural awareness of people, a decrease in the crime rate, the expedient use of criminal prosecution measures in the fight against crime. The discipline of sciences studying criminal policy (social recognition of crime) includes social activity and it follows from this that the allocation of legal policy (legislative policy and anti-crime policy) is a factor that reveals the main content of criminal policy.

Criminal policy is the legal part of the state policy regulating particularly dangerous criminal law relations, which has a special sign and a special way of regulation. The special features of criminal policy include: the zone of influence, special expediency, form, the presence of signs that are not related to other types of policy (violent policy). When it comes to the concept of criminal policy, it is important to accurately define the legal core of this concept. The core of the concept of criminal policy is defined by signs that reveal the main content of criminal policy.

Key words: criminal policy, state, criminal law, criminal policy directions, crime, crime prevention.

«Қазіргі заманғы қылмыстық-құқықтық саясат адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ қоғам мен мемлекеттің қылмыстық қатерден қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған.

Қылмыстық және қылмыстық-процестік заңнаманың тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған тетіктерді тұжырымдау маңызды.

Қылмыстық заңнаманың мақсаттарына қол жеткізу үшін мынадай мәселелерді шешу:

адам құқықтары саласындағы халықаралық-құқықтық стандарттардың талаптарын, қылмысқа қарсы іс-қимылды және ұлттық құқықтық жүйенің ерекшеліктерін ескере отырып, қылмыстық заңнаманы және оны қолдану практикасын жетілдіру, сондай-ақ қылмыстық құқық бұзушылықтың жаңа ұғымын тұжырымдау;

қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша жаза тағайындау тетіктерін жетілдіру;

қылмыстық-процестік және қылмыстық-атқару заңнамасын бір мезгілде түзете отырып, қылмыстық заңнаманы оңтайландыру;

елдегі криминогендік жағдайды сапалы жақсартуға қол жеткізу қажет» [1].

Қылмыстық-құқықтық саясаттың негізгі бағыттарын іске асыру әлеуметтік және криминологиялық негізділік талаптарын ескере отырып жүзеге асырылуға тиіс. «Саясат» термині философия, әлеуметтану, саясаттану ғылымдарына тікелей қатысты. Саясатты – мүдделер қақтығысы жасайды. Түпкілікті мақсаттар, билікке құлшыныс, түрлі мүдделер әрқашан саяси процестердің қозғаушысы болып отырғандығы белгілі. Бұл жерде, мемлекет саяси қатынастар мен саяси үрдістердің басым құқықты қатысушысы бола отырып, саясаттың негізгі мәні мен бағытын айқындайды.

Саясат - объективті және субъективті себептердің жиынтығынан туатын үрдісті құбылыс. Объективті құбылыстарға – қоршаған ортадағы материалды игіліктер жатса, осы игіліктерге деген адам қажеттілігі мен игіліктер иесі болуға деген ұмтылысы, саяси сипаттағы әрекеттердің туындау негізі объективті және субъективті қатынастардың диалектикалық бірлігі мен қарама – қайшылығы саясатты жасаушы тараптардың әрекетіне заңдылық, тарихи негізділік кейде күйзелісті құбылыстар деңгейіндегі мән сапасын береді. Субъективті қатынастардың қайнар көзі ретіндегі қатынас қауіпті сипат алатын болса, сонымен бір мезетте қылмыстың субъектісі де күрделі сипатты иеленді және онымен жұмыс жүргізудің ерекше әдістерін іске қосудың қажеттілігі де туындады дегенді білдіреді. «Адам құқықтарын қамтамасыз ету мен әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге қатысты қылмыстық саясатты қайта бағдарлау қылмыстық құқықтың негізгі сапасын құрайтын қылмыстың субъектісін де теориялық зерттеуді тереңдетуді көздейді» деп көрсетеді - профессор С.С. Молдабаев [2, 7 б.]. Біздің ойымызша, қылмыстың субъектісі - бұл үлкен әлеуметтік зардаптарға әкелетін күш және қауіпті сипаттағы жігерлі актінің қайнар көзі. Қылмыстан сақтандыру саласындағы қылмыстық саясаттың негізгі мақсаттарының бірі – қылмыс субъектісін теориялық талқылау ғана емес, оның әлеуметтік теріс жақтарын толықтай ашу мен оған қарсы күрес шараларын көрсету болып табылады.

Әр саланың реттеу пәні мен өзіндік ерекшеліктері саясатты да жүйелендірудің негізі болып табылады. Осы ерекшеліктер саясаттың төмендегідей түрлерін көрсетеді:

- ішкі, бұл мемлекеттің ішінде, мемлекеттің тиісті құрылымдарының өкілеттіктері шегінде Қазақстан азаматтарының тікелей қатысуымен, солардың заңды құқықтары мен мүдделеріне, әлеуметтік жағдайына қатысты жүретін саясат;

- сыртқы (халықаралық) – халықаралық саладағы мемлекеттің беделі мен абыройын арттыруға негізделген, мемлекеттің халықаралық міндеттемелерін орындауға бақылауды жүзеге асыратын және тиісті халықаралық шарттар негізінде жүргізілетін саясат (арнаулы субъектісі – Қазақстан Республикасы Президенті, Қазақстан Республикасының Сыртқы Істер Министрлігі т.б.);

- экономикалық – экономикалық, яғни, өндірістік тұтыну, ұсыну, базис пен қондырма арасын реттейтін және кәсіпкерліктің барлық нысандарын іске асыру саласында туындайтын саясат;

- әскери (қорғаныс) – мемлекеттің сыртқы қауіпсіздігі мен әскери құрылысының бағытын айқындайтын саясат;

- ғылыми–техникалық саясат – ғылым мен техниканың дамуын тікелей қамтамасыз ететін және өндірістік тәжірбие мен барлық қоғамдық қатынастарды ғылыми негіздеу

саясаты;

- әлеуметтік - әлеуметтік саладағы қатынастар мен әлеуметтік мүдделер қақтығысындағы теңдікті қамтамасыз ететін, және осыған тікелей ықпал жүргізетін саясат;

- қылмыстық саясат – мемлекеттегі қылмыспен күрестің негізгі бағыттарын айқындап, онымен күрес жүргізудегі мемлекеттік және қоғамдық күштердің ынтымақтастығы мен бірігуін идеологиялық, құқықтық, материалдық тұрғыда қамтамасыз ететін саясат - (бұл саясаттың ерекшелігі әлеуметтік саясаттың құрамдас бөлігі болып табылуында).

Саясаттың түрлері өте көп, саясаттың нысаны қоғамдық қатынастардың бағыты мен мәселенің мәнінен туындайды.

Біздің ойымызша, қылмыстық саясат - бұл мемлекеттің құқықтық тұрақтылық пен қылмыстық ахуалды оңтайландыруды қамтамасыз ету жолындағы тиісті құбылыстарды бақылау мен басқару арқылы адамды қылмыстан сақтандыру мен қылмыстылықты жоюды жүзеге асыру қызметі. Бұл қызметін мемлекет - азаматтардың, қоғамдық ұйымдармен қозғалыстардың, мемлекеттік арнайы органдардың қызметін қаржыландыру немесе белгілі-бір әрекетке рұқсат беру жолымен пайдаланады. Қылмыстық саясаттың мәні субъектілердің бір жақты әрекетін танудан жеткілікті ашылмайды.

Кеңірек қарасақ, қылмыстық саясаттың элементтеріне:

- құқықтық идеология мен құқықтық нормалардың қалыптасуы негізінде жүзеге асырылатын құқықтық саяси үдерістің іргетасы іспетті объективті және субъективті факторлардың болуы;

- қылмыстық саясат субъектілерінің әрекетін құқықтық қамтамасыз ететін және оған ресми сипат беретін заңдық негіздің болуы;

- қылмыспен күрес және қылмыстан сақтандыру саласындағы қылмыстық саясатты жасаушылар мен оны жүзеге асырушылар арасындағы ортақ мемлекеттік мүдденің болуы;

- қылмыстан сақтандыру саласындағы қылмыстық саясат субъектілерінің мүдделері мен мақсаттарын біріктіретін және оны негізгі фактор ретінде айқындайтын – ортақ әлеуметтік мәнінің болуы;

Яғни, осы факторлардың толықтығы мен қылмыстан сақтандыру шараларының дер кезінде орындалуы қылмыстық саясаттың терең түсінігін қалыптастырып қана қоймай, оның нәтижелі болуының да алғышарты болмақ.

Қылмыстық саясат – әлеуметтік қатынастардың саяси мәнге ие болған көрінісі. Сондықтан қылмыстық саясат жүйесінде арнаулы субъектілердің әрекеті мен қызметінің әлеуметтік мәні толымды талқылауды қажет етеді. Қылмыстық саясаттың әлеуметтік мәні дегеніміз – мемлекет пен қоғамның құқықтары мен міндеттері, мүдделері мен мақсаттары негізінде жүзеге асырылатын қызметтің көпқырлы сипаты. Кез-келген әлеуметтік-құқықтық қатынас қылмыстық саясаттың пәнін құрамайды, егер де құраса: - ол қатынастардың негізінде саяси-құқықтық байланыстар жатуы тиіс. Қылмыстық саясат саласындағы қатынастардың құқықтық табиғаты – заң нормаларынан ғана көрініс табады. Кез-келген қылмыстық заң нормасы құқықтық қызмет өрісіне сай, қылмысқа құқықтық баға берумен қатар, қылмыстан сақтандыру міндетін де атқарады.

Қылмыстық саясатты құқықтық реттеу – заң нормасын қолданумен ғана шектелмейді, ол сонымен қатар саяси-құқықтық қатынастар пәнінің шегін белгілеу арқылы және құқықтық қатынастардың қозғалтқышы ролін иеленген заң нормасын пайдаланумен байланыстырыла жүргізіледі. Заңдық нормалар – саяси-құқықтық қатынастардың сыртқы көрінісін, ішкі ұйымдастырылуын, қатынастардың ресми бекітілуіне жол ашатын тарихи-заңды құрал ғана емес, саяси-құқықтық қатынасқа мән мен нысан бере отырып, қатынастың барлық түрін реттеудің жалғыз тетігі де. Заң нормасын оңтайландыру және оның қатынастарды реттеу кезіндегі ролін дұрыс түсінудің маңызы өте зор. «Мемлекеттік басқару органдарының өкілеттіктерін қайталайтын және

негізсіз кеңейтетін нормаларды жоюды - нормативті құқықтық базаны жетілдірудің бір шарасы ретінде қарау керек» деген көзқарас ұсынған авторларды қолдаймыз [3, 221 б.].

Заң нормасы – өз кезегінде құқықтық әрекетке әсер етіп қана қоймай, оның әлеуметтік бағытын да белгілейді. Екіншіден, қылмыстық саясаттың маңызды элементі – құқықтық нормалар мен идеялар, көзқарастарды қолдану мен саралаудың кезінде жүзеге асатын – қызмет. Бұл жердегі қызмет – қылмыспен күрес пен одан сақтандырудағы әрекеттің белсенді бағытын көрсетеді.

Қызмет – әлеуметтік топтар мен олардың өкілдерінің өз мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған, әлеуметтік белсенді мінез-құлықтың көрінісі және оның жүзеге асуы. Қылмыстан сақтандыру кезіндегі қызмет бұл қылмыстық құқықтың қызметі деген сөз. Бұл жерде «міндет» ұғымы «қызмет» ұғымының құрамдас бір бөлігі екендігін ескерген жөн. «Қылмыстық заңның басты міндеттерінің бірі – қылмыстан сақтандыру болып табылады. Қылмыстық құқық жалпы және арнаулы сақтандыру функцияларын жүзеге асырады және қылмыстық саясат әлеуметтік саясаттың бір бөлігі, оның негізгі мазмұны – қылмыстық заңдарды қолданудың міндеттерін, қылмыстан сақтандырудың тиімді жолдарын табу, қылмыспен күресуде заңдылық принциптерін қатаң сақтау» - деп, Ағыбаев А.Н. қылмыстық заңның міндетін дұрыс бағалайды [4, 9 б.]. Қылмыстық саясаттағы қызметтің өзіндік мәні бойынша мынадай ерекшеліктері бар: бұл қызмет қылмыстың алдын-алу мен сақтандырудан туындайтын қоғамдық қатынастар. Бұл қоғамдық қатынастардың құрамында: конституциялық, қылмыстық құқықтық, әкімшілік, қылмыстық іс жүргізу салаларын қамтитын құқықтық қатынастар кіреді және олар тиісті құқық саласының нормалармен реттеледі. Қылмыстан сақтандыру - қылмыстық заңның ғана міндеті емес, қылмыстық заң мен қылмыстық құқықтық шаралар қылмыстылыққа әсер етудің сөз жоқ басты құралы бірақ, жалғыз құралы емес және бұл жерде қылмыстық заңның ролін жеткіліксіз бағалауға да жол бермеу керек. Қылмыстық саясаттың басты бағыты ретіндегі қылмыстан сақтандыру қызметі кешенді түрде реттелетін үрдіс. Кешенді реттеуге: - қылмыстың жолын кесу үшін барлық әлеуметтік, құқықтық, саяси ресурстарды жұмылдыру жатады. Бұл жерде қылмыспен күрестің механизмінің қатынастарды реттеу пәрменділігі мемлекеттің құрылымы мен оның даму бағытындағы өзгерістерге ғана емес, қылмыстық ахуалдың өрістеу бағытына да тікелей тәуелді. Бұл жердегі негізгі мәселе: «күрделі жүйеге ие біздің мемлекетіміз тұрақты түрде дамып қана қоймай, азаматтарға өмір сүрудің қолайлы шарттарын да ұсынуда, сонымен бірге, өкінішке орай, қылмыстылық та дамуда» [5, 69 б.].

Қылмыстық саясаттағы қызмет – материалды және процессуалды бағыттағы әрекеттердің жиынтығы ғана емес. Бұл қызметтің негізгі сипаты жоғарыдағы көрсетілген әрекеттердің саяси мақсатты жүзеге асыруға жұмылдырылуында жатыр. Материалды бағыттағы қызмет қылмыстық заң мен қылмыстық құқықтық шараларды қолдану мен үнемі жетілдіруден тұрады. Бұл қызмет қылмыстық саяси үрдістердің тәжірибесін де қалыптастырады, яғни мемлекеттің құқық қорғау қызметі мен қылмыстық саясаттың тәжірибесі өзектес ұғымдар. Ұғымдар өзектестігі – қылмыспен күрес пен сақтандырудың бағытын айқындап қана қоймай, Қазақстан халқын жеке қылмыстық қол сұғушылықтан, ұйымдасқан қылмыстық топтың шабуылынан қорғаудың да маңызын ашады. Ең бастысы, « қоғамды аса алаңдататын қылмыстылықтың түрі қылмысқа қатысушылықпен, оның ішінде ұйымдасқан топпен жасалатын әрекеттердің алдын алу болып табылады. Себебі қылмыстылықтың мұндай түрінде өзге адамдарды да қылмыстық әрекеттерге тарту, жалпы адамдардың санасын қылмыстылықпен улау орын алады» [6, 26 б.].

Қылмыстық саясаттың теориялық бағыттағы қызметі – ғылыми доктринальды тұжырымдарды жасау, идеялар мен көзқарастарды қалыптастырудан да тұратын күрделі шаралар кешені. Қылмыстан сақтандырудағы қызмет – ол тек қана қылмыстық саясаттың бір бағыты ғана емес, ол мемлекеттің осы саладағы саяси қызметінің негізгі мазмұнын бейнелеуші қызмет. Өйткені бұл қызметтің тамырында мемлекеттік мүдде мен

мемлекеттік талаптардың негізгі өзегі жатыр. Негізі, қылмыстық саясат және оның мемлекет саясатындағы рөлі – үлкен тұжырым өзегі. Саясат – бұл маңызды үдерістерге мемлекеттің қатысуы, яғни бұл үдерістердегі мемлекеттің бағытын, қызметінің мазмұнын, мәнін, мақсатын, нысанын анықтау. Қылмыстың дамуын тежеу құқықтық мемлекеттегі ең басты міндеттің бірі ретінде бақылау қызметін дұрыс жолға қоюмен нәтиже береді. «Қылмыстылыққа қатаң әлеуметтік бақылау қою қажет. Ол тек қана күштеудің әдістері мен тәсілдеріне ғана емес, сонымен қатар, интеллектуалды мүмкіндіктерге де негізделуі керек» [7, 14 б.].

Біздің ойымызша, қылмыстылықты бақылау мына бағытта жүруі керек:

мемлекеттік шаралар арқылы әлеуметтік бақылау, яғни: құқық қорғау органдарының қылмыстылықтың жайын тиісті міндеттерін жүзеге асыру барысында бақылау;

қоғамдық бақылау, яғни: қоғамдық бірлестіктер, ұйымдар, қоғамдық қозғалыстардың, бұқаралық ақпарат құралдарының өз қызметін атқару барысындағы қылмыстылықтың жағдайына бақылау жасауы;

Парламенттік бақылау, яғни: қылмысқа қарсы күреске қолданылатын тиісті заңдар шығару; (қылмыспен күрестің үдерісі мен негіздерін заңдық базамен қамтамасыз ету).

Бұл бақылау түрлері мемлекеттің қылмыстық саясатының жүзеге асыру құралы ғана емес, негізгі нысаны да болып табылады. Қылмыстық саясат – мемлекеттің қылмыспен күрес және оның алдын-алу саласындағы қызметінің нысаны және барлық қажетті басым әрекеттерінің жиынтығы деген пікір білдіреміз. Теориялық зерттеу кезінде қылмыстық саясатқа анықтама беруде ғалымдар пікірінің бір бағыттағы тоқайласуын байқамадық. Ендігі бір мәселе, қылмыстан сақтандыру саласындағы қылмыстық саясаттың жүйесін зерттеуге тіреледі. Назар салсақ, қылмыстық саясаттың жүйесінің де өз ерекшелігі ерекше назар мына жайтқа аударуды қажет етеді:

- қылмыстық саясат жүйесінің құрылымы мен күрделілігі - қылмыстан сақтандыру мен қылмыстың алдын-алудағы кешенді құқықтық реттеуден пайда болады;

- қылмыстық саясат жүйесінің қатаң аумақтық сипаты, бұл жерде басқа да әлеуметтік саясат түрлерінен қарағанда қылмыстық саясаттың кейбір талаптарының азаматтардың белгілі-бір тобының мүддесіне қарсы сипатта болуынан көрініс табады;

Біздің бағамдауымызша, саяси шешім мен құқықты қолдану билік қызметінің ең таңдаулы әдісі. Құқықты заңға айналдыра отырып, билік ұзақ уақыт күші жүретін заң нормалары арқылы өзінің ұстанымдарын нығыздайды және мемлекеттік тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Заң қабылдау қылмыстық ахуалды реттеу үшін ғана емес, азаматтарды қауіпті құбылыстарды бағалау мен одан сақтандыру үшін де қажет. Қылмыстық заң адамдарды қылмыстан сақтандырып қана қоймай, олардың басқа қоғам мүшелерімен қарым-қатынасын да тең құқықтылыққа келтіріп, адам әрекетін сауаттандырады. «Сақтандыру шараларының ішінде адамдармен сөз табыса білудің, төтенше және қылмыстық жағдайда дұрыс мінез-құлық көрсете білудің де маңызы зор» [8, 33 б.]. Бұл пікір, саясат, құқық, мемлекет арасындағы үшжақты үрдістегі әр құбылыстың оның ішіндегі сақтандыру шараларының әлеуметтік және құқықтық құндылығын анықтайды.

Біздің ойымызша, қылмыстық саясаттың негізгі мазмұны өз бастауын қылмыстық заңдар мен мемлекеттегі қабылданып, жүзеге асып жатқан шешімдерден алады. Қылмыстық саясат қылмыстық заң арқылы қылмыс және оның қоғамға қауіптілігімен күреседі. Қылмыстың қоғамға қауіптілігі мен салдарында әлеуметтік-саяси саланың дұрыс дамымауының белгілері бар. Қылмыс адамды әлеуметтік қолдау мен тиісті бақылаудың аздығынан пайда болады. Жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілігі мен қылмыстың салдары саяси-заңдық, қоғамдық-саяси тұрғыда ғана салалық белгіге ие болғандығымен ғана емес, бұл құбылыстар барлық әлеуметтік топтардың мүддесін зақымдауымен де қауіпті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының құқықтық саясатының 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2021 жылғы 15 қазандағы № 674 Жарлығы.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000674#z142> (жүгінген күні 15.03.2023)
2. Молдабаев С.С. Проблемы субъекта преступления в уголовном праве Республики Казахстан: монография. – Алматы: ТОО «Аян Эдет», 1998. - 156 с.
3. Алауханов Е.О., Турсынбаев Д.Е. Борьба с коррупцией в государственных органах Республики Казахстан: учебное пособие / Под ред. Е.О. Алауханова. – Алматы: КазАТК, 2008. - 280 с.
4. Ағыбаев А.Н. Адам - қоғам, мемлекет мүддесінің қорғаушысы // Қылмыстық және қылмыстық атқару кодекстеріне он жыл: нәтижелері мен болашақ: халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2007. – 5-14 бб.
5. Смагулов А.А., Нигматулин А.Ю. Противодействие легализации незаконных доходов от коррупционной деятельности // Қылмыстық және қылмыстық атқару кодекстеріне он жыл: нәтижелері мен болашағы: халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. - Алматы: Қазақ Университеті, 2007. – 69-74 бб.
6. Әпенев С. Қылмысқа қатысушылықтан сақтандырудың тиімділігі жөнінде // Предупреждение преступности. – 2009. - № 1 (25). – 26-28 бб.
7. Абиқанов Е. Организационно- правовые меры профилактики профессиональной преступности // Предупреждение преступности. – 2009. - №3 (27) – 14-18 бб.
8. Алауханов Е. Қылмыстан қорғануға бола ма? – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2005. - 144 б.

УДК 351/354

А. Б. Жазылбеков

Магистрант 2-го курса

*Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева
Республика Казахстан, г. Алматы*

ПОНЯТИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. На протяжении более 30-летнего периода в Казахстане поступательно и целенаправленно идет построение демократической правовой государственности. Все еще идет и поиск оптимальной модели государственной службы, соответствующей проводимым в стране правовым, демократическим, экономическими социальным преобразованиям, которые неразрывно связаны с реформой государственного управления.

Действительно, реализация задач и функций государства осуществляется через государственные органы посредством государственных служащих. Именно государственными служащими выполняются функции государственных органов и поэтому они могут представлять собой государство.

В настоящее время необходимы долгосрочные государственные и отраслевые программы формирования управленческого персонала, которые будут базироваться на анализе и прогнозе его качественного состава и структуры, которые должны быть увязаны с задачами реформы, переменами в объектах управления, учитывающие национальные и

местные факторы. Успешное решение этих программ, безусловно, позволит положительно решить множество кадровых проблем в государственном управлении страны.

Следует иметь в виду и тот факт, что государственная служба, как один из важнейших правовых институтов, на данном этапе особо нуждается в научно-теоретических исследованиях. Задачами и целями ученых-юристов должно стать не просто проведение научных исследований, но и выработка практических рекомендаций по правовым проблемам совершенствования законодательства, регулирующего сферу государственной службы РК.

Ключевые слова: государственные органы, государственные служащие, государственная служба, власть.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ҰҒЫМЫ

Андатпа. 30 жылдан астам уақыт бойы Қазақстанда демократиялық құқықтық мемлекеттілікті құру үдемелі және мақсатты түрде жүргізілуде. Мемлекеттік басқару реформасымен тығыз байланысты елде жүргізіліп жатқан құқықтық, демократиялық, экономикалық әлеуметтік өзгерістерге сәйкес келетін мемлекеттік қызметтің оңтайлы моделін іздеу әлі де жалғасуда.

Шынында да, мемлекеттің міндеттері мен функцияларын іске асыру мемлекеттік органдар арқылы мемлекеттік қызметшілер арқылы жүзеге асырылады. Мемлекеттік қызметшілер мемлекеттік органдардың функцияларын орындайды, сондықтан олар мемлекеттің мүдделерін жүзеге асырушылар деп айтсақ та болады.

Қазіргі уақытта басқару персоналын қалыптастырудың ұзақ мерзімді мемлекеттік және салалық бағдарламалары қажет, олар оның сапалық құрамы мен құрылымын талдау мен болжауға негізделетін болады, олар реформа міндеттерімен, ұлттық және жергілікті факторларды ескеретін басқару объектілеріндегі өзгерістермен байланысты болуы тиіс. Бұл бағдарламаларды сәтті шешу, әрине, елдің мемлекеттік басқаруындағы көптеген кадрлық мәселелерді оң шешуге мүмкіндік береді.

Мемлекеттік қызмет, ең маңызды құқықтық институттардың бірі ретінде, осы кезеңде ғылыми-теориялық зерттеулерге ерекше мұқтаж екенін есте ұстаған жөн. Заңгер-ғалымдардың міндеттері мен мақсаттары тек ғылыми зерттеулер жүргізу ғана емес, сонымен қатар ҚР Мемлекеттік қызмет саласын реттейтін заңнаманы жетілдірудің құқықтық мәселелері бойынша тәжірибелік ұсынымдар әзірлеу болуы тиіс.

Кілт сөздер: мемлекеттік органдар, мемлекеттік қызметшілер, мемлекеттік қызмет, билік.

THE CONCEPT OF THE CIVIL SERVICE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. For more than 30 years, Kazakhstan has been steadily and purposefully building a democratic legal statehood. There is still a search for an optimal model of public service that corresponds to the legal, democratic, economic and social transformations carried out in the country, which are inextricably linked with the reform of public administration. Indeed, the implementation of the tasks and functions of the state is carried out through state bodies through civil servants. It is civil servants who perform the functions of state bodies and therefore they can represent the state.

Currently, long-term state and industry programs for the formation of managerial personnel are needed, which will be based on the analysis and forecast of its qualitative composition and structure, which should be linked to the tasks of reform, changes in management facilities, taking into account national and local factors. The successful solution of

these programs, of course, will positively solve a lot of personnel problems in the country's public administration.

It should also be borne in mind that the civil service, as one of the most important legal institutions, at this stage is particularly in need of scientific and theoretical research. The tasks and goals of legal scientists should be not just conducting scientific research, but also developing practical recommendations on legal problems of improving legislation regulating the sphere of public service of the Republic of Kazakhstan.

Key words: state bodies, civil servants, civil service, government.

В социальном смысле «служба» – это разновидность общественно-полезной трудовой деятельности. Служба – непереносимый, неотъемлемый элемент и условие жизнедеятельности любой государственной организации и многих негосударственных организаций.

В общем значении «службу» можно определить как профессиональную деятельность определенного контингента лиц – служащих – по организации, исполнению и практической реализации полномочий государственных, общественных и иных социальных структур [1, с.80].

Следует отметить, что профессиональная основа деятельности является неотъемлемой частью государственной службы в любом цивилизованном государстве.

В соответствии с пп.6 ст.1 Закона РК о государственной службе государственная служба определена как деятельность государственных служащих в государственных органах по исполнению должностных полномочий, направленных на реализацию задач и функций государственной власти.

Можно выделить ряд отличительных черт государственной службы.

Первое. Государственной службой РК является деятельность государственных служащих в государственных органах.

Второе. Исполнение государственными служащими должностных полномочий. В данном положении под полномочиями понимаются принадлежащие государственному служащему права и возможности действовать в различных ситуациях в целях реализации функций и задач государственной власти.

В практически-функциональном смысле государственная служба представляет собой основанную на законе деятельность персонала государственных органов представительной, исполнительной и судебной власти, состоящую в реализации государственной власти в различных сферах общественной жизни в целях выполнения задач и функций государства [2, с.60].

Общепризнано, что государственная служба является наиболее важным институтом административного права или административно-правовой категорией, отражающей свойства и характерные черты административно-правовой деятельности.

Категория эта отличается масштабностью, длительностью развития и существенной значимостью в отрасли административного права.

С точки зрения позитивного права государственную службу необходимо рассматривать в качестве отдельного правового института с присущим ему рядом особенностей и отличительных черт.

В общей теории права под «правовым институтом» понимается совокупность правовых норм, регулирующих однородные общественные отношения и образующих самостоятельную обособленную группу с присущим им внутренним единством. Основной функцией правового института является обеспечение цельного, конкретного регулирования общественных отношений определенной сферы.

Весьма важным является определение предмета правового института государственной службы.

Предметом данного института является система общественных отношений, которая возникает и функционирует в процессе организации государственной службы, как отдельного вида служебной деятельности, осуществляемого на профессиональной основе субъектами административного права[3]. Здесь необходимо отметить, что предмет комплексного правового института государственной службы фактически совпадает с предметом административного права. Это логически обусловлено тем фактом, что институт государственной службы является составной частью административного права РК.

Что касается метода правового регулирования государственной службы, то он определяется особенностями предмета правового регулирования. То есть метод правового регулирования государственной службы – это метод административного права, который характеризуется рядом специфических особенностей, обусловленных административно-правовым регулированием общественных отношений: властных предписаний, неравенства субъектов административных правоотношений и др. Поэтому можно утверждать о преобладании в правовом институте государственной службы именно императивных норм в виде властных предписаний и установлений.

«Многообразные управленческие отношения, отношения в сфере исполнительной власти, регулируемые правом, группируются в однородные комплексы, т.е. выделяются их группы, которые объединяют нормы по признаку регулирования однородных отношений»[4]. При этом «нормы соответствующих административно-правовых институтов регулируют отношения, имеющие общий характер для всех направлений управленческой деятельности» [5].

Государственная служба отражает проявление множества управленческих связей и отношений, которые необходимо регулировать в различных правовых формах[6] при помощи норм государственно-служебного законодательства. К таким отношениям относятся следующие:

- отношения, возникающие между различными звеньями системы исполнительной власти;
- отношения, возникающие между органами исполнительной власти местного самоуправления и общественными объединениями;
- отношения, возникающие в процессе организации и функционирования органов законодательной (представительной), судебной и государственных органов, не входящих в традиционную триаду властей и другие.

Особенность всех этих отношений состоит в том, что их связующим звеном является государственный служащий.

В нормах правового института «государственной службы проявляются такие особенности административно-правового регулирования управленческих общественных отношений, которые, в свою очередь, обусловлены спецификой государственно-управленческой деятельности и предметом административного права». Как известно, административно-правовое регулирование может распространять свое действие только на общественные отношения, где нет юридического равенства их субъектов.

Можно назвать специфические средства, которые непосредственно входят в механизм административно-правового регулирования:

- *предписания* – в этом случае одной стороне регулируемых отношений предоставляется определенный объем юридически – властных полномочий, адресуемых другой стороне, которая обязана подчиниться предписаниям, исходящим от носителя распорядительных прав. Государственные служащие наделяются такими юридически властными полномочиями и реализуют их в отношении многих субъектов права: граждан и юридических лиц;
- *односторонность волеизъявления* одного из участников отношений, так как волеизъявление является юридически властным и поэтому ему принадлежит решающее

значение. Юридически властные предписания отнесены к компетенции соответствующих субъектов государственной власти, а, следовательно, к государственным служащим (должностным лицам);

- *подчиненность субъектов права предписаниям*, исходящим от государственных служащих, которые они принимают в соответствии с установленной компетенцией;

- *использование* в определенных случаях установленных в нормативных правовых актах дозволений. При этом между участниками регулируемых управленческих отношений возникают отношения равенства. Использование дозволений предписывается административно-правовыми нормами.

Вместе с тем дозвольтельные средства могут устанавливаться нормами других отраслей права: трудового, налогового, таможенного и т. д.

Административно-правовые средства отличаются определенной спецификой и направлены, прежде всего, в адрес главных субъектов административного права – государственных служащих. Государственные органы используют эти средства и представляют собой в итоге корпус государственных служащих, деятельность которых и подчинена в большой мере механизму административно-правового регулирования. Особенностью здесь является то, что государственные служащие, во-первых, сами используют специфические административно-правовые средства, а во-вторых, они же и устанавливают специфические формы и методы административного, правового режима.

Следовательно, функционирование государственной службы в Казахстане возможно при использовании следующих традиционных административно-правовых методов правового регулирования:

- 1) установление определенного порядка действия – предписание к действию в соответствующих условиях и надлежащим образом, предусмотренное различными правовыми нормами;

- 2) запрещение определенных действий. Если государственные служащие не соблюдают это положение, то законодатель устанавливает возможность применения к ним мер государственного принуждения;

- 3) предоставление субъекту государственно-служебных отношений (чиновнику) возможности выбора одного из установленных вариантов поведения, которые предусматриваются различными правовыми нормами. В данном случае государственный служащий может выбрать по своему усмотрению, но строго в соответствии с законом один из нескольких методов и форм деятельности. Например, определение должностным лицом мер административного взыскания к правонарушителю;

- 4) предоставление возможности действовать (или не действовать) по своему усмотрению, т.е. совершать либо не совершать установленные административно-правовой нормой действия. Этот метод применяется не только при реализации субъективных прав, но и при осуществлении ими предоставленных законом прав и полномочий [6].

Одним из юридически исходных правовых средств в современном Казахстане является институт государственной службы, так как он включает в себя тот правовой материал, который используется в практике государственных органов, определяя в целом систему государственности. Также данный правовой институт активно используется для формирования правовых режимов других отраслей права.

Институт государственной службы состоит из правовых норм, которые можно назвать правилами, которые при этом устанавливают разнообразные по характеру и значимости государственно-служебные отношения. Именно такие нормы, именуемые также государственно-служебными, могут регулировать эти отношения, но при этом должна иметь место их внутренняя согласованность. В Казахстане на современном этапе можно отметить, что почти сформировано система нормативных обобщений в сфере государственной службы. Учитывая достижения юридической науки, в целом правовой

культуры, правотворчество в данной сфере опирается на потребности государственного строительства и поэтому способно сформулировать нормы-принципы, нормы-задачи. Поставленные задачи могут быть во многом решены посредством системного кодифицированного правотворчества, поскольку именно в подобных актах получают развитие нормативные обобщения. При этом правильно унифицированный правовой материал в системе государственной службы может быть подчинен конкретному правовому режиму регулирования. В этом заключается процесс построения структурно замкнутой правовой системы государства.

В РК данная работа была проделана уже на начальном этапе реформы государственной службы. Так, в 1995 г. был издан Указ Президента РК (имеющий силу закона) «О государственной службе». Далее процесс унификации правового материала о государственной службе получил большое развитие после принятия в 1999 г. базового закона о государственной службе в Казахстане.

В дальнейшем процесс систематизации нормативно-правового материала о государственной службе получил закрепление в Законе РК «О государственной службе» 2015 года [7]. Как уже было отмечено, несмотря на то, что с правовой точки зрения, государственная служба является самостоятельным административно-правовым институтом, в настоящее время имеет место тенденция по выделению государственной службы в особую подотрасль права, которая тесно связана с административным правом Республики Казахстан. Комплексный правовой институт государственной службы Казахстана включает в себя общие правовые нормы, которые устанавливают: формирование государственно-служебного правоотношения; должности, которые занимают государственные служащие, осуществляя от имени государства его функции; принципы государственной службы; правовое положение (статус) государственных служащих; прохождение государственной службы и прекращение государственно-служебных правоотношений [1, с.88].

В современный правовой институт государственной службы отрасли административного права Казахстана входят такие общие подинституты, как государственная должность, правовой статус государственного служащего, прохождение государственной службы, прекращение государственной службы и др. Наличие этих подинститутов обусловлено существованием административно-правовых норм, регулирующих схожие общественные отношения в сфере государственной службы, а их значение определяется тем положением, которое они занимают в данном правовом институте.

Таким образом, правовой институт государственной службы современного Казахстана представляет собой систему правовых норм, которая регулирует отношения, складывающиеся в процессе организации самой системы государственной службы, статуса государственных служащих, гарантий и процедур его реализации, а также механизма прохождения и прекращения государственной службы.

Следовательно, в системе государственно-служебных отношений правовому регулированию подлежат следующие сферы:

- 1) формирование системы государственной службы;
- 2) создание статуса государственного служащего и гарантий его осуществления;
- 3) механизм прохождения государственной службы.

Основываясь на вышеизложенном, можно сделать следующие обобщения:

1) государственная служба – это не просто деятельность, а служебная и профессиональная деятельности граждан РК;

2) эта деятельность осуществляется только в государственных органах и только на тех должностях, которые содержатся в Реестре;

3) деятельность эта направлена на обеспечение полномочий государственных органов или должностных лиц (патронатные должности – советники, помощники и др.) в целях реализации внешней и внутренней политики страны [8,с.347].

Резюмируя настоящую статью, мы пришли к выводу, что государственная служба Республики Казахстан представляет собой комплексный социально-правовой институт административного права.

Список использованной литературы:

1. Дуйсенов Э.Э., Шпекбаев А.Ж. Государственная служба Республики Казахстан. Учебник. А.: «Асыл кітап, 2021-488с.

2. Дуйсенов Э.Э. Правовые проблемы реформирования государственного управления. Дисс. на соискание ученой степени доктора юридических наук. Алматы, 2003. –С.60.

3. Стариков Ю.Н. Теоретико-правовое исслед.: диссертация... доктора юридических наук: 12.00.02. Воронеж, 1996.– [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://dlib.rsl.ru>.

4. Попов Л.Л., Мигачев Ю.И., Тихомиров С.В. Административное право России: учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. (отв. ред. Попов Л.Л.). – «Проспект», 2010 г.– [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ivo.garant.ru>.

5. Стариков Ю.Н. Службное право.М., 1996.– С.265.

6. Зорин А.С., Кудашкин А.В., Лобов Я.В., Тюрин А.И., Фатеев К.В., Шанхаев С.В. Комментарий к Федеральному закону «О воинской обязанности и военной службе». – «За права военнослужащих», 2009 г.– [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ivo.garant.ru>.

7. Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V «О государственной службе Республики Казахстан».– [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416>.

8. Дуйсенов Э.Э. К вопросу о понятии «государственная служба» в Республике Казахстан. Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. №11, ч.2, 2016. – С.347.

УДК 331.108.6.

И. Д. Жетписбаева

*магистрант 2 курса Евразийской юридической академии имени Д.А.Кунаева
г. Алматы, Казахстан, e-mail: zhetpisbaevai94@mail.ru*

Г. Т. Байсалова

*к.ю.н., профессор,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: Gulzira_06041967@mail.ru*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА: АСПЕКТЫ МЕЖДУНАРОДНОГО И НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАВА

Аннотация. В статье констатируется закрепленность конституционных социально-экономических прав и свобод в Конституции и международных правовых актах комплекса прав и свобод человека. На основе современных научных методов рассматривается проблема международной защиты прав человека

на уровне международного сотрудничества современных государств. Осуществлен анализ социально-экономических прав и свобод человека в международно-правовом измерении. В исследовании содержатся выводы о том, что проблема развития механизмов защиты прав и свобод человека, комплекс социально-экономических прав личности регламентирован солидной базой международного сотрудничества государств универсального и регионального уровня. Установлено, что проблема обеспечения гарантий прав и свобод человека на настоящий момент не решена полностью. Сделан вывод о том, что в процессе участия государств в обеспечении действия механизмов охраны правового статуса личности в контексте социально-экономических прав степень взаимодействия недостаточна; представлены рекомендации для обеспечения возможности обращения граждан в руководящие органы международных организаций по аналогии с нормами, обеспечивающими возможность индивидуальных обращений физических лиц в Комитет по экономическим, социальным и культурным правам ООН.

Ключевые слова: права человека, социально-экономические права, конвенция, международный договор, защита прав человека, механизм защиты прав человека.

АДАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТАРЫ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҢ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақалада Конституцияда және адам құқықтары мен бостандықтары кешенінің халықаралық құқықтық актілерінде Конституциялық әлеуметтік-экономикалық құқықтар мен бостандықтардың бекітілуі көрсетілген. Қазіргі ғылыми әдістер негізінде қазіргі мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығы деңгейінде адам құқықтарын Халықаралық қорғау мәселесі қарастырылады. Халықаралық-құқықтық өлшемдегі адамның әлеуметтік-экономикалық құқықтары мен бостандықтарына талдау жасалды. Зерттеуде адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау тетіктерін дамыту проблемасы, тұлғаның әлеуметтік-экономикалық құқықтарының кешені әмбебап және аймақтық деңгейдегі мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығының берік базасымен реттеледі деген тұжырымдар бар. Қазіргі уақытта адамның құқықтары мен бостандықтарының кепілдіктерін қамтамасыз ету мәселесі толық шешілмегені анықталды. Әлеуметтік-экономикалық құқықтар контекстінде жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін қорғау тетіктерінің қолданылуын қамтамасыз етуге мемлекеттердің қатысу процесінде өзара іс-қимыл дәрежесі жеткіліксіз деген қорытынды жасалды; азаматтардың БҰҰ экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар комитетіне жеке тұлғалардың жеке өтініштерінің мүмкіндігін қамтамасыз ететін нормаларға ұқсас халықаралық ұйымдардың басшы органдарына жүгіну мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін ұсынымдар ұсынылды.

Кілт сөздер: адам құқықтары, әлеуметтік-экономикалық құқықтар, конвенция, халықаралық шарт, адам құқықтарын қорғау, адам құқықтарын қорғау тетігі.

SOCIO-ECONOMIC HUMAN RIGHTS: ASPECTS OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW

Abstract. The article states the consolidation of constitutional socio-economic rights and freedoms in the Constitution and international legal acts of the complex of human rights and freedoms. On the basis of modern scientific methods, the problem of international protection of human rights at the level of international cooperation of modern states is considered. The analysis of socio-economic human rights and freedoms in the international legal dimension is carried out. The study concludes that the problem

of the development of mechanisms for the protection of human rights and freedoms, the complex of socio-economic rights of the individual is regulated by a solid base of international cooperation of states at the universal and regional levels. It is established that the problem of ensuring guarantees of human rights and freedoms has not been completely solved at the moment. It is concluded that in the process of states' participation in ensuring the operation of mechanisms for the protection of the legal status of an individual in the context of socio-economic rights, the degree of interaction is insufficient; Recommendations are presented to ensure the possibility of citizens' appeals to the governing bodies of international organizations by analogy with the norms providing for the possibility of individual appeals of individuals to the UN Committee on Economic, Social and Cultural Rights.

Key words: human rights, socio-economic rights, convention, international treaty, human rights protection, human rights protection mechanism of the century.

Введение

Конституционные социально-экономические права и свободы - это закрепленный в Конституции и международных правовых актах, комплекс прав и свобод, которым должен обладать каждый человек, обеспечивающий достаточный и достойный уровень жизни человека, его свободное развитие, а также позволяющий распоряжаться основными факторами хозяйственной деятельности.

Проблема международной защиты прав человека очерчивается в рамках совокупности норм, которые регулируют международное сотрудничество государств, направленное на осуществление эффективного восстановления защите нарушенных прав человека. Основой международного сотрудничества современных государств является регламентация в международно-правовых актах взаимных прав, свобод и обязанностей гражданина и государства.

Цель исследования: осуществить анализ социально-экономических прав и свобод человека в международно-правовом измерении.

Материалы и методы

В процессе исследований применялись как общенаучные (логический, структурный и системный анализ, синтез, сравнение, абстрагирование, индукция и дедукция, моделирование), так и специальные приемы и методы исследования явлений и процессов (историко-правовой, диалектический, формально-логический, структурно-функциональный, метод сравнительного правоведения).

Результаты и обсуждение

Проанализировав имеющиеся в международно-правовых и внутригосударственных документах нормы о социально-экономических правах человека, научные работы, мы предлагаем свою классификацию рассматриваемых прав.

Основными социально-экономическими правами являются: право на труд; право на свободный выбор труда; право на справедливые и благоприятные условия труда; право на защиту от безработицы; право собственности; право собственности на землю; право частной собственности; право заниматься предпринимательской деятельностью; свобода экономической деятельности; право на улучшение своих социальных и экономических условий; право на достойную жизнь; право на здоровье; право на жилище; право на равную оплату за труд; право на равную возможность продвижения по службе; право на трудовые споры; право на справедливое и удовлетворительное вознаграждение; право на отдых и досуг; право на здоровье; право на создание профессиональных союзов и объединений; право на свободное вхождение в профессиональные союзы; право на оплачиваемый периодический отпуск; право на поддержку и защиту семьи; право матерей на социальную защиту; право детей и подростков на социальную защиту; право пожилых людей на социальную защиту и

помощь; право на социальное обеспечение при утрате средств существования; право на постоянное улучшение условий жизни и труда. Как показало исследование, проблема охраны и защиты конституционных социально-экономических прав и свобод человека и гражданина является сложной и многогранной. Только комплексный, системный подход позволяет проникнуть в суть данной проблемы, обеспечивает ее всестороннее исследование.

Современные представления о правовом статусе человека далеки от понимания прав личности как некоего декоративного атрибута или привлекательного лозунга публичной власти. В юридической литературе права человека представлены в качестве реального фактора, обосновывающего уровень цивилизации и гуманности общества, взаимодействующего с органами власти [1]. Признаки борьбы за реальное торжество прав человека характерны не только для стран молодой десократии, но и для государств с развитыми демократическими традициями. Декларация прав человека – документ, призванный стать документом прямого действия для всех стран мира. Поэтому все национальные законодательства имплементируют международные стандарты прав человека, не искажая их истинной сути, для эффективного применения в практике. Вполне обосновано утверждение о том, что возникновение стандартов прав человека в современном понимании явилось ответом на потребности социально-экономического прогресса [2]. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций, концептуально определяет глобализацию прав человека как многогранную категорию, выражающую стремление мирового сообщества в глобализирующемся мире к решению первоочередных задач: утверждение принципов человеческого достоинства, справедливости и равенства на глобальном уровне, «обеспечение уважения всех международно признанных прав человека и основных свобод» [3].

Иллюзорность прав человека без надлежащих средств их защиты совершенно обоснованно отмечается современными исследователями. Выделяется основная задача правовых механизмов охраны прав человека: обеспечение надлежащего осуществления нормативно гарантированных прав и устранение негативных последствий в случае нарушения последних [4, с.7].

Права и свободы человека, изложенные во Всеобщей декларации прав человека нашли свое отражение в международных Конвенциях и Пактах в области прав человека, многие из которых получили практически всеобщее признание. Международные стандарты прав человека и гражданина содержат обязательные для соблюдения всеми государствами мира нормативы. И если государство присоединилось к конвенциям о правах человека, это означает принятие глобальных обязательств и обязанности по международному праву уважать права человека, обеспечивать их охрану и неукоснительное соблюдение. Как правило, в данных обязательствах фундаментальным является гарантированность уважения и защиты прав человека. Элементами гарантий соблюдения международных стандартов прав человека является обязанность исключить какое бы то ни было посягательство на данные права и свободы. Соответственно государства гарантируют принятие исчерпывающих правовых мер для обеспечения соблюдения основных прав человека.

Любая национальная правовая система, воспринявшая как должное ратификацию международных соглашений по обеспечению правового статуса личности, обязуется в лице своих правительств обеспечивать гарантии прав и свобод человека. Как правило, национальное законодательство содержит регламентацию механизмов защиты прав личности в соответствии с нормами и стандартами международного права. Неспособность национального законодательства обеспечить должные меры для обеспечения правового статуса личности может быть скорректирована с помощью механизмов региональных и универсальных механизмов защиты прав человека. Правовая база таких механизмов весьма обширна.

В связи с этим необходимо отметить некоторые принципиально новые и важные подходы к проблеме обеспечения прав человека в Казахстане.

Республика Казахстан присоединилась к ряду Международных конвенций по правам человека, в том числе ко Всеобщей декларации прав человека, Международному пакту об экономических, социальных и культурных правах, Международному пакту о гражданских и политических правах. В этих трех документах определяются и устанавливаются права человека и основные свободы. Они составляют основу для более чем 50 других конвенций и деклараций, сводов правил и принципов ООН в области прав человека.

Республика Казахстан присоединилась к более 20 международным договорам по правам человека в рамках ООН и его специализированных учреждений, тем самым, подтвердив признание приоритета общечеловеческих ценностей и выразив намерение содействовать в сотрудничестве с Организацией Объединенных Наций всеобщему уважению и соблюдению прав человека и основных свобод.

Ратифицировав эти документы, Республика Казахстан приняла на себя обязательство выполнять оговоренные в них обязанности и добросовестно обеспечивать соответствие своих национальных законов своим международным обязательствам, стала подотчетна своим гражданам, другим государствам-участникам этих документов и международному сообществу в целом. Кроме того, во многих основных международных договорах в области прав человека содержатся положения, требующие от государств – участников регулярно сообщать о предпринятых ими шагах с целью гарантировать осуществление этих прав, а также о достигнутом ими прогресса на пути к этой цели.

Присоединение к Конвенциям требует принятия мер для создания правового механизма по реализации положений международных Конвенций. К таким мерам относятся принятие новых законов, внесение изменений и дополнений в уже существующие, разработка нормативных и правовых документов, регламентирующих действия государственных органов по защите прав и интересов граждан в РК, обеспечение информированности граждан об их правах, вытекающих из ратифицированных Республикой международных договоров, активное сотрудничество с международными организациями по правам человека, которые могут оказать содействие в выполнении Казахстаном возложенных обязательств

Однако осуществления только этих мер недостаточно. Присоединение к конвенциям и разработка самых совершенных внутригосударственных норм еще не решают проблему прав человека по существу. Необходимо создать механизм, гарантирующий применение законов и уважение к ним со стороны всех членов общества, независимо от занимаемой должности. Нужно добиться материального обеспечения прав человека, отвергнуть подход к ним как «дару государства».

Только при таком подходе к правам и свободам человека можно построить правовое государство, ибо само понятие правового государства означает примат закона, верховенство общечеловеческих ценностей над всеми другими.

Заключение

Как показало исследование проблематики развития механизмов защиты прав и свобод человека, комплекс социально-экономических прав личности регламентирован солидной базой международного сотрудничества государств – это большой перечень соглашений универсального и регионального уровня. Вместе с тем, практика показывает, что проблема обеспечения гарантий прав и свобод человека на настоящий момент не решена полностью. Следует констатировать, что в процессе участия государств в обеспечении действия механизмов охраны правового статуса личности в контексте социально-экономических прав степень взаимодействия недостаточна, о чем свидетельствует небольшая вовлеченность государств в процесс ратификации соответствующих соглашений в области образования, здравоохранения, трудовых отношений и др.

Что касается обеспечения возможности обращения граждан в руководящие органы международных организаций, то международный механизм не предусматривает возможности индивидуальных обращений физических лиц в Комитет по экономическим, социальным и культурным правам ООН. Между тем такой возможностью обладают физические лица по поводу защиты гражданских и политических прав. Полагаем, что современное международное право должно восполнить столь существенный пробел.

Что касается Республики Казахстан, то наша страна не является исключением, отмечается: низкая степень участия страны в многосторонних конвенциях, направленных на защиту социально-экономических и культурных прав человека; слабое развитие правовой базы двусторонних отношений Казахстана по вопросам условий труда, социального обеспечения, медицинского обслуживания граждан Республики Казахстан за рубежом.

Список использованной литературы:

1. Международная защита социально-экономических и культурных прав и свобод человека [Электрон. ресурс] - URL: https://nbpublish.com/library_read_article.ph
2. Стремоухов А.В. Международные стандарты прав человека как явление правовой глобализации [Электрон. ресурс] - URL: https://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/2017/dokladi/StremoukhovAV_sec3_rus_izd.pdf
3. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций. Принята резолюцией 55/2 Генеральной Ассамблеи от 8 сентября 2000 года. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitded.shtm
4. Резер Т.М. Механизмы реализации и защиты прав человека и гражданина : учеб. пособие / Т. М. Резер, Е. В. Кузнецова, М. А. Лихачев / [под общ. ред. Т. М. Резер] ; М-во науки и высш. образования Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2019. – 110 с.
5. Атабекова Н.К. Социальные права человека в международно-правовом измерении // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2016. – № 7-5. – С. 916-921; [Электрон. ресурс] - URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=9988> (дата обращения: 08.04.2023).

УДК 341/018

И. К. Жумашова

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 2 курс магистранты.
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ БОСҚЫНДАРДЫҢ АНЫҚТАМАСЫ ЖӘНЕ СИПАТТАМАСЫ

Андатпа. Жыл сайын қоныс аударуға миллиондаған адамдар қатысады. Қарастырылып отырған құбылыстың ауқымдылығы Халықтың көші-қонын зерттеудің пайдасына маңызды дәлел бола алады. Бұл процесс барлық аумақтарды қамтиды, кез-келген мәртебе мен адам тұратын елді мекендер арасында жүзеге асырылады. Көші-қон тұтастай алғанда елдің және оның жекелеген аудандарының экономикалық, әлеуметтік және демографиялық дамуына әсер етеді. Көші-қонның көптеген мәселелері осы уақытқа дейін шешілмеген.

Биосфераға антропогендік әсер етумен және оның қайтымсыз өзгеруімен байланысты экологиялық дағдарыс қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Биосфера жер дамуының басында пайда болған эволюцияның күрделі жолынан өткенін ұмытпаған жөн, сондықтан оның тарихындағы дағдарыстық жағдайларды, соның ішінде адам пайда болғанға дейін болған жағдайларды зерттеу экологияның заманауи мәселелерін жоғары жаратылыстану деңгейінде шешуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, біздің планетамыздың тарихын және оның биосферасын палеонтология, тарихи геология, палеогеография, археология және басқа жаратылыстану ғылымдарының деректері негізінде ретроспективті талдау өзекті болып табылады.

Бүгінгі таңда экологиялық босқындар мәселесі барлық мемлекеттердің алдында өте өткір сұрақтардың бірі болып тұр. Жаһандық климаттың өзгеруі, табиғи апаттар, ресурстарды ұтымсыз пайдалану, сапалы сүзгілер мен тазарту қондырғыларының болмауы адамдарды тұрғылықты жерін өзгертуге мәжбүр етеді, оларды экологиялық босқын болуға мәжбүр етеді.

Кілт сөздер: экологиялық босқын, табиғи апаттар, тарихи геология, демография, биосфера.

ОПРЕДЕЛЕНИЕ И ХАРАКТЕРИСТИКА ЭКОЛОГИЧЕСКИХ БЕЖЕНЦЕВ

Аннотация. В переселениях ежегодно участвуют миллионы людей. Серьезным аргументом в пользу изучения миграции населения может служить масштабность рассматриваемого явления. Этот процесс охватывает все территории, осуществляется между населенными пунктами любого статуса и людности. Миграция влияет на экономическое, социальное и демографическое развитие страны в целом и ее отдельных районов в частности. Многие проблемы миграции до настоящего времени не решены.

Экологический кризис, связанный с антропогенным воздействием на биосферу и ее необратимым изменением — одна из острейших проблем современного общества. Не следует забывать, что биосфера, зародившись на раннем этапе развития Земли, прошла сложный путь эволюции, поэтому исследование кризисных ситуаций в ее истории, в том числе и тех, что произошли задолго до появления человека, дает возможность решать современные проблемы экологии на высоком естественнонаучном уровне. С этой точки зрения актуален ретроспективный анализ истории нашей планеты и ее биосферы на основе данных палеонтологии, исторической геологии, палеогеографии, археологии и других естественноисторических наук.

На сегодняшний день проблема экологических беженцев очень остро встала перед лицом всех государств. Глобальные изменения климата, стихийные бедствия, нерациональное использование ресурсов, отсутствие качественных фильтров и очистительных сооружений, а также недобросовестное отношение к этому властей заставляет людей менять свое место жительства, вынуждая их становиться экологическими беженцами.

Ключевые слова: экологический беженец, стихийные бедствия, историческая геология, демография, биосфера.

DEFINITION AND CHARACTERIZATION OF ENVIRONMENTAL REFUGEES

Abstract. Millions of people participate in resettlement every year. A serious argument in favor of studying population migration can be the scale of the phenomenon under consideration. This process covers all territories, is carried out between settlements of any status and population. Migration affects the economic, social and demographic development of the country as a whole and its individual regions in particular. Many migration problems have not been solved to date.

The ecological crisis associated with anthropogenic impact on the biosphere and its irreversible change is one of the most acute problems of modern society. It should not be forgotten that the biosphere, having originated at an early stage of the Earth's development, has gone through a difficult path of evolution, therefore, the study of crisis situations in its history, including those that occurred long before the appearance of man, makes it possible to solve modern environmental problems at a high scientific level. From this point of view, a retrospective analysis of the history of our planet and its biosphere based on data from paleontology, historical geology, paleogeography, archeology and other natural history sciences is relevant.

To date, the problem of environmental refugees has become very acute in the face of all States. Global climate change, natural disasters, irrational use of resources, lack of high-quality filters and treatment facilities, as well as the unscrupulous attitude of the authorities to this makes people change their place of residence, forcing them to become environmental refugees.

Key words: environmental refugee, natural disasters, historical geology, demographics, biosphere.

Экологиялық босқындар-қоршаған ортаның айтарлықтай нашарлауына байланысты дәстүрлі тұрғылықты жерінен кетуге мәжбүр болған адамдар. Экологиялық босқындар терминін 2005 жылдың қарашасында БҰҰ университеті ұсынған. Олар бұл терминді экологиялық босқындар санының өсуіне байланысты енгізуге шешім қабылдады. "Экологиялық босқындардың" пайда болуына бұрынғы тұрғылықты жерлердегі қоршаған ортаның өмірге қауіпті ластануы және табиғи апаттар - жанартаулардың атқылауы, су тасқыны, шөлейттену ықпал етеді.

Моральдық иммунитет - бұл адамның қоғамдық пікірдің әсеріне қарсы тұру қабілеті. Биологиялық иммунитет-иммунитет, ағзаның инфекцияларға және бөгде заттарға төзімділігі. Моральдық иммунитеттің болмауы адам популяциясын биологиялық иммунитеттің ыдырауына және экологиялық геноцидке итермелейді. Жердегі адамдарды жою үшін соғыс қажет емес екендігі барған сайын айқын бола бастады. Қоршаған орта сапасының тез төмендеуі адамның генофондын сақтау мәселесін ушықтырды. Мұның бәрі көптеген ірі экологиялық проблемаларға әкелді. Жаһандық экологиялық проблемалар өнеркәсіптік даму дәуіріндегі біздің өркениет пен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуінің объективті нәтижесі болып табылады. Бұл дәуірдің басталуы 1860 жыл деп саналады, шамамен осы уақытта еуро-американдық капитализмнің қарқынды дамуы нәтижесінде сол кездегі өнеркәсіп жаңа деңгейге көтерілді [1, 81б].

Демографиялық проблеманың маңыздылығын барлық мемлекеттер мойындайды. Соңғы кеңістікте халықтың өсуі шексіз болуы мүмкін емес. Әлемдегі халық санын тұрақтандыру тұрақты экологиялық-экономикалық дамуға көшудің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Халық санының өсуі. Халықтың жылдық өсімі 1,7% құрайды. Бұл ретте апта сайынғы өсім 1,7 млн. адамды құрайды, күн сайын — 247 000, ал сағат сайын — 10 270 адам.

Халық сарапшылары егер Дүниежүзілік ядролық соғыс немесе кең ауқымды ашаршылық болмаса, 2100 жылға қарай халық саны 10,4 миллиард адамға жетеді деп болжайды, бұл 1990 жылмен салыстырғанда екі есе көп болады. Табиғаттың өнімділігін дұрыс бағытқа бағыттау үшін адам орасан зор аумақтарды ашты, олардың көп бөлігі ормандармен қамтылды.

Африка континентінде жерді пайдаланудың архаикалық түрлеріне тұтастай берілген халықтың қарқынды өсуі жағдайында далада, саванналарда — тропикалық ормандарда шөлдердің басталуы өсуде. Өзбекстан мен Қазақстан Республикалары осындай проблемаға тап болып отыр: Арал көлін мақта мен күріш сияқты 3 млн. гектардан астам ылғалды көп қажет ететін дақылдардың аумағын суару үшін пайдалану су айдынының айналасындағы шөлейттенумен және Сырдария өзенінің тұздануымен апатты

түрде азаюына әкеп соқтырды. Солтүстік Каспийде (қара жерлер мен Кизляр жайылымдарында) шөлейттенудің даму қарқыны жыл сайын 60 мың га құрайды.

Шындығында, адам ресурстарды белсенді және ұтымсыз пайдаланады, тіпті кейбір жаңартылатын ресурстарды қалпына келтіру мүмкін болмады. Табиғи биотаның барлық құндылығына қарамастан, оған тез шабуыл жасалады. Бұл біздің ұрпақтың өмірінде оның толығымен жойылуына әкелуі мүмкін [2, 784б].

Қызыл Крест ұйымы табиғи апаттар соғыстарға қарағанда босқындардың көп болуына себеп болады деп есептейді. Қазір 19.2 миллион адам экологиялық босқындар деп танылуы мүмкін. Сонымен бірге біз екі құбылыстың дамуын байқаймыз: бір жағынан орман алқабының қысқаруы, екінші жағынан атмосфералық ауадағы оттегінің азаюы, бұл атмосфераның газ құрамының елеулі бұзылуына әкелуі мүмкін. Қалпына келмейтін табиғи ресурстарға — пайдалы қазбаларға, соның ішінде мұнай, газ, темір, қалайы, мырыш және т. б. қатысты күрделі жағдай қалыптасты. Қазіргі уақытта антропогендік әрекеттің әсерінен туындаған негізгі экологиялық проблемалар: озон қабатының бұзылуы, аумақтың зарарсыздандырылуы және жойылуы, атмосфера мен гидросфераның ластануы, қышқыл жаңбырдың шығуы, биоәртүрліліктің төмендеуі болды. Осыған байланысты жаһандық экологиядағы өзгерістерді кеңінен зерттеу және терең талдау қажет, бұл ерекше жағдайларды азайту және қайырымдылық мекендеу ортасын қамтамасыз ету мақсатында ең жоғары деңгейде түбегейлі шешімдер қабылдауға көмектесуі мүмкін.

Жоғарыда аталған экологиялық проблемаларға байланысты басқа да саяси, экономикалық, әлеуметтік проблемалар туындайды. Мәселелердің барлық жүктемесі жергілікті халыққа қысым жасай бастайды, неге олар климаты қолайлы басқа аумақтарға көшуге мәжбүр. Біздің планетамыздағы экологиялық проблемалар жаһандық екенін ескерсек, бұл барлық елдерге қатысты екенін түсінеміз. Экологиялық босқындар негізінен табиғи апаттардан немесе оларға бейім аудандардан қоныс аударады [3, 640б].

Халықтың көп бөлігі табиғи апаттардан қорғалған жерлерде тұрады, бірақ бұл аудандарда да экологиялық босқындар бар. Бұл босқындар адам қызметінің және қоршаған ортаның тәуелсіз ластануының салдарынан осы аумақтардан кетіп жатыр. Соңғы онжылдықта пайда болған мәжбүрлі көші-қон мәселелеріне арналған көптеген жұмыстарға қарамастан, экологиялық босқындардың құқықтық жағдайы тақырыбы іс жүзінде зерттелмеген.

Босқын мәртебесін анықтау процесі екі кезеңде жүреді. Біріншіден, осы жағдайға қатысты фактілерді анықтау қажет. Екіншіден, осы фактілерге 1951 жылғы конвенцияны және 1967 жылғы хаттаманы айқындау. Босқын кім екенін анықтайтын 1951 жылғы Конвенцияның ережелері үш бөлімнен тұрады, олар "қосу", "тоқтату" және "алып тастау" туралы ережелер деп аталды. Қосылу туралы ережелер адамның босқын болу үшін жауап беруі керек критерийлерді анықтайды. Олар босқын мәртебесін анықтауға негізделген он негізді құрайды.

Көптеген экологиялық босқындар мен қоныс аударушылардың сақталуына ықпал ететін себептердің ішінде қоршаған ортаның нашарлауына, экологиялық дағдарысқа, табиғи апаттар мен табиғи апаттардың көбеюіне байланысты себептерді бөліп көрсету қажет. Бұл жайлы 1993 жылы БҰҰ-ның бұрынғы Бас хатшысы Бутрос Гали былай деп атап өткен: «қақтығыстар, соғыстар мен табиғи апаттар арасында олардың бейбіт тұрғындарға тигізетін әсері бойынша нақты шекара қою мүмкін емес. Құрғақшылық, су тасқыны, жер сілкінісі және циклондар, соғыстар мен азаматтық қақтығыстар сияқты мәселелер қоғамның әл-ауқатын бұзады».

Ғалымдар бес жылдан кейін жер шарында 50 миллионға жуық адам топырақтың азаюы, құрғақшылық және жойқын табиғи апаттар салдарынан үйлерін тастап кетуге мәжбүр болады деп болжайды. Мұндай болжам жасаған БҰҰ университетінің

сарапшылары халықаралық қауымдастық «экологиялық босқын» деген жаңа ұғымды тез арада енгізуі керек дейді.

«Кедей аймақтарда босқындардың пайда болуының негізгі себептерінің бірі - топырақ эрозиясы мен шөлейттену. Мұның себебі климаттың өзгеруімен бірге жерді тұрақсыз пайдалану болуы мүмкін және бұл факторлар халық санының өсуіне байланысты күшейеді», - дейді Янош Богарди (БҰҰ университетінің қоршаған ортаны қорғау бөлімі). «Екінші мәселе-атмосферада көмірқышқыл газының жиналуынан туындаған су тасқыны. Бұл өз кезегінде белгілі бір табиғи ауытқуларға байланысты», - деп жалғастырады сарапшы [4, 316б].

Өткен жылдардағы тиісті деректерге сүйене отырып, 50 млн. босқынның болжамды саны алынды. Айталық, Халықаралық Қызыл Крест 1999 жылы дайындаған әлемдік апаттар туралы баяндамада құрғақшылық, су тасқыны және топырақ эрозиясы 25 миллион адамды үйлерінен кетуге мәжбүр еткені айтылған. БҰҰ университетінің сарапшыларының пікірінше, "экологиялық" босқындар қарулы қақтығыстардан құтылуға тырысатын адамдар сияқты құқықтарға ие болуы керек.

Экологиялық босқындардың өсуін тоқтату үшін қажетті шаралар. Экологиялық проблемаларды шешуде мынадай басымдық орынды:

1) аз қалдықты және ресурс үнемдейтін технологияларды дамыту, технологиялық өзгерістер (Қауіпті қалдықтарды азайту және жою, Өндірістік кешеннің қалдықтарын қайта өңдеу және жою);

2) тікелей табиғатты қорғау іс-шаралары (әртүрлі тазарту құрылыстарын, сүзгілерді салу, қорғалатын аумақтарды құру, өнеркәсіптік кәсіпорындардан және коммуналдық сектордан ластанған сулардың төгінділерін азайту);

3) табиғи ресурстардың ысырапшылдықпен азаюын болғызбауға;

4) үй-жайлардың жылу оқшаулауын жақсарту арқылы жылыту мен салқындатуға жұмсалатын энергия шығынын азайтуға болады;

5) технологиялық процестерді жетілдіру және қоршаған ортаға зиянды қоспалар мен қалдықтар шығарындыларының деңгейі аз жаңа жабдықтарды әзірлеу;

6) өндірістер мен өнеркәсіп өнімдерінің барлық түрлеріне экологиялық сараптаманы кеңінен енгізу;

7) уытты және кәдеге жаратылмайтын қалдықтарды уытты емес және кәдеге жаратылатын қалдықтарға ауыстыру; экологиялық босқын эмигрант қоныс аударушы;

8) қоршаған ортаны қорғаудың қосымша әдістері мен құралдарын кеңінен қолдану.

Жоғарыда айтылғандардың барлығынан келесі қорытынды жасауға болады. «Босқын» терминінің анықтамасы 20 ғасырдың көп бөлігінде жалғасты және негізгі саяси оқиғаларға түрткі болды. Әмбебап анықтама 1951 жылғы Конвенция мен 1967 жылғы Хаттама шеңберінде ғана қалыптасты. Олардың ережелері осы терминді анықтауға кейінгі барлық көзқарастардың негізін құрайды және босқындарға қатысты ұлттық заңнаманы қалыптастыруда қолданылады. Жоғарыда айтылғандар өнеркәсіптік революцияның басынан бастап адамзат қоғамының даму тарихы халықтың, өндірістің, тұтынудың және өмір сүру сапасының сандық өсуіне негізделгенін көрсетеді. Бұл даму жолы қарама-қарсы – жасампаздық пен деструктивті тенденцияларды туғызды. Біріншісі өркениеттің одан әрі гүлденуінен, ғылымның, өнердің, білімнің өркендеуінен көрінді. Деструктивті үрдіс жаппай қысымға және деградацияға ұшыраған табиғи ортаға қатысты. Табиғи ортаның тез бұзылуы жасампаздық тенденцияны басып тастайды және индустриялық қоғамды даму болашағынан айырады. Өнеркәсіптік революция техникалық және технологиялық жабдықталған адамның қоршаған ортаға қысымының күшеюіне әкелді және жаңа экологиялық дағдарысқа жағдай жасады. Мұндай процестің салдарын болжау қиын. Бір нәрсе анық: алдағы дағдарыс бұрынғы дағдарыстардан түбегейлі ерекшеленеді. Оның негізгі себебі бұрын талай рет болғандай қоректік заттардың жетіспеушілігі емес, мүлдем жаңа құбылыс – биосфераның экономикалық мүмкіндіктерінің асып кетуі және оның

табиғи биологиялық циклдерінің бұзылуы саналады. Алайда экономикадағы ресурстар мен инвестициялардың шектеулілігі экологиялық және экономикалық саясатта белгілі бір басымдықтарды таңдау қажеттілігін тудырады. Табиғатты қорғауға жұмсалатын қаржыны күрт ұлғайту талабы қазір ең көп таралған. Сонымен қатар мұндай қорлардың үлесі жиі экономикаға салынған инвестицияның жалпы көлемімен, жалпы ұлттық өніммен көрсетіледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бархатова Е. Ю. Международное публичное право в вопросах и ответах. М., 2007. – С. 81.
2. Ануфриева Л. П., Бекашев Д. К., Бекашев К. А. Международное публичное право. – М., 2007. – С. 784.
3. Международное публичное право: Учебник / Под ред. К. А. Бекашева. М., 2007. – С. 640.
4. Гай С. Гилл. Статус беженца в международном праве. М., 2006. – С. 316.

УДК 341.21

А. Б. Жусупова

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының
2-ші курс магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
e-mail: altynay.batyrovna@b.k.ru*

КӨШІ-ҚОНДЫ РЕТТЕУДІҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Халықтың қазіргі халықаралық көші-қоны-бұл экономика немесе саясат, демографиялық процестер немесе ұлттық қатынастар, идеология немесе дін болсын, қоғам дамуының барлық аспектілеріне әсер ететін көп қырлы құбылыс. Бұрын негізінен көшпенділік, әскери және отарлау қоныс аудару түрінде сөйлеген халықтың капиталистік басқару жүйесінің дамуымен халықаралық көші-қоны жаңа ерекшеліктерге ие болды. Өндіріс құралдарынан айырылған адамдардың үлкен қозғалысы қажет болды.

20 ғасырдағы көптеген саяси оқиғалар халықтың жаппай қоныс аударуына әкелді, олар негізінен мәжбүрлі сипатта болды. Бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстан кейін әлемдік қоғамдастықта босқындар мен қоныс аударушылар сияқты мигранттар санаттары туралы әңгіме болды. Бұл ретте көші-қон процестерін реттеу негізінен көрші мемлекеттер немесе ұқсас көші-қон саясаты бар мемлекеттер арасында жасалған екіжақты келісімдер деңгейінде жүрді. Қазіргі уақытта көші-қон адамзат алдында тұрған барлық жаһандық проблемалардың факторларының біріне айналды. Әлемдік жүйенің дамуы көші-қонды түсінуге, көші-қон процестерін реттеуге қатысатын халықаралық субъектілердің мүдделерінің тепе-теңдігіне қол жеткізуге және қолдауға ықпал ететін мемлекеттердің Көші-қон саясатына басымдықтар мен тәсілдерді өзгертуді талап етеді [1, 4-10б.].

Кілт сөздер. Көші-қон, мемлекет саясаты, реттеу, процесс, демография.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ РЕГУЛИРОВАНИЯ МИГРАЦИИ

Аннотация. Современная международная миграция населения представляет собой многогранное явление, влияющее на все стороны развития общества, будь то экономика

или политика, демографические процессы или национальные отношения, идеология или религия. Выступая в прошлом главным образом в формах кочевничества, военных и колонизационных переселений, международная миграция населения с развитием капиталистической системы хозяйствования приобрела новые черты. Возникла необходимость в огромных перемещениях людей, лишенных средств производства.

Многочисленные политические события 20 века привели к массовым перемещениям населения, которые носили, главным образом, вынужденный характер. Именно после Первой и Второй мировых войн в мировом сообществе заговорили о таких категориях мигрантов, как беженцы и перемещенные лица. При этом регулирование процессов миграции происходило в основном на уровне двусторонних соглашений, которые заключались между соседними государствами или государствами со сходной миграционной политикой. В настоящее время миграция стала одним из факторов всех глобальных проблем, стоящих перед человечеством. Развитие мировой системы требует изменения приоритетов и подходов к пониманию миграции, к миграционной политике государств, способствующей достижению и поддержанию баланса интересов международных субъектов, участвующих в регулировании миграционных процессов [1, с.4-10].

Ключевые слова. Миграция, политика государства, регулирование, процесс, демография.

INTERNATIONAL LEGAL PROBLEMS OF MIGRATION REGULATION

Abstract. Modern international migration of the population is a multifaceted phenomenon that affects all aspects of the development of society, be it economics or politics, demographic processes or national relations, ideology or religion. Speaking in the past mainly in the forms of nomadism, military and colonization resettlement, international migration of the population with the development of the capitalist economic system has acquired new features. There was a need for huge movements of people deprived of the means of production. Numerous political events of the 20th century led to massive population movements, which were mainly forced. It was after the First and Second World Wars that the world community started talking about such categories of migrants as refugees and displaced persons. At the same time, the regulation of migration processes took place mainly at the level of bilateral agreements concluded between neighboring States or States with similar migration policies. Currently, migration has become one of them factors of all global problems facing humanity. The development of the global system requires a change in priorities and approaches to understanding migration, to the migration policy of states that contributes to achieving and maintaining a balance of interests of international actors involved in the regulation of migration processes [1, p.4-10].

Key words. Migration, state policy, regulation, process, demography.

Халықаралық құқықтың қазіргі заманғы дамуы халықтың қозғалысын реттеу мәселелерімен байланысты мемлекетаралық қатынастардың көптеген мәселелері бойынша халықаралық-құқықтық нормалар қабылданғанын, олардың негізі олардың сөзсіз сақталуы болып табылатынын айғақтайды. Мемлекеттердің бірлескен күш-жігерімен құрылған бұл нормалар мемлекеттердің ішкі құқығының бір бөлігіне айналды. Мемлекеттердің шекаралары арқылы көші-қон халықаралық проблема болып табылады, өйткені бұл процеске бірнеше мемлекет қатысады. Осыған сүйене отырып, Халықаралық көші-қон халықаралық және Ұлттық нормалармен реттеледі. Миллиондаған адамдар өздерінің туған жерлерін тастап, материалдық байлық пен теңсіздіктен құтылу үшін алыс және жақын басқа елдерге ағылды. Бұл күндері Халықаралық көші-қон құбылысы интернационалдандыру процесінің көрінісі ретінде тарихқа айналған жоқ. Бірақ енді

елдерді үш нақты санатқа бөлу мүмкін емес: эмиграция, иммиграция және транзит. Көптеген елдер өздерінің мәртебесін өзгертіп қана қоймай, екі немесе тіпті үш санаттың сипаттамаларын біріктіреді [2, с.15]. Сонымен, Еуропадағы эмиграция елінің мәртебесін жоғалтқан елдердің мысалдары - Греция, Италия, Португалия және Испания. Азияда - Оңтүстік Корея, Малайзия, Тайвань, Тайланд. Тіпті Мексика мен Тунис шетелдік жұмысшылардың ағынына тап болды, олар өз елдеріне қарағанда көбірек перспективалар көреді. Батыстан шығысқа қарай — Польша, Чехия, Венгрияға жаңа экономикалық көкжиегі бар ел ретінде қарсы ағым бар. Бұл үш ел Болгария, Ресей, Беларусь, Украинамен бірге Африка, Азия және Таяу Шығыстан келген мигранттардың транзиттік жолдарының қиылысына айналуға [3].

Қазіргі әлемдік көші-қон процесі өзінің мазмұны мен ауқымдылығы бойынша өткен ғасырдағы ғана емес, сонымен бірге осы ғасырдың бірінші жартысындағы ұқсас процестерден айтарлықтай ерекшеленеді. Оның негізгі ерекшеліктері келесідей:

1. Көші-қон барлық континенттерді, бүкіл әлемді қамтыды және шынымен жаһандық сипатқа ие болды. XX ғасырдың соңғы онжылдығының басында әлемде 45 миллионнан астам еңбекші-мигранттар болды. Әлемдік еңбек ресурстарының көші-қонының бұрын-соңды болмаған ауқымы қазіргі заманның маңызды ерекшелігі болып табылады.

2. Егер 50-70 жылдары көші-қон негізінен дамушы елдерден индустриалды дамыған елдерге ауысса, 80-ші жылдардан бастап қарсы көші-қон процесі де байқалады: шетелдік жұмыс күшінің дамыған елдерден аз дамыған елдерге ауысуы.

3. Еңбек көші-қонының басым мотиві экономикалық болып қала береді.

4. Еңбек ресурстарының көші-қонына халықаралық еңбек бөлінісі қағидаттарына негізделген өндірістің заманауи технологиялары да ықпал етеді. Бұл, ең алдымен, әлемдік экономика жүйесінде өндірісті ұйымдастыратын трансұлттық компаниялардың қызметіне байланысты.

5. Дамудың қазіргі кезеңінде жұмыс күшінің заңсыз көші-қоны едәуір өсті, бұл әлемдік проблемаға айналды. 90-жылдардың басында Еуропада шамамен 2 миллион заңсыз иммигрант болды. АҚШ-та олардың саны 6 млн, ал кейбір дереккөздер бойынша — 13 млн. бұл негізінен ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істейтін мексикалықтар. Жапонияда 300 мыңнан аз, Малайзияда 500 мыңға жуық, Ресейде 500 мыңнан 1 миллионға дейін.

6. Халықаралық көші-қонда ГТР-ге байланысты сапалы өзгерістер орын алуда, олардың мәні көші-қон арасында білікті мамандардың үлесін едәуір ұлғайту болып табылады. Бүгінгі таңда бұл процеске тән кейбір жаңа қасиеттер бар [4, 374б.].

Аталған проблемалар Қазақстанның ғана емес, басқа да көптеген елдердің мемлекеттік көші-қон саясаты саласында бірқатар күрделі міндеттер қояды. Экспортқа қатысты-бұл көші-қон елдеріндегі еңбекші-мигранттардың құқықтары мен мүдделерін қорғау, артық жұмыс қолдарының шетелде уақытша жұмыс істеуге оңтайлы кетуін ұйымдастыру, олардың шетелде ассимиляциялануын болдырмау және ұлттық жұмыс күшінің елден тыс жерлерге кетуінен болған шығындарды өтеу мақсатында олармен тығыз байланыстарды қолдау. Импортқа қатысты-ұлттық жұмыс күшінің мүдделерін қорғау және республика экономикасының еңбек ресурстарына қажеттіліктерін қажетті көлемде және тиісті сапада қанағаттандыру.

Бұл міндеттерді шешу сыртқы еңбек көші-қоны саласындағы шарттық-құқықтық базаны дамытусыз мүмкін емес. Шет мемлекеттердің азаматтарының, сондай-ақ азаматтығы жоқ адамдардың елге кіруіне және бізде болуына қатысты осы күнге дейін қолданылып жүрген заңнамалық нормалар туындайтын барлық проблемаларды жеткілікті дәрежеде шешпейді. Мысалы, көшіп келушілердің жақын туыстарының тұрақты тұрғылықты жеріне кіру мәселелері реттелмеген, депортациялау тәртібін нақты айқындау жоқ, заңнамада біз үшін заңсыз көші-қонға байланысты бірқатар жаңа бұзушылықтар

үшін мемлекеттік органдардың жауапкершілік шаралары жоқ. Иммигранттардың мәртебесі, құқық бұзушыларға қарсы санкциялар, шетелдіктердің болу және жұмысқа орналасу заңдылығын бақылайтын орган және т.б. анықталатын Иммиграция туралы Заң қабылдау қажет. Көші-қон саласындағы тиісті заңнамасыз біз географиялық жағынан ең әлсіз және құқықтық жағынан қорғалмаған ел болып қала береміз [4, 3756.].

Сонымен қатар, ұлттық деңгейдегі көші-қон ағындарын реттеу ісінде аз. Көші-қон құбылысы оның көп векторлық сипатына байланысты өте күрделі. Мұнда демография мен еңбек нарығы, сауда және экономикалық даму, Адам құқықтары мен демократиялық құндылықтар, қоршаған орта және сыртқы саясат мәселелері қиылысады. Нәтижесінде, көші — қон-бұл мемлекет толық бақылауға алатын ішкі мәселе ғана емес. Елдің көші-қон саясаты басқа мемлекеттердің саясатына әсер етеді және оған өзі әсер етеді [2].

Ұлттық көші-қон стратегиялары шеңберінде реттеу шараларын қолдану қажеттігін ешкім жоққа шығармайды. Бірақ мұндай шаралар ұзақ мерзімді және адамгершілік салдарға қол жеткізе алмайды. Ең жақсы жағдайда, қорғаныс шаралары проблеманың мәнін шешуді айналып өтіп, симптомдардың елден елге, аймақтан аймаққа ауысуына әкеледі.

Жаһандық сипатқа байланысты екіжақты деңгейдегі көші-қон мәселесі жеткіліксіз екені анық. Симптомдарды емес, проблемаларды шешудің жаһандық құралдарын табу керек. Сонымен қатар, шешімдер бүгінгі қажеттіліктерге ғана емес, сонымен қатар ертеңгі күннің талаптары үшін жеткілікті прогрессивті болуы керек. Егер қазір сындарлы шаралар қабылданбаса, ертеңгі әлеуметтік шығындар таң қалдырады.

Әлемдік қоғамдастық қабылдауы керек және көші-қонды реттеу ісіне көмектесетін шаралардың ішінде мыналарды атап өтуге болады:

- халықаралық сауда, инвестициялар және экономикалық көмек саясаты мен бағдарламалары босқындар мен мигранттардың көзі болып табылатын елдердің мақсатына ие болуы керек. Көші-қон параметрі демографиялық жоспарлауға және артта қалған мемлекеттердің дамуына көмек бағдарламаларына енгізілуі керек. Жұмыс орындарын құру және тұрақтылық көші-қон ағындарын тоқтатып, экономикалық дамуға ықпал етуі мүмкін. Қалаларға жаппай көшуді тоқтату үшін ауылдық жерлерге ерекше назар аудару керек. Қызмет көрсету саласын дамыту жоғары білікті жұмыс күшіне ішкі сұранысты арттыруға және халықаралық қызмет көрсету саудасының көлемін арттыруға көмектеседі;

- қабылдаушы, жіберуші және транзиттік елдердегі тиісті мемлекеттік көші-қон құрылымдары күшейтілуі, ал кейбір жағдайларда негізделуі және дамуы тиіс. Көші-қон режимдерінің болмауы-заңсыз мигранттарды шақыру. Олардың болуы заңды көші-қон үшін жаңа мүмкіндіктер ашады, мысалы, экономикалық дамуға ықпал ететін уақытша көші-қон жобалары;

- заңды және заңсыз көші-қон ағындары егжей-тегжейлі талдануы керек. Мұндай талдау мемлекет саясатын қалыптастыратын шенеуніктерге жаппай қоныс аударуды болжауға және одан кейін тиімдірек шараларды қолдануға мүмкіндік беретін ерте ескерту жүйесі ретінде қызмет ете алады;

- өз елдеріне оралғысы келетін мигранттарды қолдайтын бағдарламаларды кеңейту қажет. Бағдарламалар оларды қайта біріктіру процесін жеңілдетуге назар аударуы керек, мысалы, шағын бизнесті қаржыландыру немесе бұрыннан бар даму жобаларына қосылу арқылы;

- сонымен, жеке мигранттар мен босқындардың құқықтары қорғалуы керек. Бұл ХЕҰ мен БҰҰ—ның еңбекші-мигранттар мен олардың отбасыларын қорғау, босқындар мәртебесі және т.б. туралы халықаралық конвенцияларын ратификациялауды білдіреді [3].

Көші-қон процестерін реттеу - әкімшілік-құқықтық, ұйымдастырушылық-экономикалық, ақпараттық және басқа әдістер кешені арқылы іске асырылатын

Мемлекеттің әлеуметтік саясатының ерекше, ерекше саласы. Мемлекеттік реттеу мемлекетшілік және сыртқы көші-қон процестеріне қатысты қалыптасқан үрдістер ескеріле отырып жүзеге асырылуға тиіс.

Осылайша, көші-қон саласындағы әлемдік қоғамдастықтың алдында тұрған міндеттер күрделі және орасан зор. Бұл міндеттерді шешудің кілті халықаралық ынтымақтастық пен бірлескен іс-қимыл мүмкіндіктерін тереңдету болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Айткалиева А.М. «Международно-правовое регулирование миграционных процессов». Дисс. ... канд. юрид. наук: 120010- Алматы, 2008. - 134с.
2. Тарлецкая Л. Международная миграция и социально-экономическое развитие. МЭиМО. 1998. № 7. С. 140.
3. Похлебаева А. Правовые вопросы учреждения международной организации по миграции <http://evolutio.info/index.php?option=com>
4. Әбділда Д.Ә. Международно-правовые проблемы регулирования миграции. Международная научно-практическая конференция посвященная 100-летию Д.А. Кунаева «Д.А. Кунаев и его эпоха» 25-26 мая 2012, 374-375

УДК 343.72:004

Д. К. Зупаров

*магистрант Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, город Алматы*

ИССЛЕДОВАНИЕ НЕКОТОРЫХ СПОСОБОВ МОШЕННИЧЕСТВА СОВЕРШЕННОГО ПОСРЕДСТВОМ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. В данной статье на основе анализа специальной литературы, были рассмотрены некоторые особенности мошеннических действий с использованием информационных технологий. Повышенная общественная опасность подобного рода деяний, обусловленная их большой вредоносностью, наличием дополнительного объекта посягательства и трудностями предупреждения данного вида уголовного правонарушения, требует адекватного реагирования со стороны законодателя. Результаты исследования позволили выявить ряд проблем связанных с уголовно-правовой оценкой мошенничества совершенного с использованием информационных технологий и сделать вывод, что только успешная работа по предупреждению корыстных преступлений против собственности требует многоаспектности, комплексности, значительных материальных, организационных и иных затрат, а также координации усилий различных государственных и общественных структур.

Ключевые слова: мошенничество, информационные технологии, Интернет, уголовное правонарушение, уголовно-правовая характеристика, предупреждение и пресечение уголовных правонарушений, компьютерная преступность.

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН АЛАЯҚТЫҚТЫҢ КЕЙБІР ТӘСІЛДЕРІН ЗЕРТТЕУ

Андатпа. Бұл мақалада арнайы әдебиеттерді талдау негізінде ақпараттық технологияларды қолданатын алаяқтық әрекеттердің кейбір ерекшеліктері қарастырылды. Мұндай әрекеттің үлкен зияндылығымен, қол сұғудың қосымша объектісінің болуымен және қылмыстық құқық бұзушылықтың осы түрінің алдын алу қиындықтарымен байланысты әлеуметтік қауіптілігінің артуы заң шығарушы тарапынан барабар ден қоюды талап етеді. Зерттеу нәтижелері ақпараттық технологияларды қолдана отырып жасалған алаяқтықты қылмыстық-құқықтық бағалауға байланысты бірқатар проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді және меншікке қарсы пайдакүнемдік қылмыстардың алдын-алу бойынша сәтті жұмыс көп өлшемді, жан-жақты, маңызды материалдық, ұйымдастырушылық және басқа шығындарды, сондай-ақ әртүрлі мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың күш-жігерін үйлестіруді қажет етеді деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: алаяқтық, ақпараттық технологиялар, Интернет, қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық-құқықтық сипаттама, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу, компьютерлік қылмыс..

INVESTIGATION OF SOME METHODS OF FRAUD COMMITTED THROUGH INFORMATION TECHNOLOGY

Abstract. In this article, based on the analysis of special literature, some features of fraudulent actions using information technologies were considered. The increased public danger of such an act, due to their great harmfulness, the presence of an additional object of encroachment and the difficulties of preventing this type of criminal offense, requires an adequate response from the legislator. The results of the study revealed a number of problems related to the criminal legal assessment of fraud committed using information technology and concluded that only successful work on the prevention of mercenary crimes against property requires multi-aspect, complexity, significant material, organizational and other costs, as well as coordination of efforts of various state and public structures.

Key words: fraud, information technology, Internet, criminal offense, criminal law characteristics, prevention and suppression of criminal offenses, computer crime.

На сегодняшний день в мошеннических целях все чаще используются средства компьютерной техники и компьютерно - сетевые технологии, в ходе использования которых осуществляются криминальные манипуляции с цифровыми данными и компьютерными программами. Такой вид уголовного правонарушения специалисты называют «компьютерное мошенничество». Эта разновидность мошенничества происходит путем обмана, когда злоумышленник вводит с целью хищения в компьютер заведомо ложную информацию, что дает ему возможность завладеть чужим имуществом или приобрести право на имущество. Сюда же относят случаи хищения чужого имущества с помощью найденных, похищенных или поддельных пластиковых карт, предназначенных для оплаты покупок с банковского счета или для получения наличных денег в банкоматах [1].

Широкое распространение получили мошеннические махинации в Интернете. Развиваясь, Интернет перестал быть только средством обмена информацией, а приобрел multifunctionality. Стремительное развитие информационных технологий и международной сети Интернет, особенно в годы пандемии, сделало возможным появление новых видов преступного обмана. Не смотря на все усилия правоохранительных органов, Интернет до сих пор находится в какой-то мере вне законодательного регулирования и контроля государственных органов, что порождает

различные правонарушения и преступления под действием нескольких факторов, которые существенно влияют на криминогенную обстановку, сложившуюся вокруг Интернета: возможность мошенничества при заключении сделок через Интернет, возможность хищения из виртуальных магазинов, а также создание виртуальных финансовых пирамид; возможность совершения сделок и операций, скрытых от налогов; возможность нарушения авторских и патентных прав, а также использования различных информационных баз правоохранительных и контролирующих органов; возможность совершения преступлений в сфере компьютерной информации [2]. Интернет-торговля активно развивается, что существенно помогает производителю, продавцу и покупателю, упростить жизнь и избежать многих неудобств, но является одновременно и источником обмана, мошенничества и опасности. Главной проблемой Интернет-коммерции является отсутствие в законе системы доказательств, принимаемых и применяемых в судебной практике.

Мошенничество с использованием Интернет стало принимать угрожающие размеры, особенно в наиболее развитых в информационном плане странах. Недаром в США ФБР и Департамент юстиции открыли специальный сайт - центр жалоб на мошенничество в Интернете (Internet Fraud Complaint Center (IFCC)) [3]. В Казахстане не столь развиты коммуникации и информационные технологии, и как следствие масштабы данного вида уголовного правонарушения гораздо меньше. Проблема безопасности интернет - платежей является основной для виртуальных магазинов. Данные специальных карт, предназначенных для оплаты покупок в Интернете, часто становятся добычей мошенников. Иногда их воруют прямо из баз данных магазинов. А некоторые преступники специально «открывают» виртуальные магазины, реально ничем не торгующие, для сбора информации о картах, предназначенных для безналичных платежей через Интернет. Самый популярный вид сетевого жульничества – акции, обещание призов и подарков. Условием получения приза является небольшой взнос на «почтовые расходы» или незначительная покупка. По такому же принципу организован обман под названием «предложение работы на дому». На эту удочку попадает около 10% всех жертв Интернета. Популярны в Интернете и мошенничества, связанные с «клубами покупателей» и обещанием дешевого отдыха и турпоездов. По оценкам специалистов, не менее 10% обманутых в Сети придется на любителей покупать товары со скидками и отдохнуть за минимальные затраты. Но самые большие объемы потерянных понапрасну денег приходятся на препараты помогающие избавиться от различных заболеваний, а также на средства для похудения и предложение различных диет.

Своевременное выявление и раскрытие уголовных правонарушений, совершаемых с использованием компьютерной техники, затрудняется высокой степенью латентности данного вида преступлений. В 2000 г. Европейская комиссия признала, что уголовные правонарушения, совершаемые с применением электронных средств, являются одним из серьезнейших препятствий для развития Интернет-коммерции. Специалисты разделили такие уголовные правонарушения на четыре вида: похищение персональных данных пользователей Интернета; похищение денежных средств с банковских счетов; попытка взлома серверов частных компаний; создание вирусов и самовольная рассылка электронной почты.

Перед государственными контролирующими и правоохранительными органами уже не первый год стоит задача предупреждения правонарушений и преступлений, совершаемых в Интернете и с использованием информационных технологий. Причем сделать это можно только объединив усилия государственных и правоохранительных органов разных стран в рамках международного соглашения.

Информационные технологии обладают таким свойством, что даже традиционные уголовные правонарушения, совершаемые при посредстве компьютера приобретают столь специфические особенности, что порождают сомнения в возможности их соотнесения с

известными составами. Если традиционное мошенничество отличает то, что, будучи обманутым или введенным в заблуждение, потерпевший как бы «сам», «по собственной воле» передает имущество виновному, то компьютерное мошенничество не предполагает физического «контакта» виновного с потерпевшим: последний всего лишь вдруг с удивлением обнаруживает, что клиент его банка солидно пополнил свой счет. Клепицкий И.А. утверждает: «Нет обмана и при неправомерном злоупотреблении с автоматизированными системами обработки данных (например, лицо оплачивает в магазине покупку по чужой, незаконно позаимствованной кредитной карте). Компьютер, как и замок у сейфа, нельзя обмануть, поскольку технические устройства лишены психики» [4]. Проблемы, связанные с возможностью «обмана» ЭВМ, можно решать по-разному.

Необходимость более специализированного определения состава данного вида мошеннических преступных посягательств, связанных с использованием информационных технологий, оправдана лишь тогда, когда полная защита интересов субъектов права при помощи общеприменимых правовых норм не представляется возможной. Поскольку, исключительно сложно, если вообще возможно, определить уголовное правонарушение с использованием компьютера в качестве особого вида или категории преступлений, то тот факт, что во время совершения уголовного правонарушения преступник использовал компьютерную систему или воспользовался другими средствами информационных технологий, не всегда может являться решающим элементом для квалификации деяния в качестве преступления с использованием компьютера. В этом отношении Бойцов А.И., считает, что: «в силу абстрактно сформулированной нормы никакой надобности в выделении хищения с использованием компьютерных технологий в отдельный состав не существует. В ситуациях же, когда применение средств компьютерной техники может получать свою уголовно-юридическую оценку в рамках традиционного понятийного аппарата уголовного права, в лучшем случае будет достаточным рассматривать использование компьютера в качестве квалифицированной разновидности соответствующего деяния в силу увеличения его общественной опасности, размера причиняемого вреда, круга лиц, которые могут пострадать, и сложности предотвращения последствий»[5].

Таким образом, значительное место в предупредительной деятельности должно отводиться и мерам профилактического характера. В рассмотренных причинах определяющее место занимает негативное информационно-идеологическое воздействие на личность посредством Интернета.

Противопоставить этому влиянию, при отсутствии возможности полной ликвидации данной причины, можно только хорошо организованным воспитанием, которое позволило бы значительно снизить восприимчивость отдельной категории граждан к негативному информационному потоку. Профилактический потенциал правового воспитания, на современном этапе, достаточно велик, тем не менее, экономическая и политическая нестабильность, рост негативных процессов в обществе своими глобальными проблемами нивелировали воспитательно-идеологическую работу.

Наиболее перспективным подходом к правовому воспитанию и профилактике мошенничества будет правовое просвещение личности, и развитие у нее правовой активности. Правовая активность личности включает в себя как комплекс личностных социально-правовых свойств субъекта, обуславливающих возможность его участия в правовой жизни, так и саму реальную жизнедеятельность личности в сфере отношений, урегулированных правом.

Список использованной литературы:

1. Ларичев В.Д. Преступления в кредитно-денежной сфере и противодействие им. М.2000. - 240 с.

2. Губин М.С. Преступления в сети Интернет. Учебное пособие//<https://www.litres.ru/mihail-sergeevich-gubin/prestupleniya-v-seti-internet-uchebnoe-posobie/>

3. www.ifccfb.gov

4. Клепицкий И.А. Мошенничество и правонарушения гражданско-правового характера / И.А. Клепицкий // Законность. 2012. - № 7. С. 42-43.

5. Бойцов А.И. Преступления против собственности / А.И. Бойцов. - СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. - 773 с.

УДК 342.52(574)

Н. Б. Искаков

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының магистранты
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

ВЕТО ҚҰҚЫҒЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Андатпа. Мақала қазақстандық және әлемдік тәжірибеде вето институтының жұмыс істеуінің өзекті аспектілерін талдауға арналған. Мұнда Қазақстандағы және шет елдердегі вето құқығы эволюциясының негізгі кезеңдері қарастырылған. Вето құқығын қолданудың құқықтық негіздері мен шетелдік тәжірибесіне салыстырмалы талдау жүргізіледі және осы институттың нормаларын іске асырудың өзекті аспектілері мен осы бағыттағы оң тәжірибелері анықталады.

Сондай ақ, әлемнің көптеген елдеріндегі мемлекеттік билік олардың Конституцияларына сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот билігі болып бөліну қағидаттарында жүзеге асырылатындығына сәйкес билік тармақтары арасындағы тепе-теңдікке вето институтының тигізер әсерінің маңыздылығы айтылады. Билікті бөлудің бұл жүйесінде билік тармақтары арасындағы саяси-құқықтық тепе-теңдікті қамтамасыз ете отырып, бірқатар маңызды конституциялық-құқықтық өкілеттіктерді жүзеге асыратын Президентке ерекше орын берілетіндігінің құқықтық талдауы жасалады. Яғни, оның қызметіндегі басты құзыреттердің бірі ретінде парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қою құқығына қатысты мәселе кеңінен қаралады. Бұл құқық бірқатар нақты белгілермен және процедуралық талаптармен сипатталады.

Сонымен мақалада вето құқығының тарихи-құқықтық эволюциясын сипаттай отыра, оның авторлық тұжырымын қалыптастыру мақсатында вето құқығын қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде қарастыра отыра, ветоға қатысты өкілеттіктердің өзгеру табиғатын ашу; вето құқығының негізгі түрлерін толыққанды критерийлеріне сәйкес қайта жіктеуге тырысу; Қазақстан Республикасы Президентінің вето құқығын зерттеу; ТМД және шет елдерде вето құқығын қолдану және вето құқығын халықаралық-құқықтық ықпал етуші институт ретіндегі нақты мәселелерге толдық талдау жасалады.

Кілт сөздер: Президент, вето, вето құқығы, вето институты, президенттік вето, билік бөлінісі, заң шығару процесі, заң шығару бастамашылығы.

ПОЛИТИКО-ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИНСТИТУТА ПРАВА ВЕТО

Аннотация. Статья посвящена анализу актуальных аспектов функционирования института вето в казахстанской и мировой практике. Здесь рассмотрены основные этапы эволюции права вето в Казахстане и за рубежом. Проводится сравнительный анализ правовых основ и зарубежного опыта применения права Вето и выявляются актуальные аспекты реализации норм данного института и положительный опыт в данном

направлении.

Также подчеркивается важность влияния института вето на баланс между ветвями власти в соответствии с тем, что государственная власть во многих странах мира осуществляется на принципах разделения на законодательную, исполнительную и судебную в соответствии с их Конституциями. В этой системе разделения властей проводится правовой анализ того, что президенту, осуществляющему ряд важных конституционно-правовых полномочий, отводится особое место, обеспечивая политико-правовой баланс между ветвями власти. То есть, в качестве одной из главных компетенций в его деятельности широко рассматривается вопрос о праве вето на законы, принятые парламентом. Это право характеризуется рядом специфических признаков и процессуальных требований.

Таким образом, описывая историко-правовую эволюцию права вето, рассматривая право вето как современный политико-правовой институт с целью формирования его авторской формулировки, в статье раскрывается природа изменения полномочий в отношении вето; попытка переклассифицировать основные виды права вето в соответствии с полноправными критериями; изучение права вето Президента Республики Казахстан; применение права вето в СНГ и за рубежом и проводится полный анализ конкретных вопросов права вето как международно-правового института влияния.

Ключевые слова: Президент, вето, право вето, институт вето, президентское вето, разделение властей, законодательный процесс, законодательная инициатива.

POLITICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF THE INSTITUTE OF THE RIGHT OF VETO

Abstract. The article is devoted to the analysis of topical aspects of the functioning of the veto institute in Kazakhstan and world practice. The main stages of the evolution of the right of veto in Kazakhstan and abroad are considered here. A comparative analysis of the legal foundations and foreign experience in the use of the veto is carried out and the actual aspects of the implementation of the norms of this institution and positive experience in this direction are identified.

The importance of the influence of the veto institution on the balance between the branches of government is also emphasized, in accordance with the fact that state power in many countries of the world is carried out on the principles of separation into legislative, executive and judicial in accordance with their Constitutions. In this system of separation of powers, a legal analysis is carried out that the president, who exercises a number of important constitutional and legal powers, is given a special place, ensuring a political and legal balance between the branches of government.

That is, as one of the main competencies in its activities, the issue of the right to veto laws adopted by parliament is widely considered. This right is characterized by a number of specific features and procedural requirements. Thus, describing the historical and legal evolution of the right of veto, considering the right of veto as a modern political and legal institution in order to form its author's formulation, the article reveals the nature of the change of powers in relation to the veto; an attempt to reclassify the main types of the right of veto in accordance with full-fledged criteria; the study of the right of veto of the President of the Republic of Kazakhstan; the use of the right of veto in In the CIS and abroad, a full analysis of specific issues of the veto as an international legal institution of influence is being carried out.

Key words: President, veto, right of veto, institution of veto, presidential veto, separation of powers, legislative process, legislative initiative.

Вето құқығы институтының саяси-құқықтық маңыздылығы ерекше.

Кейбір мемлекеттердегі Конституциялық теория мемлекет басшысын заң шығару процесінің міндетті қатысушысы ретінде қарастырады. Жекелеген елдердің (Ұлыбритания, Үндістан және т.б.) конституцияларына мемлекет басшысы Парламенттің құрамына оның органикалық бөлігі ретінде кіреді. Бұл тұжырымдаманың заңды көрінісі-бұл заң мемлекет басшысы рұқсат берген кезде ғана күшіне енеді. Санкциядан бас тарту-вето бірқатар ауыр құқықтық салдарларды тартады [1, 193-бет].

Мемлекет басшысының заңнамалық процеске қатысуы тежеу және тепе-теңдік жүйесінің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Бірқатар елдерде ол заң шығару процесінің міндетті қатысушысы болып табылады. Сонымен қатар, кейбір конституцияларда (Ұлыбритания, Үндістан және т.б.) ол Парламентке оның органикалық бөлігі ретінде енгізілген [2, 193-бет]. Көптеген елдердің мемлекет басшылары заң шығару бастамасына құқылы. Парламент заң қабылдағаннан кейін олар оған қол қояды, содан кейін ол мемлекеттің заңына айналады немесе оған veto қояды, яғни заң жобасын Парламентке пысықтау үшін қайтарады.

Вето құқығы қазіргі саяси-құқықтық институт ретінде Президенттің конституциялық-құқықтық мәртебесінің жетекші құқықтарының бірі және элементі болып табылады және оның құқықтық мәнін жиынтықта анықтайтын бірқатар нақты белгілер мен процедуралық сәттермен сипатталады.

"Вето" терминінің өзі латынның "veto" сөзінен шыққан, бұл "тыйым салу" дегенді білдіреді. Бастапқы мағынада ол осындай органның әрекеттерін тоқтату (тоқтата тұру) туралы шешім қабылдайтын сайланбалы органның кейбір мүшелерінің өкілеттіктеріне қатысты [3, 68 б].

Қазіргі түсіндірме сөздердискреарларда "вето" термині осындай негізгі мағыналарда қолданылады:

1) буржуазиялық типтегі мемлекеттік құқықта-жоғарғы мемлекеттік билік төменгі органның шешіміне жүктейтін түпкілікті немесе шартты тыйым;

2) халықаралық құқықта - әр түрлі мемлекеттердің өкілдерінен тұратын кез келген орган мүшесінің өзі келіспейтін шешім қабылдауды қорғау құқығы;

3) жоғарғы мемлекеттік органның немесе Мемлекет басшысының заң шығарушы органның (Парламентке немесе оның Палаталарының біріне) қаулысын қолданысқа енгізуіне тыйым салуы немесе тоқтата тұруы.

4) адамға немесе адамдар тобына біржақты тәртіппен шешім қабылдауға тосқауыл қоюға өкілеттік беретін құқық.

Бүгінгі таңда "вето" термині мемлекеттердің конституцияларында сирек кездеседі және оның мазмұны күрделі Конституциялық тұжырымдар арқылы ашылады. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл заң шығару процесін Конституциялық реттеуде мемлекет басшысының заң шығару процесіне қатысудың шекаралары мен тәсілдерін анықтау маңызды болып табылады және бұл өкілеттіктерге жай ғана ат қоймайды. Сондықтан Конституцияны жасаушылар Мемлекет басшысының veto құқығын оның мазмұндық бөлігінде анықтайтын конструкцияларды құруға басымдық береді және осылайша осы құқықтың мазмұны туралы екіұшты түсіндірулерден аулақ болады.

Осылайша, "вето" термині әдетте конституцияларда кездеспейді және ғылыми категория сипатына ие (мысалы, Моңғолия, Португалия, Украинаның негізгі заңдарында қолданылады). Заң әдебиеттерінде "вето" термині Мемлекет басшысының Парламент қабылдаған, бірақ күшіне енбеген заңға санкция беруден немесе қол қоюдан және жария етуден бас тартуы және бұл туралы Парламентке тиісті себептермен есеп беруі ретінде анықталады. Осылайша, этимологиялық тұрғыдан "вето" термині екіұшты түсіндіріледі, бірақ барлық түсіндірулерді бір мағыналы мағынаға дейін қысқартуға болады - заң шығарушы орган, жоғарғы билік субъектісі (әдетте Президент) қабылдаған заң шығару актілерін қолдануға тыйым салу.

Конституцияны құқықтық қорғау кепілдіктері жүйесіндегі Президенттің вето құқығының маңыздылығын бағаламау мүмкін емес. Қабылданған заң арқылы парламент тарапынан конституцияның ықтимал бұзылуына ол күшке ие болмаған кезеңде де уақтылы әрекет етуге тек президент құқылы.

Мемлекет басшысы бір мезгілде Парламенттің өзіне Заңның қабылданған редакцияда жария етілмейтіндігін және нақтылау мен пысықтауды талап ететіндігін білдіреді. Сонымен қатар, кері әсерді ескеру қажет. Сонымен, А.Н. Ярмыш пен А.Н. Коломиец вето институтының кез-келген формасы демократиялық емес деп санайды, өйткені сайланбалы органның қызметі Мемлекет басшысына тәуелді, оның артында әрдайым белгілі бір саяси күштер тұрады [4, 102-бет].

Жалпы, Президент жүзеге асыратын Конституцияны құқықтық қорғау жүйесіндегі вето құқығы конституциялық бақылау құралдарына, сондай-ақ атқарушы билік органдарының актілерін жою құқығына, сондай-ақ Конституциялық Сотқа жүгіну құқығына жатады деп айтуға болады.

Демек, оны Мемлекет басшысының оларды қабылдау кезеңінде ықтимал конституциялық емес заңдардың күшіне енуіне жол бермеу тетіктерінің бірі ретінде түсіндіруге болады.

Осылайша, вето құқығы президенттің билік буындары арасындағы төреші ретіндегі тиімді тетігі, оның заң шығарушы органға әсері және Конституцияны қорғау және сақтау құралы болып табылады. Екі палаталы парламенттерде әр палата кейде басқалардың іс-әрекеттеріне қатысты вето қою құқығын қолдануға құқылы. Бұл ретте өкілеттіктер көлеміне қарай жоғарғы палата:

- әлсіз-төменгі палатаның шешімін кейінге қалдыруы мүмкін, бірақ оған кедергі жасай алмайды, өйткені оның ветосын төменгі палата жеңе алады (Ұлыбритания, Польша);

- күшті-оның келісімінсіз заңды қабылдау мүмкін емес (Италия, АҚШ, Швейцария – 1999).

И. Кант халықтың егемендігі туралы ереже жасады. Бірақ бұл ережеден түбегейлі практикалық тұжырымдар жасалуы мүмкін деген қорқыныштан ол халықтың "вето"қою билігінің пайда болуы туралы мәселені талқылау құқығын қажет деп санады. Жоғарғы билік туралы заң жоғарғы заң шығарушыдан келеді, ол қасиетті. "Барлық билік Құдайдан келеді" -И.Канттың халыққа берген жауабы. Қазіргі заң шығарушы билікке оның шығу тегі қандай болса да, сөзсіз бағыну керек [5, 122 б].

Осылайша, субъектілердің вето саны әртүрлі демократиялық режимдерде ерекшеленеді. Ең кең тарағаны-заң шығару процесінде бір субъект-Президенттің ветосын реттеу тәжірибесі. Сонымен қатар, Парламенттің жоғарғы палатасы вето субъектісі бола алады. Бұл жүйелерде Парламенттегі коалиция президентті қамтуы керек немесе оның ветосын жеңу үшін білікті көпшілікке ие болуы керек.

Президенттің вето құқығынан оның заң шығару процесіне қатысу тәсілдерінің бірін көреді. Оның пікірінше, бұл құқық Парламент қабылдаған заңдарды қабылдамауға Заңды мүмкіндік беру болып табылады. Мұндай құқықтың болуы заң шығарушы және атқарушы биліктің ынтымақтастығын қамтамасыз ету қажеттілігімен негізделеді, ол Мемлекет басшысына заңға қол қоймауға, демек, жарияламауға, оны жаңа қарау үшін заң шығарушы органға жіберуге құқық беру арқылы жүзеге асырылады.

Талдау көрсеткендей, конституционалистердің Мемлекет басшысының "жарамды" вето құқығының болуы туралы ортақ пікірі жоқ. Бұл құқық " мемлекеттік органдарды теңестіреді, олардың қызметін үйлестіруді қамтамасыз етеді - адамның саяси бостандығына кепілдік берудің маңызды шарты ... заң шығару жұмысының сапасын едәуір жақсартуға ықпал етеді. Мұндай құқықты беру қажеттілігін көптеген конституционалистер атап өтті, атап айтқанда А. Эсмен вето құқығын "атқарушы биліктің заң шығарушыға әсер етуінің жалғыз құралы" деп атады [6, 21 б].

Парламент қабылдаған заңдарға қатысты вето қолдану Парламенттің Мемлекет басшысы алдындағы саяси жауапкершілігінің басталу нысандарының бірі болып табылады. Президенттің Парламент қабылдаған Заңмен келіспейтінін білдіру, соның арқасында оған күшіне енгенге дейін түзетулер енгізіледі, оны жетілдіруге мүмкіндік береді.

Барлық дерлік демократиялық елдерде мемлекет басшыларына Парламент қабылдаған заңдарға қол қоюға және жариялауға өкілеттік берілген (промульгация), нәтижесінде олар күшіне енеді. Промульгациядан басқа, Мемлекет басшысы Парламент бекіткен заңға вето қоя алады, оны өзінің ескертулерімен және ұсыныстарымен Парламентке қайта қарау және қабылдау үшін қайтара алады.

Сонымен қатар, Президент промульгация құралдары арқылы өзінің конституциялық мәртебесі мен өкілеттіктерін, ең алдымен, ұлттық мүдделерге қайшы келетін немесе зиян келтіретін заңнамалық актілердің қабылдануына жол бермеу үшін бүкіл халықтың ерік-жігерінің заңды өкілі ретінде жүзеге асыру мақсатында заңнамалық процестің мазмұны мен бағытына белсенді әсер ету мүмкіндігіне ие.

Осылайша, вето институты парламенттік шешімдердің салмағын көтеруге, олардың мемлекет Конституциясына және Мемлекет басшысы кепілдік берген жалпыұлттық (тар партиялық және лоббистік емес) мүдделерге сәйкестігін қамтамасыз етуге арналған.

Мемлекет басшысына вето құқығы әр түрлі басқару нысандарында беріледі, бірақ ол көбінесе президенттік және аралас республикалық басқару нысандарында қолданылады, онда президент жалпы сайлауда сайланады және ол мен Парламент арасында қайшылықтар жиі туындайды.

Президенттік басқару формасы бар мемлекеттерде Президенттің вето құқығы-бұл Президентке заңнамалық қызметте атқарушы биліктің мүдделерін белсенді түрде қорғауға мүмкіндік беретін жеткілікті күшті өкілеттіктер; парламенттік республикаларда бұл, әдетте, билік жүйесін ұйымдастырудың осы түріндегі вето құқығын жеңу ерекшеліктерімен алдын-ала анықталған әлсіз өкілеттіктер. Президенттік басқару нысаны бар мемлекеттер үшін Мемлекет басшысының ветосын еңсерудің күрделі рәсімі тән, парламенттік республикаларда бұл рәсім, әдетте, өте қарапайым.

Президентті Парламент сайлайтын және нақты билік өкілеттіктері жоқ парламенттік республикада вето құқығы сирек қолданылады, әдетте үкіметтің бастамасымен. Күшті вето Парламенттің Мемлекет басшысының алдындағы жауапкершілігін күшейтеді, сонымен бірге ол Мемлекет басшысының заң шығару үдерісіндегі ұстанымын едәуір күшейтеді. Бөлінген басқару жағдайында мұндай күшейту (Президент пен парламенттік көпшіліктің оппозициялық қарсыласуы) Президенттің Парламентті бұғаттауына әкелуі мүмкін. Бұл тұрғыда қазіргі әлем елдерінде жиі кездесетін әлсіз вето неғұрлым демократиялық саяси-құқықтық институт болып табылады.

Вето құқығын жиі қолдану идеологиялық тұрғыдан әртүрлі полності күштердің Парламентінде бірлескен дауыс беру тәжірибесінің өсуіне әкеледі, бұл ветоны жеңу үшін жеткілікті өкілеттіктері бар тұрақты коалицияның қалыптасуына әкеледі. Өз кезегінде, ветоны табанды түрде жеңу Президенттің "әлсіздігін" және оның саяси процеске әсер ету мүмкіндігінің жоқтығын көрсетеді.

Осылайша, аралас басқару нысаны бар республикалар президенттерінің вето құқығын қолдануы Мемлекет басшысының конституциялық анықталған өкілеттіктеріне және парламенттің партиялық конфигурациясына байланысты. Сонымен қатар, аралас республикалар президенттерінің вето құқығын қолдануы мемлекеттік органдар арасында Президентке берілген орынға байланысты; Президент, әдетте, Мемлекет басшысы және Конституцияны сақтаудың кепілі ретіндегі мәртебесін басшылыққа алады.

Демек, мемлекет басшыларына вето қоюдың қазіргі тәжірибесі оның басқару формасына тікелей байланысты екендігіне байланысты деп айтуға болады. Осылайша,

президенттік республикаларда мемлекет басшысы заңнамалық қызметте күшті өкілеттіктерге ие. Мұндай мемлекеттерде Президенттің ветосын жеңудің күрделі жүйесі бар, бұл парламенттік жүйеге қарағанда, бұл процедура, әдетте, өте қарапайым. Аралас басқару нысаны бар республикаларда veto құқығын қолдану Президенттің конституциялық анықталған өкілеттіктеріне және парламенттің партиялық конфигурациясына байланысты.

Айта кету керек, әртүрлі басқару нысандары бар республикаларда Президенттің veto құқығының жұмыс істеуінің белгілі бір заңдылықтары бар, сонымен бірге халықаралық Конституциялық практика белгілі бір басқару нысаны бар мемлекеттерде veto құқығын дәстүрлі нормативтік реттеуден бас тарту жағдайларын біледі.

Мысалы, халықаралық саяси тәжірибеде Парламент вето дан өткеннен кейін Мемлекет басшысы оның еркін елемей, заңға қол қоймаған жағдайлар болды, нәтижесінде оның тағдыры заңды түрде белгісіз болып қалды, өйткені мемлекет басшысының қолынсыз заңды жариялау мүмкін болмады. Мұндай жағдайларда президент заң актілеріне қол қою және жариялау туралы Конституциялық талаптарды бұзған кезде және Парламентте өзінің заңнамалық функциясын соңына дейін жүзеге асырудың жолдары болмаған кезде сыни жағдай туындады.

Мұндай жағдайдың жарқын мысалы ретінде 1997 жылы Украинаның Президенті мен Жоғарғы Радасының қарама-қайшылығын келтіруге болады, ол кезде Украинаның Жоғарғы Радасын үшінші рет "жергілікті мемлекеттік әкімшіліктер туралы" Украинаның Заңы қайта қарауға қайтарылды. Украинаның Жоғарғы Радасы 1997 жылы 15 Тамызда тіпті Украина Президентіне үндеу қабылдады, бірақ заң ешқашан Украина Президентімен мақұлданбаған және оған қол қойылмаған.

Veto саясатты статус-квоның өзгеруінен қорғаудың құралы бола отырып, сонымен бірге Президентке мемлекеттік бағытты түбегейлі өзгертуге мүмкіндік бермейді. Президенттік veto кез-келген заңнамалық шешімге президенттің қандай да бір дәрежеде артықшылықтарын қосуды талап етеді, бұл кең саяси бағытқа кепілдік береді. Бұл аспектіде оқиғаларды дамытудың екі нұсқасы болуы мүмкін:

- президент саяси тұрғыдан әлсіз, қоғамдық мақұлдау деңгейі төмен, Парламентте партиялық қолдау жоқ-парламент даулы мәселелерде заң шығара алады;

- Президенттің мықты ұстанымы, халық арасында және Парламентте қолдаудың жоғары деңгейі-даулы мәселелер бойынша заңдар қабылдаудың аздаған саны.

Сонымен қатар, жұмыссыздық, аралық сайлау, әлеуметтік маңызы бар заң жобалары veto санын көбейтеді, ал халықаралық қақтығыстар, Президенттің танымалдығы, Парламенттегі партиялық қолдау оның санын азайтады.

Жалпы, заң шығару практикасы көрсеткендей, veto құқығы қолданылған заңдар санының көбеюі көбінесе билік тармақтары арасындағы қатынастардың едәуір шиеленісу кезеңінде байқалады, бұл олардың арасындағы қатынастарды және заң шығару процесінің тиімділігін теріс сипаттайды. Бұл процесі жандандыру, біздің ойымызша, билік тармақтары арасындағы тепе - теңдіктің бұзылуына және сайып келгенде, елдегі саяси дағдарысқа әкелуі мүмкін.

Сонымен қатар, осы институттың екіұштылығына назар аудару қажет. Осылайша, өз кезегінде, билік тармақтары арасындағы саяси қарама-қайшылықтың шиеленісуі жағдайында veto құқығын саяси күрес құралына айналдыру елдегі демократияның дамуына елеулі қауіп төндіреді.

Басқаша айтқанда, екіжүзділік биліктің шамадан тыс орталықтандырылуы мен конституциялық бұзушылықтардың алдын алу процесінде және сонымен бірге ветоны теріс пайдалану құралына айналдыру мүмкіндігінде маңызды рөл атқарады.

Демек, Мемлекет басшысының "veto құқығы" билік жүйесінің демократиялығын қамтамасыз етудің және оның бір тармақты басып алуына жол бермеудің тиімді тетігі болып табылады. Сонымен бірге, ветоны құқықтық институт ретінде жүзеге асыруға

елдегі саяси процестер, ең алдымен Парламенттің саяси конфигурациясы, ондағы президенттікке қарсы күштердің билік немесе оппозициялық мәртебесі, қоғамның саяси мәдениетінің түрі және мемлекеттік басқару жүйесін саясаттандыру деңгейі әсер етеді.

Мемлекет басшысының Парламент қабылдаған заңдарды қабылдамауы көптеген мемлекеттердің конституцияларында, президенттік және парламенттік басқару нысандарында қарастырылған. Мұндай құқықтың болуы заң шығарушы және атқарушы органдардың ынтымақтастығын қамтамасыз ету қажеттілігімен анықталады және Мемлекет басшысына заңға қол қоймай, оны заң шығарушы органға жаңа қарауға жіберу мүмкіндігін беру арқылы жүзеге асырылады.

Тұтастай алғанда, саяси нарықтағы президенттік вето институты қолданыстағы статус-квоны сақтаудың қуатты құралы болып табылады. Бұл Парламенттің бірігу, шоғырлану жұмысын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді, Президенттің Парламенттегі жекелеген топтардың мүдделерін бұғаттау мүмкіндігі арқылы олигархиялық топтардың құрылуына жол бермейді.

Вето құқығын саяси-құқықтық практикада және доктринада қолдану ерекшеліктерін қорытындылай келе, оның негізгі мақсаты ретінде тежеу және тепе-теңдік жүйесі ретінде елдегі заң шығару процесінің барысы мен нәтижелерінің демократиялық сипатын қамтамасыз етуді, ұлттық құқық жүйесін қалыптастыру процесін оңтайландыруды және заңдастыруды анықтауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. - М.: Белые альвы, 1999. – 316 с.
- 2 Ефремова Т. Ф. Современный толковый словарь русского языка. В 3-х томах. – М.: Русский язык, 2005. - Т. 1. – 1168 с.
- 3 Дерюжинский В. Ф. Veto в современных конституционных государствах // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона; в 86 т. (82 т. и 4 доп.). - СПб, 1890-1907.
- 4 Ярмыш А. Н., Коломиец А. Н. Глава государства и парламент: проблема взаимодействия в зарубежной конституционной практике / парламентская реформа: теория и практика. - К.:Институт законодательства Верховной Рады Украины, 2001.-289 с.
- 5 Кант И. Критика практического разума. - Соч. в 6-ти тт. - Т.4. - М., 1965. – 544 с.
- 6 Эсмен А. Общие основания конституционного права. -С-Петербург. 1898.–260 с.

УДК 343.985.3

Т. М. Коржумбаева¹, Т. И. Зинкевич²

¹ *Алматинская академия МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова, Республика Казахстан, город Алматы*

² *Евразийская юридическая академия им. Д.А. Кунаева, Республика Казахстан, город Алматы*

ИНФОРМАЦИЯ КАК ОСНОВА ИНФОРМАЦИОННО-АНАЛИТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ОВД

Аннотация. Деятельность по раскрытию и расследованию преступлений неразрывно связана с информацией и, по сути своей, носит ярко выраженный информационный характер. Ключевыми моментами при рассмотрении деятельности по раскрытию и расследованию преступлений являются как само понятие информации, так и

объективно существующие закономерности ее возникновения, выявления, существования, исчезновения или уничтожения.

Развитие любого общества невозможно без информации и наличия различных каналов ее распространения. Информация оказывает определяющее влияние на сознание и поведение людей, лежит в основе принятия решений, формирования мировоззрения, коммуникативных отношений в обществе. Соответственно, информация представляет собой фактор, управляющий общественным развитием и влияющий на безопасность общества и государства во многих сферах.

Сегодня понятие информации выступает одним из основных, базовых понятий не только в информатике, математике, физике, философии, но и в юридических науках. В то же время из-за многозначности, емкости понятия оно трудно формулируется и по-разному трактуется в зависимости от сущности изучаемой дисциплины. Касаясь этимологии слова «информация», следует отметить, что оно происходит от латинского *informatio*, означающего «придание формы, свойств». В оперативно-розыскной деятельности правоохранительных органов, осуществляющих выявление, предупреждение и пресечение преступлений большую роль играет оперативно-розыскная информация. Правильное и эффективное ее использование способствует быстрому раскрытию преступлений, выявлению всех виновных лиц.

Ключевые слова: информация, свойства информации, информационно-аналитическая работа, оперативно-розыскная информация, оперативно-розыскная деятельность.

АҚПАРАТ ПО ЖЕДЕЛ-ІЗДЕСТІРУ БӨЛІМШЕЛЕРІНІҢ АҚПАРАТТЫҚ-ТАЛДАУ ЖҰМЫСЫНЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Қылмыстарды ашу және тергеу қызметі ақпаратпен тығыз байланысты және іс жүзінде айқын ақпараттық сипатта болады. Қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі қызметті қарау кезінде негізгі сәттер ақпарат ұғымының өзі де, оның пайда болуының, анықталуының, өмір сүруінің, жоғалуының немесе жойылуының объективті қолданыстағы заңдылықтары болып табылады. Кез-келген қоғамның дамуы ақпаратсыз және оны таратудың әртүрлі арналарынсыз мүмкін емес. Ақпарат адамдардың санасы мен мінез-құлқына шешуші әсер етеді, шешім қабылдауға, дүниетанымды қалыптастыруға, қоғамдағы коммуникативті қатынастарға негізделеді. Тиісінше, ақпарат әлеуметтік дамуды басқаратын және көптеген салаларда қоғам мен мемлекеттің қауіпсіздігіне әсер ететін фактор болып табылады.

Бүгінгі таңда ақпарат ұғымы информатика, математика, физика, философиядағы ғана емес, сонымен қатар заң ғылымдарындағы негізгі, базалық ұғымдардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, түсініктің көп мағыналылығына, сыйымдылығына байланысты оны тұжырымдау қиын және зерттелетін пәннің мәніне байланысты әр түрлі түсіндіріледі. «Ақпарат» сөзінің этимологиясына келетін болсақ, оның латын тілінен аударғанда «нысан, қасиеттер» дегенді білдіретін *informatio* сөзінен шыққанын атап өткен жөн. Қылмыстарды анықтауды, алдын алуды және жолын кесуді жүзеге асыратын құқық қорғау органдарының жедел-ізвестіру қызметінде жедел-ізвестіру ақпараты үлкен рөл атқарады. Оны дұрыс және тиімді пайдалану қылмыстарды тез ашуға, барлық кінәлі адамдарды анықтауға ықпал етеді.

Кілт сөздер: ақпарат, ақпараттың қасиеттері, ақпараттық-талдамалық жұмыс, жедел-ізвестіру ақпараты, жедел-ізвестіру қызметі.

INFORMATION AS THE BASIS OF INFORMATION AND ANALYTICAL WORK OF OPERATIONAL SEARCH UNITS OF THE DEPARTMENT OF INTERNAL AFFAIRS

Abstract. The activity of uncovering and investigating crimes is inextricably linked with information and, in essence, has a pronounced informational character. The key points when considering activities for the disclosure and investigation of crimes are both the concept of information itself and the objectively existing patterns of its occurrence, identification, existence, disappearance or destruction.

The development of any society is impossible without information and the availability of various channels for its dissemination. Information has a decisive influence on people's consciousness and behavior, underlies decision-making, the formation of a worldview, and communicative relations in society. Accordingly, information is a factor that controls social development and affects the security of society and the state in many areas.

Today, the concept of information is one of the main, basic concepts not only in computer science, mathematics, physics, philosophy, but also in the legal sciences. At the same time, due to the ambiguity, capacity of the concept, it is difficult to formulate and is interpreted differently depending on the essence of the discipline being studied. Regarding the etymology of the word "information", it should be noted that it comes from the Latin *informatio*, meaning "giving shape, properties". Operational-investigative information plays an important role in the operational-investigative activities of law enforcement agencies engaged in the detection, prevention and suppression of crimes. Proper and effective use of it contributes to the rapid detection of crimes, the identification of all perpetrators.

Key words: information, properties of information, information-analytical work, operational-search information, operational-search activity.

Надо отметить, что в казахстанском законодательстве до недавнего времени не было закреплено определения информации как таковой. Исключение составлял единственный нормативный акт, принятый на межгосударственном уровне – это Решение Совета глав правительств Содружества Независимых Государств от 4 июня 1999 года «О Концепции информационной безопасности государств-участников Содружества Независимых Государств в военной сфере». В нем был закреплен термин «информация» и трактовался он следующим образом: «Информация - сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах независимо от формы их представления».

Новые Законы Республики Казахстан «Об информатизации» и «О доступе к информации», принятые в конце 2015 года, кардинально исправили ситуацию.

Закон Республики Казахстан от 24 ноября 2015 года «Об информатизации» дает определение информационной системы (информационная система – организационно-упорядоченная совокупность информационно-коммуникационных технологий, обслуживающего персонала и технической документации, реализующих определенные технологические действия посредством информационного взаимодействия и предназначенных для решения конкретных функциональных задач). Вместе с тем, в Законе нет определения информации и, более того, четко закреплено, что содержание и способы распространения информации не входят в сферу действия данного нормативного правового акта.

Такие вопросы урегулированы Законом от 16 ноября 2015 года «О доступе к информации». Именно в этом нормативном правовом акте мы находим, наконец, законодательную дефиницию информации: «информация – сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах, полученные или созданные обладателем информации, зафиксированные на любом носителе и имеющие реквизиты, позволяющие ее идентифицировать».

К юридическим свойствам информации можно отнести следующие:

1) физическая неотчуждаемость – информацию невозможно отделить от материального носителя (например, если человек сочинил стихотворение или написал рассказ и хочет его продать, эта информация не исчезнет у него после совершения сделки, как если бы он продал машину или шкаф; таким образом, отчуждение информации заменяется передачей прав на ее использование);

2) обособленность – информация для включения в гражданский оборот используется в виде символов, знаков, таким образом, обособляется от производителя и существует отдельно;

3) двуединство информации и носителя – заключается в том, что информация – это вещь на материальном носителе;

4) распространяемость (тиражируемость) – возможность распространения неограниченного количества экземпляров без изменения содержания информации;

5) организационная форма информации – документ;

6) экзemplярность – существование информации на отдельном материальном носителе, отсюда учет количества экземпляров через учет количества носителей [1].

Важное место в деятельности правоохранительных органов по борьбе с преступностью занимают оперативно-розыскная информация

Одно из первых и продолжительное время господствовавших в теории ОРД определений понятия оперативно-розыскной информации было предложено Д.В. Гребельским, который сформулировал его как совокупность первичных и производных данных о лицах, причастных к подготовке и совершению преступлений, о состоянии оперативно-розыскных сил и средств, а также об условиях, в которых протекает деятельность органов милиции по борьбе с преступностью. [2, с. 66].

Позже, несколько расходясь с позицией Д.В. Гребельского, Г.К. Синилов к содержанию понятия оперативно-розыскной информации отнес сведения, свидетельствующие о задуманных, подготавливаемых или совершенных преступлениях, о лицах, представляющих оперативный интерес, а также о причинах и условиях, благоприятствующих совершению преступлений [3, с. 619].

Самостоятельное место занимает определение понятия оперативно-розыскной информации, сформулированное А.С. Овчинским: «Оперативно-розыскная информация – это то содержание оперативных сообщений, те составляющие сведений из открытых источников, те элементы данных электронных банков и автоматизированных систем, те компоненты криминологических, психологических, демографических и других знаний, которые, с одной стороны, интерпретированы, обработаны и проанализированы, исходя из задач выявления лиц и фактов, представляющих оперативный интерес, их проверки и выяснения обстоятельств, а также с целью раскрытия преступлений, розыска преступников, представления доказательств в уголовном процессе, а с другой стороны, могут быть использованы непосредственно для профилактики, предупреждения и пресечения преступной деятельности путем контроля, воздействия и в итоге управления криминальной ситуацией как уголовно-процессуальными мерами, так и мероприятиями, лежащими вне уголовно-правовой сферы» [4, с. 34].

Оперативно-розыскная информация – разновидность социальной информации:

- Специфичная по цели получения
- Методу получения
- Режиму использования:

1. Обеспечивающему конспирацию

2. Надежную зашифровку источников

- Возможность проверки и применения заинтересованными субъектами ОРД

Можно выделить следующие особенности оперативно-розыскной информации:

- Получается в связи с осуществлением оперативно-розыскной деятельности

- Получается и оформляется в порядке, установленном нормативными актами, регламентирующими оперативно-розыскную деятельность

- Направлена на решение задач оперативно-розыскной деятельности и обеспечение назначения уголовного судопроизводства

- Получается субъектами оперативно-розыскной деятельности

Порядок получения оперативно-розыскной информации устанавливается Законом «Об ОРД» и ведомственными нормативными актами, регламентирующими организацию и тактику оперативно-розыскной деятельности.

Основными источниками оперативно-розыскной информации являются:

- результаты проведенных оперативно-розыскных мероприятий;

- сведения, полученные от лиц, оказывающих содействие органам, осуществляющим оперативно-розыскную деятельность, на конфиденциальной основе;

- результаты личного сыска;

- данные оперативных учетов;

- справки, меморандумы и иные аналитические документы, подготовленные должностными лицами оперативных аппаратов на основе результатов оперативно-розыскной деятельности.

Объекты получения оперативно-розыскной информации:

- Событие преступления (место, время, способ)

- Обстоятельства, способствующие совершению преступления (причины и условия)

- Лица, представляющие оперативный интерес (злоумышленники, подготавливающие, совершающие, совершившие преступления, разыскиваемые, скрывшиеся, неопознанные трупы и др.)

- Предметы и документы, связанные с криминальными событиями

- Орудия преступления

- Имущество похищенное, нажитое преступным путем

Оперативно-розыскная информация подразделяется, в свою очередь, на:

- первичную,

- промежуточную (частично проверенную)

- проверенную (выводную).

Значение первичной оперативно-розыскной информации исключительно велико. Именно посредством получения и анализа первичной информации выявляются замышляемые, подготавливаемые или совершенные преступления, устанавливаются иные обстоятельства, имеющие значение для решения задач оперативно-розыскной деятельности в целом. Из-за обилия первичной информации часто сложно бывает выделить такую, которая требует первостепенного внимания и реагирования, несмотря на невысокий уровень ее достоверности. Умаление первичной информации чревато тяжкими последствиями, имеющими в том числе и необратимый характер (убийства, террористические акты и т.п.). [5, с. 57].

Рассматриваемая особенность первичной информации требует постоянного и пристального внимания, опыта и профессионального мастерства получившего ее оперативного работника. В многообразии первичной информации порой сложно бывает определить наиболее значимую и упустить реальную возможность по раскрытию или предупреждению опасного преступления.

Первичная оперативная информация всегда подлежит проверке.

Проверка первичной информации производится путем проведения оперативно-розыскных мероприятий, а также использования возможностей лиц, оказывающих содействие оперативным аппаратам на конфиденциальной основе. Очевидно, что уровень достоверности проверенной оперативной информации достаточно высок и имеет большое значение в борьбе с преступностью. На основе такой информации, как правило,

принимаются решения о заведении дел оперативной разработки, начала досудебного расследования, задержании подозреваемого и другие.

Оперативную информацию можно классифицировать и по источникам ее получения, а именно:

- полученная при проведении оперативно-розыскных мероприятий;
- полученная от лиц, оказывающих содействие оперативным аппаратам на конфиденциальной основе;
- полученная из других правоохранительных органов.

Достоверность такой информации определяется особенностями источника ее получения. Так, информация, полученная непосредственно оперативным работником или в связи с проведением таких оперативно-розыскных мероприятий, как исследование предметов и документов, прослушивание телефонных переговоров, снятие информации с технических каналов связи, контроль почтовых отправлений, телеграфных и иных сообщений и т.п., в дополнительной проверке, как правило, не нуждается.

Названные оперативно-розыскные мероприятия проводятся специалистами с использованием электронного и иного специального оборудования и чаще всего связаны с непосредственным восприятием штатным сотрудником правоохранительного органа соответствующих объектов или событий. Более того, такие оперативно-розыскные мероприятия проводятся, как правило, в целях проверки первичной оперативной информации.

Рассматриваемую информацию принято подразделять на два основных вида:

- процессуальную
- непроцессуальную.

Процессуальная информация представляет собой такую разновидность информации, которая получена должностными лицами, осуществляющими производство по уголовному делу в установленном УПК РК порядке, на основании которой принимаются процессуальные решения и реализуется назначение уголовного судопроизводства в целом. Процессуальная информация – это основной вид информации в сфере уголовного судопроизводства.

Большое значение в борьбе с преступностью отводится оперативной информации, которая может быть преобразована в процессуальную и использоваться в доказывании по уголовным делам. Преобразование оперативной информации в процессуальную представляет собой закономерный итог совместной деятельности должностных лиц оперативных аппаратов и следователей как при начале расследования дел, так и при производстве по уголовным делам.

При производстве по уголовному делу широко используется и иного вида информация, т.е. полученная из непроцессуальных источников. Непроцессуальная информация может быть «почерпнута следователем из средств массовой информации, в ходе бесед, телефонных переговоров с разными лицами, которые не могут назвать источник сообщаемых сведений».

Чаще всего источниками непроцессуальной информации являются результаты оперативно-розыскной деятельности, используемые должностными лицами органов расследования, прокуратуры и суда в целях решения частных задач уголовного судопроизводства.

Рассмотрим требования, предъявляемые к оперативно-розыскной информации:

- Эффективного решения оперативно-тактических задач можно достичь только на основе систематизированной, комплексной информации, сочетающей в себе различные сведения, полученные из различных источников и логически увязанные.
- Важным требованием является адекватность уровня поступления оперативно-розыскной информации компетенции оперативников, принимающих решения.

- Одно из первоочередных требований получения оперативно-розыскной информации является законность. Она определяет то исходное положение, которое обеспечивает легитимность получения и использования оперативно-розыскной информации. Эта легитимность достигается путем объективного оценивания каждым оперативником содержания, структуры, способов получения и целей применения данной информации не иначе как через призму адекватной оценки правового содержания, оснований и порядка проведения оперативно-розыскной деятельности в целом.

- Непременным требованием к оперативно-розыскной информации является ее оптимальность, полнота.

- Следующее требование - точность информации. Оно характеризует степень ее детализации, приближение к оригиналу. Точность неразрывно связана с достоверностью, объективно верным отражением событий, явлений, состояния объекта, окружающей его среды.

- Важным требованием, предъявляемым к оперативно-розыскной информации, следует считать лаконичность сообщений при максимальной нагрузке.

Между полнотой и оперативностью информации существует объективное противоречие. Чем полнее информация, тем больше усилий и времени затрачивается на получение, переработку, анализ, что снижает степень ее оперативности.

В литературе есть понятие холостой (бесполезной) и полезной избыточности. Избыточность снижает степень полноты и достоверности. В этом случае она бесполезна. Но избыточность может быть использована для пополнения массивов информации, работы на будущее, а также для исправления искажений и ошибок. С такой точки зрения она полезна. На практике приходится сталкиваться и с той и с другой стороной избыточности. Например, нагромождение сведений, запутывающих ход раскрытия преступления, приносит вред. Поступление же массы информационных сообщений о разного рода криминогенных явлениях при условии их систематизации, несомненно, дает большую пользу. Всякое отсутствие избыточности приводит к большим информационным потерям. Возникает необходимость в повторном обращении к сообщениям, т.е. искусственному наращиванию избыточности. Именно поэтому, организуя каналы оперативно-розыскной информации, необходимо создавать систему, обеспечивающую контроль поступающих сообщений через другие источники.

- Логичность изложения - неперенное условие восприятия текстовой информации. Она предполагает последовательность, доказательность, убедительность (за счет устранения противоречивых данных), отсутствие ненужных деталей

- Одно из актуальнейших требований - ценность (полезность) оперативно-розыскной информации. Из всего существующего разнообразия информационных сигналов оперативно-розыскная система отбирает именно ценное, полезное разнообразие, которое, устраняя неопределенность, ведет к достижению целей борьбы с преступностью.

Таким образом, в распространенных научных положениях о понятии и сущности оперативно-розыскной информации ее главная ценность справедливо усматривается в том, что она является объективным отражением изменяющейся социальной среды и обстановки, в которых осуществляется ОРД. Но следует указать и на то, что данная информация отражает также последствия постоянного воздействия на эту среду особенной по своей направленности и содержанию деятельности (как правомерной, так и противоправной) различных социальных субъектов.

Список использованной литературы:

1. Григорьев А.Н. Информация и информационное взаимодействие в расследовании преступлений: теоретические аспекты: Монография. – Калининград: Калинингр. ЮИ МВД России, 2006. – 272с.

2. Гребельский Д.В. Теоретические основы и организационно-правовые проблемы деятельности органов внутренних дел. – М.: Академия МВД СССР, 1977. - С. 60-69.
3. Теория оперативно-розыскной деятельности: Учебник / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 848с.
4. Овчинский А.С. Информация и оперативно-розыскная деятельность: Монография. – М.: Инфра-М, 2002. – 97с.
5. Ишин А.М. Теоретические аспекты информационного обеспечения органов предварительного следствия в ходе расследования преступлений: Монография. – Калининград, 2003. -194с.

УДК 343.97

Т. М. Коржумбаева

*Алматинская академия МВД Республики Казахстан им. М. Есбулатова,
Республика Казахстан, г. Алматы*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ, ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ РОЗЫСКА ЛИЦА ПРОПАВШЕГО БЕЗ ВЕСТИ

Аннотация. Совершенствование нормативного правового регулирования розыска лиц, пропавших без вести, внесло коррективы в организацию и тактику розыскной деятельности оперативных подразделений органов внутренних дел. Современное состояние деятельности по розыску обуславливает потребность в выработке наиболее эффективной тактики и методики розыска различных категорий безвестно исчезнувших лиц, изучение и внедрение в практику положительного опыта практической деятельности правоохранительных органов зарубежных стран, а также выявление и разрешение проблем взаимодействия в области розыскной деятельности. Основными видами работы правоохранительных органов по регулированию розыска лиц, пропавших без вести, являются следственная и оперативно-розыскная деятельность. В связи с этим, организация оптимального взаимодействия по вопросам розыскной работы является одной из важных задач практической деятельности органов, осуществляющих борьбу с преступностью, т.к. совместные согласованные действия способствуют более эффективному и целесообразному решению поставленных задач. Хорошо налаженное и рациональное взаимодействие служит одним из важных условий, обеспечивающих успешное раскрытие и расследование преступлений. Изучение деятельности правоохранительных органов свидетельствует о слабом взаимодействии правоохранительных органов в борьбе с преступностью и необходимости совершенствованная данной деятельности.

Ключевые слова: взаимодействие правоохранительных органов, следователь, оперуполномоченный, оперативно-розыскная деятельность, оперативно-розыскные мероприятия, планирование, совместная деятельность.

ХАБАР - ОШАРСЫЗ КЕТКЕН АДАМДЫ ІЗДЕСТІРУДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ КЕЗІНДЕ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа. Хабар-ошарсыз кеткен адамдарды іздестіруді нормативтік құқықтық реттеуді жетілдіру ішкі істер органдарының жедел бөлімшелерінің іздестіру қызметін

ұйымдастыруға және тактикасына түзетулер енгізді. Іздестіру жөніндегі қызметтің қазіргі жай-күйі хабар-ошарсыз кеткен адамдардың әртүрлі санаттарын іздестірудің неғұрлым тиімді тактикасы мен әдістемесін әзірлеу қажеттілігін, шет елдердің құқық қорғау органдарының практикалық қызметінің оң тәжірибесін зерделеуді және практикаға енгізуді, сондай-ақ іздестіру қызметі саласындағы өзара іс-қимыл проблемаларын анықтауды және шешуді негіздейді. Хабар-ошарсыз кеткен адамдарды іздестіруді реттеу жөніндегі құқық қорғау органдары жұмысының негізгі түрлері тергеу және жедел-іздестіру қызметі болып табылады. Осыған байланысты, іздестіру жұмысы мәселелері бойынша оңтайлы өзара іс-қимылды ұйымдастыру қылмысқа қарсы күресті жүзеге асыратын органдардың практикалық қызметінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені бірлескен келісілген іс-әрекеттер қойылған міндеттерді неғұрлым тиімді және орынды шешуге ықпал етеді. Жақсы құрылған және ұтымды өзара әрекеттесу қылмыстарды сәтті ашу мен тергеуді қамтамасыз ететін маңызды шарттардың бірі болып табылады. Құқық қорғау органдарының қызметін зерделеу құқық қорғау органдарының қылмысқа қарсы күрестегі әлсіз өзара іс-қимылын және осы қызметті жетілдіру қажеттілігін айғақтайды.

Кілт сөздер: құқық қорғау органдарының өзара іс-қимылы, тергеуші, жедел уәкіл, жедел-іздестіру қызметі, жедел-іздестіру іс-шаралары, жоспарлау, бірлескен қызмет.

SOME ASPECTS OF THE INTERACTION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN THE SEARCH FOR A MISSING PERSON

Abstract. The improvement of the normative legal regulation of the search for missing persons, including minors, has made adjustments to the organization and tactics of the search activities of operational units of the internal affairs bodies. The current state of search activity necessitates the development of the most effective tactics and methods of searching for various categories of missing persons, the study and implementation of positive experience in the practice of law enforcement agencies of foreign countries, as well as the identification and resolution of problems of interaction in the field of search activity. The main types of work of law enforcement agencies to regulate the search for missing persons are investigative and operational search activities. In this regard, the organization of optimal cooperation on investigative work is one of the important tasks of the practical activities of the bodies engaged in the fight against crime, since joint coordinated actions contribute to a more effective and expedient solution of the tasks set. Well-established and rational interaction is one of the important conditions for the successful detection and investigation of crimes. The study of the activities of law enforcement agencies indicates the weak interaction of law enforcement agencies in the fight against crime and the need to improve this activity.

Key words: interaction of law enforcement agencies, investigator, operative, operational search activity, operational search activities, planning, joint activities.

Раскрытие и расследование преступлений представляет собой познавательную деятельность лиц, осуществляющих ее, направленную на установление обстоятельств, входящих в предмет доказывания по уголовному делу. Как объект научного исследования раскрытие и расследование многоаспектно по характеру и имеет специфическое содержание. К одному из элементов его структуры относится розыскная деятельность.

По уголовным делам о преступлениях, связанных с исчезновением лиц, это важнейшее направление реализации полномочий лиц, осуществляющих его поиск, являющееся необходимым условием решения задачи розыска пропавшего без вести - одного из основных источников оперативно значимой информации о событии преступления и лице, его совершившем.

Отсутствие информации о судьбе и местонахождении лица, должно вызывать реакцию правоохранительных органов, направленную на незамедлительную организацию розыска с использованием комплекса средств и методов, рекомендованных криминалистикой, теорией оперативно-розыскной деятельности и другими науками.

Как справедливо отмечается в научных исследованиях «сближения между оперативно-розыскной и уголовно-процессуальной деятельностью в достижении единой цели не только не произошло, а напротив, их правовой и организационно-тактический разрыв существенно увеличился» [1, с.21].

В юридической науке такая согласованная по целям, задачам, силам, средствам, методам, месту и времени деятельность, в процессе предварительного расследования и установления истины по делу, получила название - взаимодействие.

Многие ученые и практические работники в периодической и научной литературе обращаются к рассмотрению как самого термина «взаимодействие», так и принципов, этапов, форм и видов такой деятельности. При этом внимательное изучение работ, опубликованных по проблемам взаимодействия, свидетельствует о том, что единого подхода к пониманию этой деятельности в науке до настоящего времени не существует.

В деятельности по раскрытию преступлений часто возникает необходимость взаимодействия оперативного работника и следователя. Хотя понятие такого взаимодействия законодательно не закреплено, совместная согласованная деятельность перечисленных субъектов регламентируется ведомственными инструкциями.

Известно, что следственные подразделения и подразделения криминальной полиции обладают специфическими, только им присущими средствами и методами раскрытия преступлений, поэтому чрезвычайно важно, чтобы эти возможности были использованы не разрозненно, а в комплексе [2, с.252].

Подход к научному определению понятия «взаимодействие» различен. Так, Михайлов В.А. рассматривает взаимодействие в широком смысле, как деловой контакт и согласованную работу различных подразделений органов внутренних дел в борьбе с преступностью. В узком смысле - это отношения следователя и органа дознания, возникающие в процессе рассмотрения материала о совершенном преступлении или определенного уголовного дела, регулируемого уголовно-процессуальным законодательством или ведомственными актами [3, с.12].

По мнению Н.П. Яблокова и В.В. Крылова, взаимодействие следователей с оперативно-розыскными органами - это основанная на законе и согласованная по всем принципиальным условиям деятельность указанных лиц и органов, направленная на раскрытие преступлений и решение всех остальных задач их расследования и предупреждения [4, с.363].

А.Г. Филиппов определяет взаимодействие как основанную на законе и подзаконных нормативных актах совместную или согласованную деятельность следователей с работниками уголовного розыска, а также сотрудниками экспертно-криминалистических подразделений и других служб органов внутренних дел, осуществляемую в целях успешного раскрытия, расследования и предотвращения преступлений [5, с.204].

И.Ф. Герасимовым и Е.В. Цыпленковой высказана точка зрения, согласно которой взаимодействие органов предварительного следствия и дознания - это основанное на законе правильное сочетание и эффективное использование полномочий и методов работы, присущих каждому из этих органов, направленное на раскрытие, расследование и предупреждение преступлений [6, с.72].

А.Я. Дубинский и Ю.И. Шостак рассматривают взаимодействие следователя и органа дознания, как основанную на законе согласованную по цели, месту и времени деятельность независимых друг от друга в административном отношении органов, которая выражается в наиболее целесообразном сочетании присущих этим органам средств и методов и направлена при организующей роли следователя на предупреждение,

пресечение, раскрытие и всестороннее, полное и объективное расследование преступлений, производство которых отнесено к компетенции следователя [7, с.5].

Р.С. Белкин определяет взаимодействие субъектов доказывания как одну из форм организации расследования преступлений, заключающуюся в основном на законе сотрудничестве следователя с органом дознания, согласованным по целям, времени и месту, которое осуществляется в целях полного и быстрого раскрытия преступлений, всестороннего и объективного расследования уголовного дела и розыска скрывшихся преступников, похищенных ценностей и иных объектов, существенных для дела [8, с.31].

Как видно, приведенные определения несколько отличаются друг от друга. Однако в них можно выделить то, что большинство авторов включает в понятие взаимодействия, а именно:

- соответствие требованиям закона, ведомственным нормативным актам;
- согласованность по времени, месту и различным иным условиям;
- осуществление совместной деятельности в целях раскрытия, расследования и предотвращения преступлений.

Уяснение сущности взаимоотношений следователя и органа дознания и обеспечение эффективности взаимодействия при расследовании преступлений составляют один из важнейших аспектов деятельности органов предварительного расследования.

Цели взаимодействия могут быть достигнуты наиболее полно тогда, когда соблюдаются выработанные теорией и практикой определенные условия, на которых строится совместная деятельность оперативного работника и следователя.

В организации взаимодействия находит выражение основная идея любой системы социального управления - обеспечение согласованности и единства функционирования отдельных элементов системы в процессе достижения общих целей. Взаимодействие основывается на взаимосвязи, предполагает совместную, согласованную деятельность элементов данной системы [9, с.14].

Согласованность является основным признаком, указывающим на наличие взаимодействия. В работе она достигается посредством рационального сочетания мер, предпринимаемых субъектами взаимодействия. Однако взаимодействие предполагает также и четкое разделение прав и обязанностей участников совместной деятельности. Каждый из них, действуя в пределах своей компетенции и используя присущие ему средства и методы, в конечном итоге стремится к достижению единой цели - быстрому и полному раскрытию преступлений и изобличению виновных.

Необходимо отметить, что существенным признаком взаимодействия также является то, что вопросы отношений власти и подчинения между субъектами отодвигаются на задний план и, как правило, играют второстепенную роль.

Говоря о взаимодействии оперативных и следственных подразделений, мы подразумеваем службы правоохранительных органов и конкретных их сотрудников, которые, в силу возложенных на них полномочий, контактируют между собой с целью раскрытия и расследования преступлений. Особого внимания заслуживает мнение Р.С. Белкина, который допускает, что следователь в процессе расследования может взаимодействовать не только с органами дознания, но и со специалистами, экспертами, иными органами и организациями (напр., с контрольными, инспекционными и пр.), средствами массовой информации и др. [8, с.31].

Рассматривая понятие следователя, необходимо обратиться к тексту пункта 1 ст. 60 Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан согласно которой, следователь - это должностное лицо, уполномоченное осуществлять досудебное расследование по уголовному делу в пределах своей компетенции. Для лучшей организации работы следователей образованы системные структурные подразделения, которые принято именовать следственными аппаратами.

Необходимо отметить, что досудебное расследование осуществляется также и в форме дознания органами дознания. Органы дознания - государственные органы и должностные лица, уполномоченные, в соответствии с УПК Республики Казахстан, осуществлять дознание и другие процессуальные полномочия. Дознаватель - должностное лицо уполномоченное осуществлять досудебное расследование по делу в пределах своей компетенции (ч.1 ст.63 УПК Республики Казахстан).

Кроме того, на органы дознания возлагается принятие необходимых оперативно-розыскных и иных предусмотренных уголовно-процессуальным законом мер в целях обнаружения преступлений и лиц, их совершивших. Однако оперативно-розыскными мероприятиями занимаются не все органы дознания. Этот вид деятельности присущ органам, призванным с помощью соответствующих аппаратов, средств и методов предотвращать и раскрывать преступления, вести розыск и обнаружение лиц, совершивших преступления, выявление следов общественно опасных деяний, обеспечение возмещения ущерба, причиненного преступлением. Следует помнить, что не все органы дознания уполномочены на осуществление ОРД, так же как и не все подразделения, уполномоченные на осуществление ОРД, относятся к органам дознания. Для правильного понимания сущности оперативно-розыскных действий необходимо иметь в виду, что они могут проводиться до начала расследования по делу, параллельно с ним и после его окончания.

Предварительное расследование и ОРД связаны единой целью - борьбой с преступностью. По своей природе они носят правовой характер. Трудно согласиться с утверждением профессора К.Ф. Гуценко о том, что ОРД является вспомогательной, и её результаты не могут служить доказательствами по делу, а считаются лишь сведениями, дающими направление для расследования. Однако представляются верными суждения ученого о том, что согласованное проведение следственных действий и ОРМ служит успешному раскрытию преступлений и изобличению лиц, их совершивших. Именно поэтому для выявления и расследования наиболее сложных и опасных преступлений практикуется образование не только ведомственных, но и межведомственных следственно-оперативных групп, состоящих из следователей и оперативных работников [10, с.307].

Наибольшая полнота и эффективность взаимодействия следователя и оперативного работника достигается только тогда, когда такое взаимодействие строится на основе строгого соблюдения определенных требований, предусмотренных законом и выработанных практикой. Причем соблюдение данных требований является обязательным и для следователя и для оперативного работника в каждом случае их взаимодействия. Эти требования называются принципами взаимодействия.

Итак, подводя итог сказанному, считаем необходимым отметить, что в деятельности правоохранительных органов взаимодействие между следователем и оперативным работником, как правило, возникает задолго до начала досудебного расследования уголовного дела, в ходе проведения проверочных ОРМ и осуществляется с привлечением общественности, а также в условиях взаимной ответственности следователя и сотрудников органов дознания за объем и качество выполняемых ими действий.

Четко налаженное, деловое и рациональное взаимодействие правоохранительных органов служит одним из основных условий, обеспечивающих успешное осуществление розыскной деятельности. Вследствие того, что следственные и оперативно-розыскные подразделения обладают специфическими, только им присущими средствами и методами раскрытия преступлений, чрезвычайно важно, чтобы эти возможности были использованы в комплексе и при наиболее целесообразном сочетании присущих им средств и методов работы. Розыск безвестно пропавших лиц носит комплексный характер, куда вовлекаются общество и государство, в лице правоохранительных подразделений и органов, местного самоуправления.

Список использованной литературы:

1. Аменицкая Н.А. Взаимодействие следователя и органов, осуществляющих оперативно-розыскную деятельность в раскрытии и расследовании преступлений (в ОВД): Автореф. дис... канд. юр. наук. Н.-Новгород, 2006. – 28с.
2. Криминалистика: Учебник для вузов МВД России. Т.2; Техника, тактика, организация и методика расследования преступлений /Под ред. Р.С. Белкина, В.Г. Коломацкого. А.Г. Филиппова. - Волгоград, ВСШ МВД России, 1994.- 990с.
3. Михайлов В.А. Организация взаимодействия следственных и оперативно-розыскных аппаратов при расследовании преступлений: Лекция. - М. Академия МВД СССР, 1988. – 45с.
4. Криминалистика: Учебник /Отв. ред. Н.П. Яблоков. - М.: Юрист, 1999. – 206с.
5. Криминалистика: Учебник /Под.ред. проф. А.Г. Филиппова и проф. А.Ф. Волынского. - М.: Спарк, 1998. – 543с.
6. Криминалистика: Учеб.для вузов / И.Ф. Герасимов, Л.Я. Драпкин, Е.П. Ищенко и др. / Под ред. И.Ф. Герасимова, Л.Я. Драпкина. - М.: Высш. шк., 1994.- 672с.
7. Дубинский А.Л., Шостак Ю.И. Организация и деятельность следственно-оперативной группы: Учебное пособие. - Киев. 1981. – 97с.
8. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия. - М., 2000. – 334с.
9. Каплан Л.С. Взаимодействие следователя с органами дознания: дис. ...к.ю.н. Тюмень: Тюменский юридический институт МВД РФ, 2000. – 210с.
10. Гуценко К.Ф., Ковалев М.А. Правоохранительные органы: Учебник для юрид. вузов и фак. 3-е изд., перераб. и доп.- М.: Зерцало, 1997. – 640с.

УДК 343.98

Г.А.Куаналиева

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru*

Е.Қ.Қанатбек

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 2-курс магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, e-mail: eerkebuinn@mail.ru*

ТІНТУ БАРЫСЫНДАҒЫ БОЛЖАУЛАР

Андатпа. Мақалада тінту барысындағы болжау әрекеттерінің маңызы зерттелген. Тергеу болжауы оқиға немесе оның жекеленген жағдайы туралы негізделінген жорамал түрінде тергеу жоспарымен тығыз байланысып тергеуді құру мен жүзеге асыру жүйесіне себепші болады. Болжау мен жоспарлаудың өзара қарым-қатынасының логикасы – тергеу барысында құрастырылатын жорамалды тексеру үшін жүргізілетін тергеу әрекеттерінен туындайтын, анықтауға қажетті барлық жағдайлар көрсетеді. Қылмыстық іс бойынша анықтауға жататын жағдайлар тергеуші құрған жорамалдардан шығатын тергеу әрекеттерімен анықталуынан көрініс табады.

Болжаудың танымдық рөлі арқылы қылмыстың тергеуге белгілі жағдайлары түсіндіріледі, сонымен қатар болжау құру кезеңінде тергеушіге беймәлім жағдайлар мен фактілер ашылады.

Тергелетін қылмыс немесе оның жеке көріністерінің логикалық моделі ретінде болжаудың құрылымы бойынша, осы модельдің қандай элементтерінің бар-жоғын

қосымша іздестіру мен тексеру жұмыстарын жүргізу қажеттілігін айқын байқауға болады.

Тінту кезінде болжауды дұрыс пайдалана білудің қылмыстық құқық бұзушылықтарды тез ашып, тергеу кезінде заңды тұрғыдан қорытынды жасауға және әділдікті қалпына келтіруде маңызы зор.

Кілт сөздер: тінту, болжау, тергеу әрекеттері, криминалистік тактика, тергеу жоспары, қылмыстық-процестік заңнама.

ПРОГНОЗЫ В ХОДЕ ОБЫСКА

Аннотация. В статье исследуется значение прогностических действий в ходе обыска. Следственное прогнозирование в виде обоснованного предположения о событии или его обособленном состоянии создает систему построения и осуществления расследования в тесной связи с планом расследования. Логика взаимоотношений прогнозирования и планирования заключается в том, что в ходе расследования выявляются все необходимые обстоятельства, вытекающие из следственных действий, которые проводятся для проверки разрабатываемого предположения. Обстоятельства, подлежащие дознанию по уголовному делу, отражаются в установлении следственными действиями, вытекающими из допущений, составленных следователем.

Через познавательную роль прогнозирования объясняются известные следователю обстоятельства преступления, а также раскрываются обстоятельства и факты, неизвестные следователю на этапе составления прогноза.

По структуре прогнозирования как логической модели расследуемого преступления или его отдельных проявлений можно четко проследить необходимость проведения дополнительных изыскательских и проверочных работ на предмет наличия каких-либо элементов данной модели.

Умение правильно использовать прогнозирование при обыске имеет большое значение для быстрого раскрытия уголовных правонарушений, заключения с юридической точки зрения при расследовании и восстановления справедливости.

Ключевые слова: обыск, прогнозирование, следственные действия, криминалистическая тактика, план расследования, уголовно-процессуальное законодательство.

FORECASTS DURING THE SEARCH

Abstract. The article examines the significance of predictive actions during the search. Investigative forecasting in the form of a reasonable assumption about an event or its isolated state creates a system for building and carrying out an investigation in close connection with the investigation plan. The logic of the relationship between forecasting and planning is that during the investigation, all the necessary circumstances arising from the investigative actions that are carried out to verify the assumption being developed are revealed. The circumstances to be investigated in a criminal case are reflected in the establishment by investigative actions arising from the assumptions made by the investigator.

Through the cognitive role of forecasting, the circumstances of the crime known to the investigator are explained, as well as the circumstances and facts unknown to the investigator at the stage of making the forecast are revealed.

According to the structure of forecasting as a logical model of the crime under investigation or its individual manifestations, it is possible to clearly trace the need for additional survey and verification work for the presence of any elements of this model.

The ability to correctly use forecasting during a search is of great importance for the rapid disclosure of criminal offenses, conclusions from a legal point of view during the investigation and the restoration of justice.

Key words: search, forecasting, investigative actions, forensic tactics, investigation plan, criminal procedure legislation.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 252-бабына сәйкес, "Тінту іс үшін маңызы бар нәрселерді немесе құжаттарды табу және алып қою, оның ішінде тыйым салынуға жататын мүлікті табу мақсатында жүргізіледі. Тінту жүргізуге көрсетілген нәрселердің немесе құжаттардың белгілі бір үй-жайда немесе өзге орында не нақты адамда болуы мүмкін деп пайымдауға жеткілікті деректердің болуы негіз болып табылады" [1].

Тінту тек қана жеткілікті негіздер болған жағдайда ғана прокурормен санкцияланған тергеуші немесе анықтама жүргізуші тұлғаның шығарған қаулысы бойынша жүргізіледі. Жеткілікті негіздер деп тергеу кезінде анықталған немесе жедел-іздістіру шараларын жүргізгенде алынып, кейін процессуальдық жолмен тексерілген мәліметтерді айтамыз, яғни бір адамда немесе бір жерде қылмыс қарулары мен құралдары, құжаттар, заттар мен бағалы заттар және басқа да іс бойынша маңызы бар объектілер болуы мүмкін деп ойлайтындай мәліметтер жеткілікті көлемде болғанда ғана жүргізіледі.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу және тергеу барысында тінтуді жүргізу қажеттілігі пайда болады, ал ол жүргізіліп отырған тұлғаға айқын мәжбүр ету сипатында болады. Тергеудің сапалылығы, көп жағдайларда, тергеу әрекеті қаншалықты тыңғылықты және шебер жүргізілгендігіне байланысты болады. Дәлелдерді жинап және тексеруге бағытталған тергеу әрекеттерінің бірі тінту болып табылады.

Тінту барысында қылмыстың материалдық іздерін анықтауға болады. И.М. Якимовтың көрсетуі бойынша, "интеллектуалды сипаттағы" қылмыстарды ашу барысында (біз зерттеп отырған қылмыстарды осы топқа жатқызуға болады), тінту мен тәркілеу маңызды рөл атқарады, себебі тек солардың көмегімен ғана түрлі адамдар мен түрлі орындарда жатқан іске қатысты айғақтар тергеушінің қолында жинақтала алады [2, 41-56 бб.]. Өзінің криминалистік мәніне қарай, олар кідірусіз тергеу әрекеттері болып табылады.

Тінту барысында болашақ тінтудің негізі мен қосымша мақсаттарын ұғыну, оның өткізілуінің материалдық және процессуалдық негіздерін бағалау, жоспарланған тінту жүргізілетін объект пен тұлғалар жөнінде барынша мүмкін мәліметтерді жинап алу қажет.

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, болжаулар оқиға орнын қарау нәтижелерінің; заттарды, киімдерді, құжаттарды қараудың; мәйітті қараудың; жәбірленушіні, сезіктіні, айыпталушыны куәландырудың; сарапшылар қорытындысының; жәбірленуші, куәгерлер, сезікті, айыпталушы көрсетулерінің; ресми тұлғалардың мәлімдемелерінің; жедел-іздістіру шараларының негізінде қалыптастырылады [3, 67 б.].

Тінтуді жүргізу үшін, заттай айғақтардың нақты орында жатқандығы жөнінде тінтудің қажеттілігін дәлелдей алатын негізді болжаулар болуы тиіс.

Тінту ерекшеліктері тінту барысындағы болжаулардың біртегіс болуында қамтылады, айырмашылық тек тінту барысында қандай нақты заттай айғақтардың табылуы мүмкіндігінде ғана болады;

- мәйіт немесе мәйіт бөлшектері;
- іздеудегі қылмыскер;
- жәбірленушінің киімі, аяқ-киімі, құжаттары;
- қылмыскердің киімі, аяқ-киімі;
- ұрланған заттар мен киімдер;
- қылмыс құрал-жабдықтары;
- құжат түрлері (айыпкер қолжазбасының еркін үлгілері, талан-таражға салу туралы жазбалар, қылмысқа бірге қатысушыға жазған жазулары және т.б.);
- қылмыс іздері бар заттар;

- азаматтық айналымнан алынған заттар (есірткі, психотропты, радиоактивті заттар, улы химикаттар, атыс қарулары, қару-жарақтар, суық қарулар, жарылғыш заттар мен қондырғылар және т.б.);

- құндылықтар, валюта, асыл металдар, минералдар және т.б.

Тінту барысында ізделетін нысаналардың аясы алуан түрлі және өте кең. Бұл нысаналардың сипаты қылмыс түрімен, оның жасалу тәсілімен, мақсаттарымен, қылмыс уәжімен, қылмыскердің жеке тұлғалық ерекшеліктерімен және басқа да факторлармен анықталады.

Тергеуші болжауын заттай айғақтарды анықтау арқылы жүзеге асырудың келесі салдары бар:

- сәйкестендіру сараптамасын белгілеу арқылы болжамдық болжаудың оқиғаға қатыстылығын тексеру үшін;

- тінтілетін тұлғаның іске қатыстылығын көрсетеді (мысалы, жәбірленушінің жеке заттарының немесе ұрланған заттардың және т.б. табылуы).

Тінту нәтижелері тергеушінің қылмыскер тұлғасы, оның психологиялық портреті жөніндегі болжауларын растап, қылмыскерге қатысты белгілі бір тактиканы қолдануда көмек бере алады. Тергеушінің тінтудің психологиялық аспектілері жөнінде білуі оған ойтұжырымдар құруға мүмкіндік береді:

- қандай да бір нәрселерді, құндылықтарды сенімді жасыруға тырысқан қылмыскер көбіне мүмкін болатын тінтуді тәжірибелі тергеуші тінту құралдарының көмегімен жүргізеді деп жорамалдайды;

- сақтау орны мен тәсілін таңдау заттың көлемі мен сапасын ескерумен ғана емес, негізінен, орынның, тәсілдің ерекшелігіне қарай, тінтуші іздеп жүрген нәрсенің осында болатындығын болжай алмайтындай етіп, таңдалады;

- көбіне қылмыскер орынды өзінің мамандығы, өмірлік тәжірибесі, үйреншікті түсініктері тұрғысынан сенімді болып көрінетін орынды таңдайды, яғни құпия орын үшін үйреншікті орта таңдалады;

- конструктивтілік пен сапалылық тұрғысынан, жасыру орны жасырушының кәсіби дағдыларына сәйкес жасалады;

- әккі қылмыскер тінтушілерді зорықтыру мақсатында, жалған жасырын орындарды жасап, оларды жалған бүркеуі мүмкін;

- қылмыскерлер заманауи іздестіру құралдары жөнінде біле тұра, нысаналарды сақтау үшін, металдан жасалған қаптамаларды пайдаланбайды десе де болады;

- синтетикалық есірткілік заттарды сақтау мен тасымалдау үшін, құпия орын ретінде тірі, тіпті кейде өлі адам денесін кеңінен пайдалануға көшкен.

Криминалист ғалымдардың пікірі бойынша, тінту психологиясында келесі психологиялық құрылымдар болуы тиіс:

- тергеушінің тінтілетін және басқа да оған қатысты тұлғалардың (бірге қатысушылардың, туыстарының) келбетін модельдей алу қабілеті;

- іздеуді тінту барысында қалыптасатын ситуацияны талдаумен үйлестіре алу;

- тінтілетін және оның жанұя мүшелерінің мінез-құлығын мақсатты, жоспарлы түрде қабылдай алу;

- ізделінетін объектілер мен тінтудің өткізілу орны жөнінде хабардар болу [4, 67 б.].

Криминалистика белгілі бір тактикалық нұсқауларды қалыптастырған, оларды ұстану тінту барысында болжауының дұрыстылығына көз жеткізуге көмектеседі. Іс материалдарын зерттеу: тап сол материалдар тінту барысында болжау жасауға нақты негіз бере алады. Оқиға орнын қарау хаттамасы, жәбірленуші, куәгер, сезіктілерден жауап алу хаттамалары немесе сарапшы қорытындылары, рапорттар, баяндамалар, жедел өкілеттілердің түсініктемелері, сезіктіні тұтқынға алу хаттамасы және басқа да процессуалдық құжаттар заттай айғақтар, қылмыс қаруы, қылмыстық қолсұғушылық

нысаналары, қылмыскер қолданған құралдар, із қалдырылуының механизмі мен сол іздердің иелері, олардың дайындалу, сақталуының мүмкін орындары және т.б. жөнінде ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Тінтілетін адамның жеке тұлғасын зерттеудің өз ерекшеліктері бар. Тінтілетін адам ретінде сезікті, айыпталушы, сондай-ақ іс материалдарына сәйкес ізделінетін объектілер сақталуы мүмкін кез келген тұлға бола алады. Аталған барлық жағдайларда тінтілетін адам жөнінде толық анықтама мәліметтерін жинақтау, атап айтқанда, оның психологиялық портретін, мінез ерекшеліктерін, оның агрессивтілігінің, ептілігінің, барлағыштығының, қатігездігінің дәрежесін, қаруының болуын, қарсылық көрсету қабілетін, қару қолдануын немесе өзін-өзі өлтіруін, иә болмаса қашуын, оның өмір салтын, күн тәртібін, денсаулық жағдайын, көлігінің, итінің болуын, оның байланыстарын, қоршаған ортасын және т.б. анықтау тергеушінің міндеті болып табылады [5, 236-237 бб.].

Ізделетін объектілерді модельдеуде, тінтудің басты шарты – не іздеп табу қажет екенін білу. Тінту үшін негіз болып табылатын бұл ақпаратты тергеуші іс материалдарынан алады, бірақ тергеу ситуациясына байланысты, тергеушінің ізделінетін объектілер жөніндегі білімдері нақты немесе болжамды болуы мүмкін.

Ұрлау, тонау, қарақшылық шабуыл жөніндегі істер, кейде адам өлтіру жөніндегі істер бойынша тергеуші ізделетін объектілердің белгілері жөнінде дәл әрі анық ақпаратты жәбірленушінің, куәгерлердің көрсетулерінен, оқиға орнын қарау нәтижелері мен сарапшы қорытындылары бойынша ала алады. Ізделетін объект жөнінде мәлімет көп болған сайын, тінту барысын жеңілдету мүмкіндіктері де көбірек.

Тінтудің жасалу орнын зерттеудің сот-тергеу тәжірибесінде маңызы зор. Тінтуді дұрыс ұйымдастыру үшін, тінту жүргізілетін орынның дәл мекен-жайын білу қажет. Егер бұл пәтер болған жағдайда, оның қай үйде, қандай қабатта екендігін, шығу орындарының қанша екендігін, "жасырын" есіктің болуын, бөлмелер санын, олардың орналасуын, қосалқы бөлмелердің болуын, белгі беру жүйесінің, есікте кішкене тесіктің болуын және т.б. білу қажет.

Тінту орны кеңсе, мекеме, қойма және т.б. болған жағдайда да, ұқсас мәліметтер алу қажет.

Тінтілуі тиіс жер телімі жөнінде келесі ақпаратты жинау қажет: оның мақсаты, жер телімі аумағының дәл шектері, ондағы құрылыстардың сипаты, өсіп жатқан өсімдіктердің, топырақтың ерекшеліктері, су айдындарының, құдықтардың болуы, жер теліміне келу жолдары, олардың жағдайы және т.б. Аталған барлық мәліметтерді тергеуші көрсетулерден, техникалық инвентаризациялау бюросына жіберілген сұраныстардан, сұлба жоспарларынан, жедел-іздіктері қызметінің материалдарынан, сондай-ақ, тінту жүргізілетін жермен немесе бөлмемен жеке танысу немесе ұқсас объектілермен танысу арқылы алуға болады [6, 45 б.].

Тінту жүргізілетін орынды зерттеу табысты тінтудің міндетті шарты мен кепілі болып табылады. Тінту орнын білу тергеушіге кейін болжамданатын жұмыс көлемін суреттеуге, іздеу жұмыстарын бағыттауға, қажет жедел қызметкерлер санын анықтауға және болашақ тінтудің жоспарын құруға мүмкіндік береді.

Тінту жүргізілетін орында тұратын немесе сол кезде бар болатын тұлғаларды зерттеуде маңызды болып табылады. Тінту орнындағы тұлғалар жөнінде мәлімет жинау алдыңғы шарттармен бірдей маңызды. Адамдар саны, олардың кім екендігі, олардың тінтілетін тұлғаға қатынасы, жасы, өмір салты, күн тәртібі, олардың негізгі кәсіптері, қоршаған адамдармен қатынасы, әрбір тұрушының психологиялық портреті, олардың агрессивтілігінің, қозғалыстығының дәрежесі, олардың топ мүшелеріне шабуыл жасау немесе басқа әрекеттерінің мүмкіндігі ескерілу қажет.

Тергеуші аталған ақпаратты іс материалдары мен жедел-іздіктері мәліметтерінен жинай алады.

Тінту орнын қоршаған ортаны зерттеуге келетін болсақ, бұл ұғымға тікелей тінту орнын қоршаған материалдық ортаның, мысалы, тінту жүргізу болжамданатын үй маңайында орманның болуы ғана емес, сондай-ақ тінту болатын орында тұратындармен қатар өмір сүріп жатқан көршілері, олармен қатынасатын достары, таныстары, туыстары да кіреді.

Бұл белгілі бір рөл атқарып, тінту барысына әсер етуі мүмкін. Егер тінту жүргізілетін бөлмеге келушілер жиі келетін болса, бұл тергеушінің оларды қалай тексеруді ойластыруы қажет екендігін білдіреді.

Қоршаған орта сипаты бұл орындардың қай жерде, қашан, қанша болуы керектігін және қандай күзетті қою қажеттігін анықтау үшін үлкен маңызы бар. Сонымен қатар, қоршаған ортаны білу тінту орнына келу жолдарын ойластыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылып кеткен барлық қажетті ақпаратты тергеуші тергеу барысында Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік заңнамасымен қарастырылған тергеу әрекеттерінің көмегімен, сондай-ақ түрлі ұйымдарға, мекемелерге сұрау жіберу арқылы және тергеу органдарына, криминалдық полиция қызметкерлеріне, түрлі инспекцияларға тапсырыс беру арқылы жиналады.

Тергеуші болжаулары ситуацияға байланысты іздестіруді қалай жүргізу қажеттігін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы: пәтердегі барлық бөлмелер қаралып шығуы тиіс. Бұл бөлмелердегі барлық жиһаз – орындықтар, кереует, кілем, үстел және т.б. тексерілуі керек, бұдан кейін, осы пәтерде тұратындарды бақылай отырып, тексерілген бөлмеге кіргізеді. Сезікті адамды жанұяның басқа мүшелерінен бөлек ұстау қажет.

Бөлмелерде тұсқағаздардың, қабырғалардың, едендердің түсіне, тақтайлар немесе паркет тақтайшалары арасындағы жарықтарға, кілем түсіне, бөлме мен үйдің басқа жерлерінде қандай да өзгерістердің бар-жоғына назар аударылады.

Жиһаз қабырғалардан әрі жылжытылып, қабырға мен жиһаз астындағы еден, жиһаздың түбі, артқы бөлігі, барлық құрамдас бөліктері тексерілуі тиіс. Шкаф пен үстелдегі тартпалы жәшіктер сыртқа шығарылып, барлық жағынан қаралуы керек, олардың көлемдері шкаф пен үстелдің енімен сәйкестендірілуі тиіс.

Картиналар, айналар және т.б. қабырғадан алынып, мұқият қаралуы тиіс. Кілем, алаша астындағы еден тексерілуі керек. Ситуацияға қарай, кейде плитустарды алып, олардың астындағы қатпарлардың тексерілуі қажет болуы мүмкін.

Асхана, қосалқы бөлмелердегі қант, ұн салынған қаптар тексеруден өтуі тиіс. Ол үшін аталған азық-түлік басқа ыдыстарға төгілуі керек. Қияр, капуста және т.б. бөшкелері, тоспа, маринад салынған банкалар ішіндегісін қарап, тексеру қажет.

Барлық кітаптардың ішкі парақтары мен мұқабалары да қаралып шығуы тиіс. Есептен шатаспау үшін, тексерілген кітаптарды бормен немесе басқа бір нәрсемен белгілеу қажет. Барлық анықталған қағаздардың ешбіреуін назарсыз қалдырмау қажет.

Тұрғын үйді тінту барысында тек бөлмелер ғана емес, сол пәтердің барлық қалған қосалқы бөлмелері де тінтіледі, ал үйдің сыртында жақтаулар, терезе қақпалары, су құбырлары, кіре беріс, шатыр асты, түтінтартқыш, желдеткіш түтік және т.б. тексеруден өтеді.

Қызметтік бөлмелерде іздеу жиі орын алады. Ол міндетті түрде сол мекеменің өкілі қатысуымен жүргізіледі. Жұмыс орны, жазу үстелі, сейф, шкаф, орындықтар, қоқыс және т.б. қаралады. Сезіктімен бір бөлмеде отыратын басқа адамдардың жұмыс орны тінтілмейді, тергеуші оларға бөгде заттарды анықтау мақсатымен, жұмыс үстелін, қоқыс жәшігін, шкафты және т.б. тексерулерін сұрайды. Сұрастыру арқылы сезіктінің біреулерге қандай да бір нәрселерді сақтай тұруға бергені анықталады.

Ашық алаңда іздестіру әрекеттері де көп жүргізіледі. Ашық алаңға шаруа мекені маңындағы жер телімдері, саяжай телімдері, бақ, бақша, аула және аталған жер телімдеріндегі сарай, гараж, монша, қойма және т.б. жатады. Ашық алаңда тінту тактикасы іделетін объектілердің түрі және тексерілетін аумақтың көлемі, онда тұрғын

емес бөлмелердің, су айдындарының, құдықтардың және т.б. болуы ескеріле отырып, жүзеге асырылады. Іздестіру тәсілі орынды реттілікпен зерттеуден тұрады, ол бірнеше секторларға бөлініп, әрқайсысы бөлек зерттеледі, одан кейін келесі секторға ауысады. Орынды қарау барысында топырақ бетінде қандай да бір өзгерістердің болуына, оның басқа учаскелерден айырмашылығының болуына және т.б. көңіл аударылады. Бірақ егер тергеушіде өзін-өзі ұйымдастыру, мақсаткерлік, табандылық, эмоционалды тұрақтылық, назар тұрақтылығы, оны шоғырландыра білу, жиіркенудің болмауы, саналы қиял, сақ ішкі түйсік сияқты жеке қасиеттердің болуымен қатар, тергеуші адамға үйір бола біліп, тінтілетін адамға, оның жанұя мүшелеріне ыңғай таба білмесе, бұл әрекеттердің барлығы да нәтиже бермеуі мүмкін.

Болжау қылмыстарды тергеу барысында қолданылатын гипотетикалық таным әдістерінің бірі ретінде, яғни дербес әдіс түрінде де, үлгілеу әдісі көрінісінің нысаны түрінде де бола алады. Егер бірінші жағдайда болжау талдаудың ерекше әдісі болып табылса, екіншісінде қылмыстық оқиғаның мінсіз-ақпараттық үлгісін жасауда негіз болып табылады.

Болжау криминалистикалық ғылымның, құрылымдық тұрғыдан алғанда, күрделі категориясы болып табылады, ол өзінің құрамында гносеологиялық, логикалық, психофизиологиялық тұстарды қамтиды. Қылмыстық оқиғаның жағдайларын жан-жақты, толық әрі әділ зерттеу мақсатында, болжамдау әдісін жүзеге асыру аясында аталған тұстарды ескере отыра, олардың тергеу процесінің нақты ситуацияларында көрініс табуы ерекшеліктерін бөліп көрсету қажет. Тергеушінің болжамдау қызметі криминалистиканың қылмыс жөніндегі жеке ілімдердің теориялық білімдерін, қылмыстық әрекеттерді тіркеу мәліметтерін, тергеудің кезеңділігін, ситуациялылық пен процессуалдық мақсаттарды интеграциялауы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231/k14231_.htm (жүгінген күні 30.12.2022).
2. Якимов И.Н. Криминалистика: Руководство по уголовной технике и тактике. - Горький: Издание НКВД РСФСР, 1995. - 490 с.
3. Баев О.Я. Тактика следственных действий: Учебное пособие. - Воронеж: НПО «МОДЭК», 2000. - 224 с.
4. Попов А.В. Выемка. Обыск // В кн.: Тактические основы следственных действий. - Алма-Ата: 1997. - Выпуск 3. - С. 41-110.
5. Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / Под ред. В.А.Образцова. - М.: Юристъ, 1999. —501 с.
6. Жәкішев Е.Ғ. Криминалистік тактика. - Алматы: Жеты Жарғы, 1997. - 292 б.

УДК 343.23

G.A. Kuanaliyeva,*D.A.Kunaev Eurasian Law Academy, Republic of Kazakhstan, Almaty city, e-mail:*kuanaliyeva.guldanakz@mail.ru**D.N. Nurgalym***Master's student of the 2nd year of the D.A.Kunaev Eurasian Law Academy, Republic of Kazakhstan, Almaty city***CRIME AND CRIMINAL OFFENSE: SIMILARITIES AND DIFFERENCES**

Abstract. For the first time in the history of criminal law, the concept of a criminal offence has been enshrined. This novel is one of the main components of the large-scale reform of Kazakhstan's criminal law, which resulted in the adoption of a new Criminal Code, which requires a detailed study of the concept of criminal Offences. With the transition to a new model of criminal law, it is important to identify with the most precise and distinctive signs of criminal misconduct and crime, primarily in order to prevent errors in the law of application, misconceptions about these legal categories.

The article considers the separation of the crime from criminal misconduct, as well as criminal misconduct from administrative misconduct. Scientists' views on this problem are analyzed. Examples are given from criminal codes from foreign countries. Problems related to the classification of criminal acts have always been of considerable interest to the legislator and law enforcement of any modern state. This issue has become particularly relevant for our country in connection with the introduction of the concept of "criminal misconduct".

Keywords: criminal offense, crime, criminal offense, administrative offense, administrative offense, disciplinary offense.

ҚЫЛМЫС ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ТЕРІС ҚЫЛЫҚ: ҰҚСАСТЫҒЫ МЕН АЙЫРМАШЫЛЫҚТАРЫ

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының қылмыстық құқық тарихында алғаш рет қылмыстық құқық бұзушылық ұғымы бекітілген. Аталған жаңашылдық қазақстандық қылмыстық құқықты ауқымды реформалаудың негізі болып табылады, оның нәтижесінде жаңа Қылмыстық кодекс қабылданды. Осыған байланысты қылмыстық құқық бұзушылық ұғымын егжей-тегжейлі зерттеу қажет. Қылмыстық заңнаманың жаңа үлгісіне көшу, бірінші кезекте құқық қолданудағы қателіктерге жол бермеуге, сондай-ақ қылмыстық теріс қылық пен қылмыстың ерекше белгілерін барынша дәлдікпен анықтауды қажет етеді.

Мақалада қылмысты қылмыстық теріс қылықтан және қылмыстық теріс қылықты әкімшілік құқық бұзушылықтан ажырату қарастырылады. Осы мәселеге ғалымдардың көзқарастары талданады. Шет елдердің қылмыстық кодекстерінен мысалдар келтіріледі. Қылмыстық іс-әрекеттерді жіктеумен байланысты проблемалар кез келген қазіргі заманғы мемлекеттің заң шығарушы және құқық қолдануында әрқашан елеулі қызығушылық тудырды. Біздің еліміз үшін бұл мәселе "қылмыстық теріс қылық" ұғымының енгізілуіне байланысты да ерекше мәнге ие болды.

Кілт сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, қылмыстық теріс қылық, әкімшілік құқық бұзушылық, тәртіптік теріс қылық.

ПРЕСТУПЛЕНИЕ И УГОЛОВНЫЙ ПРОСТУПОК: СХОЖЕСТЬ И РАЗЛИЧИЯ

Аннотация. Впервые в истории уголовного права Республики Казахстан закреплено понятие уголовного правонарушения. Данная новелла является одним из основных составляющих масштабного реформирования казахстанского уголовного права, результатом которого стало принятие нового Уголовного кодекса, в связи с чем необходимо детальное исследование понятия уголовного правонарушения. С переходом на новую модель уголовного законодательства имеет большое значение с наибольшей точностью определить характерные и отличительные признаки уголовного проступка и преступления, в первую очередь с целью недопущения ошибок в правоприменении, неверного и неоднозначного восприятия данных правовых категорий.

В статье рассматриваются разграничение преступления от уголовного проступка, а также уголовного проступка от административного проступка. Анализируются взгляды ученых на данную проблему. Приводятся примеры из уголовных кодексов зарубежных стран. Проблемы, связанные с классификацией преступных деяний, всегда представляли значительный интерес для законодателя и правоприменителя любого современного государства. Особую актуальность для нашей страны этот вопрос приобрел и в связи с введением понятия "уголовный проступок".

Ключевые слова: уголовное правонарушение, преступление, уголовный проступок, административное правонарушение, административный проступок, дисциплинарный проступок.

Introduction. The adoption of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (CC RK) of July 3, 2014 led to the emergence of many new terms and regulations. In particular, section 2 of the criminal law is called "criminal offences". The term "criminal offence" is a novel for criminal law. In the theories of criminal law to the signs of a criminal offense include:

- 1) the degree of public danger;
- 2) illegality;
- 3) guilty;
- 4) punishability [1, p.41].

These signs of a criminal offence are peculiar to both the crime and criminal misconduct.

According to Section 1 of Article 10 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan: "A criminal infractions shall be divided into crimes and criminal offences depending on the level of social danger and penalty" [2]. Types of criminal offense are divided into: crimes and criminal misconduct. Let us define the definition of a crime and criminal misconduct specified in the criminal law.

According to part 2 of article 10 of the criminal code of the Republic of Kazakhstan: "A socially dangerous act (action or inaction), committed with guilt and prohibited by this Code under the threat of punishment in the form of a fine, corrective labors, community services, restriction of liberty, deprivation of liberty or the death penalty shall be recognized as a crime".

Part 2 of article 10 of the criminal code of the Republic of Kazakhstan reads: "An act (action or inaction), committed with guilt, not presenting a great social danger, caused insignificant damage or created a threat of harm to a person, organization, society or the state, for commission of which a penalty is provided in the form of a fine, corrective labors, community services, arrest, expulsion from the Republic of Kazakhstan of a foreigner or a stateless person, shall be recognized as a criminal offence" [2].

As we see from the above definitions are the main hallmarks of crime and criminal misconduct:

- first, it is the degree of public danger;
- second in terms of punishments.

Criminal misconduct is a fundamentally new type of criminal act, previously not familiar not only to the criminal law of the Republic of Kazakhstan, but also to the criminal law of other post-Soviet states. The idea of introducing criminal misconduct as a criminal offence is to gradually integrate the norms of administrative and sensitive legislation (the Special part of the Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offences) into the sphere of criminal legislation as the so-called lower category of criminal acts that do not pose a great public danger. This idea, first, is conditioned by the harmonization of domestic criminal law, oriented to move away from the Soviet model and gradually bring it into line with the classical model of criminal law and continental legislation (Romano-German) right system. This is a natural and timely step of the legislator, meeting the general trends of the reforms in domestic law and creating great potential for building an effective criminal policy, focused on the advanced standards of continental legal system [3, p. 127].

N.F. Kuznetsova, who writes the following, gives the most complete characteristic of socially dangerous acts falling under the analyzed category: "These acts, remaining in general crimes, are as if semi-criminal. The word "criminal" means that it is a criminal act, and the word "misconduct" means that these acts are close to anti-social misconduct - immoral, disciplinary, administrative and civil" [4, c. 149].

Purpose and objectives of the article. Signs and types of criminal offenses are studied in accordance with the current criminal legislation. Based on this goal, the differences and similarities of crimes, criminal misdemeanors and administrative offenses are considered.

The introduction of the institute of criminal misconduct gives positive results in the work of law enforcement agencies and judges. The simplified procedure provided by the legislator before the judicial investigation has simplified the work of law enforcement officers to investigate minor crimes, which will allow to direct more resources to the investigation more serious crimes.

Thus, the investigative body draws up a criminal misconduct report against the suspect immediately, if it is established. If there are circumstances of criminal misconduct, data on the perpetrator, his location, the Protocol on criminal misconduct is drawn up within three days.

In the case where an examination or a specialist's opinion is required, a criminal misconduct report is drawn up within 24 hours of receiving the relevant opinion. In a criminal case against several criminal offences, including, in addition to crimes, there is a criminal offence or criminal misconduct, the proceedings are carried out in the form of an inquiry or preliminary investigation.

The head of the body of inquiry, having studied the Protocol and the materials attached to it, agrees on the Protocol, after which all the materials are presented to the suspect for review. Then the case is immediately sent to the Prosecutor for examination, not later than twenty four hours and in cases in which the suspect is detained as article 128 of the Criminal procedure Code of the Republic of Kazakhstan (CCP RK), not later than eight hours shall make an appropriate decision with the direction of its copies to interested parties and directs criminal case to court.

In the case of the arrest of the suspect under article 128 of the Criminal Republic of Kazakhstan, the case of criminal misconduct is sent to the prosecutor no later than thirty-six hours from the date of actual detention [5].

The rational use of resources extends not only to the work of law enforcement agencies, but also will allow to significantly unload and judicial proceedings.

Criminal misconduct cases are to be heard in court within fifteen days of entering court. If the application of the participants of the process is received or the need for further clarification of the circumstances of the case, the period of consideration may be extended, but not more than one month.

Historical review. As you know, the classification of a criminal act originated in French criminal law. The famous three-member classification of crimes stems from the French School of Natural Law of the 18th century. In accordance with it, serious crimes are violations of natural

human rights; a medium-sized infringement on the rights of citizens based on a social contract; police torts are simple violations of order [4, p.163]. The first French Penal Code of 1791 divided all criminal acts into crimes, misconduct and violations. The French Penal Code of 1810 divided criminal acts into: (a) crimes (crimes) punishable by grievous bodily and dishonorable punishment; (b) delist punishable by up to 15 francs and imprisonment of up to 5 years; (c) police violations (contraventions), punishable by light police penalties - a fine of up to 15 francs and arrest for up to 5 days. The French Penal Code does not contain the concept of a criminal act, but only confirms the classification of acts in French law by introducing a new criterion for their differentiation - the gravity of the offence [6, p. 49].

Unlike the French Criminal Code, in Swiss criminal law, as in criminal law, many European countries, there is an article according to which socially dangerous acts are divided into two types Article 10 of the Swiss Penal Code also enshrines the two-pronged design of a criminal act. The distinction is made by the severity of the punishment that threatens to commit the act. The offence is a criminal act punishable by more than three years' imprisonment and a misdemeanor is a criminal act punishable by up to three years' imprisonment or a fine [7, p. 75].

The main point of singling out the category of criminal misconduct is to quickly resolve the conflict in a simplified procedural manner and to satisfy the interests of all parties to the conflict.

"Based on the analysis of the signs of crime and criminal misconduct, - writes I. Borchashvili - in the issues of criminal offences in practice, the main role will be played by the sign of "punishment". It is on the basis of the types of punishments provided for in the sanctions of the articles of the Special Part of the Penal Code that the affiliation of an act to the number of crimes or criminal misconduct will be established. Thus, punishment becomes a differentiating, defining sign of crime and criminal misconduct" [3, p.134].

In order to differentiate between criminal offences from administrative offences and crimes, it is necessary, first, to refer to the definitions of criminal offences, administrative offences and crimes that exist in the legislation of our country.

Part three of Article 10 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan has been given as a criminal offense. It is evident from the definition that a criminal offense has the following characteristics:

- Criminal misconduct is found to be a guilty act (action or omission);
- Criminal misconduct does not pose a great public danger;
- Criminal misconduct causes minor harm or threatens to cause the same harm to an individual, organization, society or state;
- For the commission of criminal misconduct is punishable by a fine, correctional work, involvement in public works, arrest, which do not entail a criminal record [2].

Thus, the definition of the criminal offense contained in part three of article 10 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, indicates signs of public danger, guilt and punishment.

Article 25 of the administrative Code of the Republic of Kazakhstan contains two definitions of an administrative offense: in relation to the action or omission of an individual and in relation to the action or omission of a legal entity. These definitions specify a different number of signs of an administrative offense, depending on who commits it: an individual or a legal entity.

An administrative offence committed by an individual shall have the following characteristics:

- an administrative offence is an unlawful act or omission of an individual;
- an administrative offence is a guilty (intentional or reckless) act or omission of a natural person;
- this Code provides for administrative responsibility for this action or inaction.

An administrative offense committed by a legal entity must have the following

characteristics:

- an administrative offense is an illegal action or omission of a legal entity;
- this Code provides for administrative responsibility for this action or inaction [8].

Thus, an administrative offence committed by an individual must have two characteristics: a sign of wrongdoing and a sign of guilt; an administrative offence committed by a legal entity should have only one sign: a sign of wrongdoing.

The definition of a crime, contained in part two of article 10 of the criminal code, contains four mandatory features: public danger, criminal wrongdoing, guilt and punish ability. Moreover, the first sign is called material, and the second-a formal sign of the crime. The third and fourth signs are closely related to the sign of wrongfulness and depend on the presence or absence of this sign: if the sign of wrongfulness is established, it is concluded that there are signs of guilt and punish ability. Conversely, if a person is not found guilty of committing a socially dangerous act, it is concluded that there is no sign of wrongdoing. A socially dangerous act is recognized as punishable only if a specific article of the Special part of the criminal code provides for criminal liability for this act, that is, it be recognized as illegal.

The criminal legislation of a number of foreign countries does not specify public danger as an obligatory feature of a crime in the definition of the crime. In particular, article 1 of the Swedish Penal Code of 1962 defines an offence as follows: "An offence is an act defined in this Code or in another law or statute for which a penalty is prescribed, as indicated below [7, p. 74]. The same definition of the offence is given in the French Criminal Code [6, p. 52.], the Belgian Criminal Code of 1867 [9] and the Israeli Criminal Law Act of 1977 [10]. In the Penal Code of these and a number of other foreign countries, there is a formal element of the crime, i.e. the crime is an act for which criminal responsibility and punishment are established. The same definition exists for a criminal offence in the abovementioned countries, where the concept of a criminal offence exists.

It can be concluded from the analysis of foreign criminal legislation that the signs of illegality and punishment are specified in the criminal legislation of most foreign countries. At the same time, in the definitions of the crime in the Criminal Code of many foreign countries there are no signs of public danger and guilt.

The establishment in the criminal code of our country and a number of other countries (mainly neighboring countries, some Muslim countries) of a sign of public danger as a mandatory sign of a crime should be considered a positive moment, since its absence will lead to a formal approach in the application of criminal legislation, when solving such an important issue as bringing a person to criminal responsibility. Issue as bringing a person to criminal responsibility.

The presence in part 4 of article 10 of the criminal code of the provision that "an action or omission is not a criminal offense, although formally containing signs of an act provided for by a Special part of this Code, but due to its insignificance does not pose a public danger", allows the law enforcement officer not to treat the issue of bringing a person to criminal responsibility formally. According to this rule, a person who has committed an act that formally falls under the criminal code is not liable if the act committed by him is not recognized as socially dangerous. For example, theft of a cell phone worth 500 tenge, 1 thousand tenge, theft of a chicken in a rural area.

Such acts are common in everyday life. Formally, these acts entail liability under part 1 of article 187 of the criminal code as a petty theft of someone else's property, committed in a small amount. However, given the low cost of stolen items, in accordance with part 4 of article 10 of the criminal code, these actions are not recognized as criminal offenses.

Of all the signs of crime, the most difficult to understand and determine in practice is the sign of public danger. This attribute plays an important role in distinguishing a crime from a criminal offense and an administrative offense, since a socially dangerous act is recognized as a crime. A criminal offense is an act that does not pose a great public danger and causes minor

harm or creates a threat of causing the same harm to an individual, organization, society or the state. An administrative offense is an act that does not have a sign of public danger.

Thus, the crime, criminal offense and administrative offense differ from each other, primarily because of public danger.

The difficulty of establishing whether there is a sign of public danger in an act is because the concept of public danger itself belongs to the evaluation concepts.

Discussion. The theory of criminal law has repeatedly expressed the view that the public danger of a criminal act is the most important feature. Professor N. D. Durmanov, describing the concept of crime, States that this is an action committed by a person under the control of consciousness, and that the main content of the crime is a public danger. Without disclosing the social essence of public danger, the author is limited only to pointing out the circumstances on which it depends (the object, the nature of the action, the situation of the crime, etc.) [11, p. 54].

In many literary sources indicate that the social danger of the criminal act lies in its severity and in its definition of public danger of the emphasis on the infliction of objective harm to the state, organizations, society, personality etc. But this approach to understanding the social danger of the act will be difficult to establish the presence of this feature in the formal structures, when the presence of sign of severity are difficult to establish due to the lack of socially dangerous consequences of the act.

In order to better understand the concept of public danger, it is necessary, first, to distinguish public danger from danger in General. The danger can also come from random (innocent) actions of people. Nevertheless, such phenomena can also not be recognized as socially dangerous, since they are devoid of social essence, socio-political content, and are not related to the conscious activity of people. They can only be considered dangerous, but not socially dangerous.

Establishing the nature of the public danger of a criminal offence is of great practical importance. It is important in lawmaking, including for criminalizing an act.

In order to facilitate the establishment of a sign of public danger in an act, the current criminal code, in relation to a certain part of the articles, often uses a formal sign – the amount of damage caused by a criminal offense, the income received. This makes it possible to distinguish criminal offenses from each other. Article 3 of the criminal code defines the concepts of "insignificant size", "significant damage", "significant harm", "major damage" or "large size", "especially large damage or large size", and "grave consequences" in relation to many articles. Thus, in most norms of the criminal code, a sign of public danger is associated with the amount of damage caused by a crime or criminal offense, as well as the amount of income received from a criminal offense.

In particular, part one of article 187 of the criminal code provides for liability for petty theft, that is, theft, fraud, misappropriation or embezzlement of other people's property, committed in a small amount. Paragraph 10 of article 3 of the criminal code defines an insignificant amount in relation to article 187 of the criminal code as the value of property belonging to an organization that does not exceed ten monthly calculation indices, or property belonging to an individual that does not exceed two monthly calculation indices established by the legislation of the Republic of Kazakhstan at the time of committing a criminal offense. Thus, theft of other people's property by theft, fraud, embezzlement or embezzlement for the above amounts is considered a criminal offense that does not pose a great public danger. If a person commits a specified criminal offense for a larger amount, the act turns into a crime and will be qualified under article 188, 189 or 190 of the criminal code, that is, it will be recognized as socially dangerous.

Part 1 of Article 202 of the Criminal Code provides for liability for intentional destruction or damage to someone else's property that has caused significant damage.

Paragraph 2 of article 3 of the Criminal Code defines the notions of "significant damage" and "significant amount" in relation to 14 articles of the Special Part of the Criminal Code in the

monthly calculation indicators (hereinafter referred to as "MCI") established by the legislation of the Republic of Kazakhstan at the moment of committing a criminal offence. If the damage caused because of a committed criminal offence does not exceed the number of MCI that is set for this type of criminal offence, there will be no criminal offence, since the committed act is not recognized as socially dangerous and therefore illegal. For example, according to part, one of article 202 of the criminal code, intentional destruction or damage to someone else's property is considered a socially dangerous and illegal act if it caused significant damage to the victim. In relation to article 202 of the criminal code, the damage is considered significant if its amount exceeds one hundred monthly calculation indicators.

In relation to part one of article 214 of the criminal code, illegal business, illegal banking or collection activities involving the production, storage, transportation or sale of excisable goods are considered to be committed in significant amounts if the value of the goods exceeds one thousand monthly calculation indices. According to the note to article 153 of the administrative Code, a significant amount is recognized as a number of goods whose value does not exceed one thousand monthly calculation indicators. That is, the recognition of illegal business, illegal banking or collection activities associated with the production, storage, transportation or sale of excisable goods as socially dangerous or not having such a sign depends on the cost of excisable goods: if it exceeds one thousand monthly calculation indicators, criminal liability occurs, if it does not exceed it, administrative responsibility occurs.

In paragraph, 38, 3 The Criminal Code established the concepts of "major damage" and "large size" in relation to 83 articles of the Special Part of the Criminal Code; paragraph three. 3 The Criminal Code established the concepts of "particularly large damage" and "particularly large size" in relation to 33 articles of the Special Part of the Criminal Code. For example, in part of the first art. 214 Of the Criminal Code provides for liability for illegal business, illegal banking or collection activities without registration, as well as without a license for such activity or in violation of the law of the Republic Kazakhstan is about permits and notices, as well as engaging in prohibited business activities, if these acts have caused major damage to a citizen, organization or state, or involve the extraction of income on a large scale.

According to paragraph 38 of article 3 of the CC with reference to article 214 of the CC, the damage caused to a citizen in the amount exceeding one thousand monthly settlement indicators, or damage caused to the organization or the state in the amount exceeding ten thousand monthly settlement indicators, as well as income, the amount of which exceeds ten thousand monthly settlement indicators, is recognized as large. If the amount of damage or income is less than the above amounts of monthly calculation indicators, in accordance with the note to article 153 of the administrative Code, administrative liability occurs.

Paragraph 4 of article 3 of the criminal code defines the concept of "grave consequences"; paragraph 14 of article 3 of the criminal code defines the concept of "significant harm".

These rules of the criminal code allow you to distinguish a criminal offence from an administrative offence or from acts that cannot be recognized as illegal. In total, in about two hundred criminal offences contained in a Special part of the criminal code, the question of whether or not there is a sign of public danger of a criminal offence is resolved based on a formal sign – the amount of damage caused or income received. This is approximately one in four of the criminal offences in the Special part of the criminal code.

For the rest of the criminal offences, the question of classifying an offence as socially dangerous or not, depends on the existence of signs of the composition of the criminal offence laid down in the criminal law as mandatory: the object or the subject of encroachment, environment, time, place, method of committing a criminal offence, identity of the offender, etc. For example, depending on the object of the attack, attempted murder is considered a crime, and attempting to slander a person is not a criminal offence under part 4 of Article 4. 24 Criminal Code (this act is not considered illegal, because it is not socially dangerous, taking into account

the object of encroachment). Carrying a knife (folding, homemade), which is not recognized as a cold weapon, is not a criminal offence, and carrying a knife, which is recognized as a cold weapon, is a criminal offence (v.1 p. 287 of the Criminal Code).

Article 363 of the Criminal Code provides for the responsibility of assigning to a non-official public servant the authority of an official and for his actions in connection with this, which caused significant harm to the rights and lawful interests of citizens or organizations or the interests of society or the state protected by law. The commission of these acts by a non-public servant does not constitute a sign of public danger and therefore does not entail criminal liability.

The question of which act to be considered a socially dangerous and criminal offence, and which is not for inclusion in the number of criminal offenses, is finally decided by the highest legislative body of our country - the Parliament of the Republic of Kazakhstan in the process criminal law. The process of criminalizing an act or vice versa is the process of excluding criminal responsibility for an act called criminalization and decriminalization of the act.

Criminalization and decriminalization rules have been developed in the science of criminal law. These processes may be justified, and therefore correct, if the rules of criminalization and decriminalization of the act have been taken into account. Often they are not justified enough, erroneous. This has a negative impact on the effectiveness of crime response.

In this regard, we should recall the words of the famous Russian criminologist Y.M. Antonyan: "Of course, crime should be understood only the totality (amount) of crimes committed and nothing else. We should not be embarrassed that some acts disappear from a special part of the criminal code, and others, often unknown before, appear in it. This is inevitable, as people's living conditions change all the time, their views on what should be punished under the criminal law and what should not" [12, p.10].

For example, during the period of the Criminal Code of the Kazakh USSR of 1959, criminal and therefore socially dangerous recognized such actions as buying and reselling at inflated prices of goods (speculation), illegal karate training, illegal release of fuel and lubricants, etc. until recently provided for criminal responsibility for false enterprise (Article 215 of the Criminal Code). Law of the Republic of Kazakhstan of July 3, 2017 No. 84-VI "On making changes and additions to some the legislation of the Republic of Kazakhstan on the improvement of the law enforcement system" from the Criminal Code excluded this article, that is, the Parliament of our country recognized false enterprise as an act that does not have a sign of public danger.

Conclusions and suggestions:

1. A comparison of the definitions of a criminal offense in the criminal code and an administrative offense in the administrative Code indicates that a criminal offense differs from an administrative offense in the following ways.

Firstly, a criminal offence is recognized as unlawful conduct of a person who does not pose a great public danger, that is, possessing signs of a small public danger. Administrative misconduct does not have such a sign. That is, an administrative misdemeanor is an illegal act or inaction of a legal or individual, which is not socially dangerous.

Secondly, a criminal offense is recognized as a committed guilty act (action or omission). When making an administrative the establishment of this attribute (committing an administrative offense intentionally or carelessly) is mandatory, and when an administrative offense is committed by a legal entity, the establishment of this attribute is not required, that is, an illegal but innocent act or omission of a legal entity may be recognized as an administrative offense.

Third, the subject of a criminal offense can only be an individual, and the subject of an administrative offense can be both an individual and a legal entity.

Fourth, criminal misconduct causes minor harm or threatens to cause the same harm to an individual, organization, society or state. For administrative misconduct, this trait is not mandatory, that is, when it is committed causing minor harm to the individual, organization,

society or the state is possible, but it is not a mandatory sign.

Administrative misconduct may threaten to cause the same harm to an individual, organization, society or state. At the same time, administrative misconduct is possible that does not create threats of minor harm to the individual, organization, society or the state.

In the fifth, a criminal offence is an act committed only by an individual, and an administrative misdemeanor is recognized as unlawful conduct by both a physical and a legal person.

2. Criminal misconduct differs from a crime by the following features:

1) On the basis of public danger. The crime, as opposed to criminal misconduct, is a socially dangerous act (action or omission), a criminal offence - an act (action or omission) that does not pose a great public danger;

2) there are other, less severe penalties for criminal misconduct than for the commission of a crime;

3) the use of punishment for criminal misconduct does not entail a state of criminal record.

References:

1. Agibaev S. N. Criminal law. General part: textbook /A. N. Agybaev. - 2 ed. - Almaty: Kazakh University, 2018. - 282 P.

2. Criminal Code of the Republic of Kazakhstan The Code of the Republic of Kazakhstan dated 3 July 2014 No. 226-V of the Law of the Republic of Kazakhstan. // Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (accessed 16.03.2023).

3. Borchashvili I. V. Commentary on the Criminal code of the Republic of Kazakhstan. General part (volume 1) / Under the General editorship of the Prosecutor General of the Republic of Kazakhstan, State adviser of justice of the 1st class Daulbayev A. K. - Almaty: Zheti Zhargy, 2015. - 500 P.

4. Kuznetsova N. F. Crime and criminality / Kuznetsova N. F.-M.: Moscow Publishing house. UN-TA, 1969. - 232 c.

5. Code of criminal procedure of the Republic of Kazakhstan Code of the Republic of Kazakhstan dated July 4, 2014 No. 231-V ZRK. // Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (accessed 16.03.2023).

6. Criminal code of France / Scientific editing of PhD, Assoc. JI.B. Golovko, Ph. D., Assoc. N. E. Krylova; translated from the French and Foreword by K. Yu. n., Assoc. N. E. Krylova. - SPb.: Legal center Press, 2002. - 650 p.

7. Criminal code of Switzerland / Scientific editing, Preface and translation from the German by K. Yu. n. A. B. Serebrennikova. - SPb.: Legal center Press, 2002. - 350 p.

8. On administrative offences Code of the Republic of Kazakhstan dated July 5, 2014 No. 235-V ZRK. // Available at: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/> (accessed 16.03.2023).

9. Criminal code of Belgium // <https://www.litres.ru/grigoriy-machkovskiy/ugolovnyy-kodeks-belgii/chitat-onlayn/>

10. Law on criminal law of Israel // <https://constitutions.ru/?p=11071>

11. Durmanov N. D. the Concept of crime / Rel. ed.: Shargorodsky M. D.-M., L.: Publishing house of the USSR Academy of Sciences, 1948. - 315 c.

12. Antonian Y. M. the Concept of crime, its eternity // Crime and society: collection of scientific works. labours'. Moscow: VNII MVD of Russia, 2005. Pp. 3-16.

УДК: 342.7

Н. Қ. Қайырбек*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы***АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ МЕХАНИЗМІ**

Андатпа. Мақалада, адам құқығы – конституциялық құқықтың маңызды институты екендігі, мемлекет ішіндегі құқық, сондай-ақ халықаралық құқық саласын да ол ХХ-ғасырдың ІІ жартысында ерекше дамып, бұл адамзат құқығының дамуындағы елеулі қорытындыларының бірі болып табылдығымен тақырыптың өзектілігі қарастырылады.

Адам құқықтарын қорғау механизмі – бұл адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қанағаттандыру жолындағы кедергілерді жою мақсатында кезекті түрде ұйымдастырылған заңды құралдардың жүйесі. Жалпы адам құқықтарын қорғау механизмінің мақсаты болып, адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерінің кедергісіз бағыт алуын қамтамасыз ету табылады. Құқықтық реттеу механизмі заңдық құралдардың жүйесі, олардың көмегімен қоғамдық қатынастарға құқықтық әсер ету жүзеге асырылады, құқық субъектілерінің мүдделері қанағаттандырылады. Құқықтық реттеу механизмі элементтерінің құрамына құқықтық норма, құқықтық қатынастар, жеке құқықтық актілер, құқықтық тәртіп пен құқықтық сана кіреді.

Мемлекетте демократияның басты негізі адамның, жеке тұлғаның құқықтық жағдайы болып табылады. Сондықтан да, адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау механизміне нормативті құқықтық актілер жатады. Барлық қазіргі заманға сай конституциялар, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясы да бұл мәселеге ерекше назар аударады. Көпшілігінде адам мен азамат құқықтары мен бостандықтары алғашқы бөлімдерде келтірілген, бұл мемлекеттің жеке тұлғаның құқықтық жағдайына қаншалықты қарым қатынаста болатындығын көрсетеді. Көпшілік мемлекеттер Конституциясымен қатар оның құрамдас бөлігі ретінде негізгі құқықтар мен бостандықтарды жеке құжаттарда көрсету орын алады. Бұған, атап айтқанда 1789 жылғы француздың «Адам мен азамат құқығы Декларациясын», 1982 жылғы канадалық «Құқық пен бостандық хартиясын», 1992 жылғы «Негізгі құқықтар мен бостандықтар Хартиясын» жатқызуға болады. Бұл қадам басқа да конституциялық жағдайлардан жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын бөліп алып қарастыруға мүмкіндік беретіні жайында талдау жасалады.

Кілт сөздер: Мемлекет, адам, құқық, құқық қорғау, құқықтық кепілдік, демократия, мемлекеттік орган.

МЕХАНИЗМ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В статье рассматривается актуальность темы в том, что право человека является важнейшим институтом конституционного права, как в сфере внутригосударственного права, так и в сфере международного права, которое особенно развито во ІІ половине ХХ – го века, что является одним из существенных выводов в развитии человеческого права.

Механизм защиты прав человека-это система юридических средств, организованная в очередной раз с целью устранения барьеров на пути удовлетворения прав, свобод и законных интересов человека. Целью механизма защиты прав человека в целом является обеспечение беспрепятственного направления прав, свобод и законных интересов человека. Механизм правового регулирования система юридических средств, с помощью которых осуществляется правовое воздействие на общественные отношения,

удовлетворяются интересы субъектов права. В состав элементов механизма правового регулирования входят правовая норма, правоотношения, отдельные правовые акты, правопорядок и правосознание.

В государстве главной основой демократии является правовое состояние человека, личности. Поэтому к механизму защиты прав, свобод и законных интересов человека относятся нормативные правовые акты. Особое внимание в этом вопросе уделяется всем современным конституциям, в том числе Конституции Республики Казахстан. В большинстве случаев права и свободы человека и гражданина перечислены в первых разделах, что показывает, насколько государство относится к правовому положению личности. Наряду с Конституцией большинства государств, как ее составной частью имеет место указание основных прав и свобод в отдельных документах. Сюда можно отнести, в частности, французскую «Декларацию прав человека и гражданина» 1789 года, канадскую «Хартию права и свободы» 1982 года и «Хартию основных прав и свобод» 1992 года. Будет проведен анализ того, что данный шаг позволит отделить права и свободы личности от других конституционных обстоятельств.

Ключевые слова: Государство, человек, право, правоохранительные органы, правовая гарантия, демократия, государственный орган.

HUMAN RIGHTS PROTECTION MECHANISM

Abstract. The article considers the relevance of the topic in the fact that human law is the most important institution of constitutional law, both in the field of domestic law and in the field of international law, which was especially developed in the second half of the twentieth century, which is one of the significant conclusions in the development of human law.

The human rights protection Mechanism is a system of legal means organized once again with the aim of removing barriers to the satisfaction of human rights, freedoms and legitimate interests. The purpose of the human rights protection mechanism as a whole is to ensure the unhindered direction of human rights, freedoms and legitimate interests. The mechanism of legal regulation is a system of legal means by which legal influence on public relations is carried out, the interests of legal subjects are satisfied. The elements of the mechanism of legal regulation include a legal norm, legal relations, individual legal acts, the rule of law and legal awareness.

In the state, the main basis of democracy is the legal state of a person, an individual. Therefore, regulatory legal acts belong to the mechanism of protection of human rights, freedoms and legitimate interests. Special attention in this matter is paid to all modern constitutions, including the Constitution of the Republic of Kazakhstan. In most cases, the rights and freedoms of man and citizen are listed in the first sections, which shows how the state relates to the legal status of the individual. Along with the Constitution of most States, as an integral part of it, there is an indication of fundamental rights and freedoms in separate documents. This includes, in particular, the French "Declaration of Human and Civil Rights" of 1789, the Canadian "Charter of Rights and Freedoms" of 1982 and the "Charter of Fundamental Rights and Freedoms" of 1992. It will be analyzed that this step will allow separating the rights and freedoms of the individual from other constitutional circumstances.

Key words: State, person, law, law enforcement agencies, legal guarantee, democracy, state body.

Адам құқығы – конституциялық құқықтың маңызды институты. Мемлекет ішіндегі құқық, сондай-ақ халықаралық құқық саласын да ол XX-ғасырдың II жартысында ерекше дамып, бұл адамзат құқығының дамуындағы елеулі қорытындыларының бірі болып табылды.

Адам құқықтарын қорғау механизмі – бұл адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қанағаттандыру жолындағы кедергілерді жою мақсатында кезекті түрде

ұйымдастырылған заңды құралдардың жүйесі. Жалпы адам құқықтарын қорғау механизмінің мақсаты болып, адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерінің кедергісіз бағыт алуын қамтамасыз ету табылады. Құқықтық реттеу механизмі заңдық құралдардың жүйесі, олардың көмегімен қоғамдық қатынастарға құқықтық әсер ету жүзеге асырылады, құқық субъектілерінің мүдделері қанағаттандырылады. Құқықтық реттеу механизмі элементтерінің құрамына құқықтық норма, құқықтық қатынастар, жеке құқықтық актілер, құқықтық тәртіп пен құқықтық сана кіреді [1, 85 б].

Мемлекетте демократияның басты негізі адамның, жеке тұлғаның құқықтық жағдайы болып табылады. Сондықтан да, адам құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғау механизміне нормативті құқықтық актілер жатады. Барлық қазіргі заманға сай конституциялар, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясы да бұл мәселеге ерекше назар аударады. Көпшілігінде адам мен азамат құқықтары мен бостандықтары алғашқы бөлімдерде келтірілген, бұл мемлекеттің жеке тұлғаның құқықтық жағдайына қаншалықты қарымқатынаста болатындығын көрсетеді. Көпшілік мемлекеттер Конституциясымен қатар оның құрамдас бөлігі ретінде негізгі құқықтар мен бостандықтарды жеке құжаттарда көрсету орын алады. Бұған, атап айтқанда 1789 жылғы француздың «Адам мен азамат құқығы Декларациясын», 1982 жылғы канадалық «Құқық пен бостандық хартиясын», 1992 жылғы «Негізгі құқықтар мен бостандықтар Хартиясын» жатқызуға болады. Бұл қадам басқа да конституциялық жағдайлардан жеке тұлғаның құқықтары мен бостандықтарын бөліп алып қарастыруға мүмкіндік береді.

1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституция адамның, жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін реттеуде ірі қадамдардың бірі болды. Ол тек адам құқықтары облысында халықаралық құжаттардың ойларын ғана емес, сонымен қатар елдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлардың конституциялық дамуының бұрынғы тәжірибесін де есепке алды. Конституциялық құқықтар мен бостандықтарды қазіргі уақытта қорғау жүйесі көп деңгейлі сипатта көрінеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясы ең жоғары құндылық ретінде адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітті [2]. Бұл қағида демократиялық мемлекеттің қызметі мен оның халықаралық құқықтық міндеті. Конституцияда бекітілген жеке тұлғаның құқығы оны жүзеге асыру мен қорғаудың тиімді механизмін құруды болжайды. Адам құқығы, оны сақтау мен кепілдік беру бүгінгі таңдағы маңызды мәселелердің бірі. Адам құқықтарын сақтаудың шындық жағдайы – демократияның маңызды көрсеткіші, оның кемеліне келуі мен руханилығының белгісі.

Адам және азаматтың конституциялық – құқықтық мәртебесі институты төмендегідей элементтерді қамтиды:

- ✓ адам және азаматтың құқықтық мәртебесінің мән-маңызын құрайтын конституциялық құқықтар, бостандықтар және міндеттер;
- ✓ адам мен мемлекет арасындағы қарымқатынастарды, сондай-ақ адамның қоғамдағы және конституциялық құқықтың басқа субъектілер арасындағы жағдайларды сипаттайтын адам және азаматтың мәртебесінің конституциялық принципі [3, 187 б].

Сонымен қатар конституциялық құқықтар, бостандықтар мен міндеттерді жүзеге асыру объективтік және субъективтік факторлардың бірлігіне де байланысты. Демократиялық қоғам құру жолындағы Қазақстан үшін аталған мәселені шетелдік тәжірибені қолдана отырып шешу тиімдірек екені сөзсіз. Қазақстан Республикасының халықаралық байланыстары, мемлекет азаматтарының шетел азаматтарымен арасындағы қарым-қатынасы бұл тәжірибеге әсерін тигізіп қана қоймайды, сонымен бірге оған ылғи да жол ашуды көздеп отырады.

Адам құқығы-қазіргі замандағы өзекті мәселелердің бірі. Мемлекет те, партия да, жеке лауазымды тұлға да емес, жеке қарапайым адам өзінің құқықтары мен бостандықтары арқылы кез келген қызмет ортасында болуы керек. Адамның негізгі

құқықтары мен бостандықтарына қол сұғылмайды және ол адамның туған сәтінен бастап өзіне тиесілі.

Кез келген адам мен азамат негізгі құқықтар мен бостандықтарды пайдалана алады. Демократиялық құқықтық мемлекеттің заңдылықтары адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығының теңдігіне, яғни оның ұлтына, нәсіліне, жынысына, тіліне, мүліктік және қызметтік жағдайына қарамастан кепілдік береді, тілдік, діндік, ұлттық, нәсілдік, әлеуметтік белгілеріне қарамастан оның құқықтарына шек қоюға тыйым салынады.

Адам қоғамы мындаған жылдар бойы-сонау көне дәуірден қазіргі заманға дейін әлеуметтік нормалар арқылы басқарылып келді. Сондықтан жеке адамның құқығы мен бостандығы туралы теорияның мындаған жылға созылған тарихы және мол тәжірибесі бар.

Адам құқығы – тарихи, табиғи, объективтік құбылыс. Сондықтан әлеуметтік норма әр уақытта даму процесінде болады. Әлеуметтік норма адам қоғамымен бірге дамып, бірге өзгеріп, бірге өмір сүріп келеді. Қоғам дамып, нығайып, жақсарған сайын әлеуметтік норма да дамып, нығайып жақсарады, оның әділеттік, бостандық, демократиялық шеңбері де, кеңістігі де молаяды, күрделенеді[4].

Жалпы, адам құқығын қорғап, бостандығын ардақтау азаматтардың лайықты өмір сүріп, байрақатты тұрмыс кешуіне жағдайды қалыптастыру – әлемдік қауымдастыққа көшін ұластырған Қазақстанның алдына қойған мақсаты. Қазақстан Республикасы адам құқықтарын қорғау саласында оң қадамдар жасауда. Біздің республикамыз келешекте де адам құқығы жөніндегі айтулы халықаралық, экономикалық, әлеуметтік және саяси пактілерге қосуға бет бұрып, үнемі басты назарда ұстауға кепілдік береді [5].

Мақаланың өзектілігіне, әркімнің құқық субъектісі ретінде танылу құқығы және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілмен қорғауға жатады.

Адам құқықтарының ерекше құқықтар ретінде қабылдануы үшін біздің бірінші ұсынысымыз – әр түрлі мәдениеттегі қоғамдарда танылған «адам құқықтары» деген сөз тіркесінің барлық қоғамда, еш өзгеріссіз, әмбебап адам құқықтары ретінде қабылдануы, бірақ қоғамдағы құқық саласында қолданылып жүрген терминдерді түсіндіру.

Халықаралық құжаттарда және қазақстандық заңдарда мынадай екі ұғым қолданылады: «адам құқығы» және «адам бостандығы».

Заң тұрғысынан адам құқығы мен адам бостандығының бір-бірінен айырмашылығы жоқ. Дегенмен, белгілі бір өзгешеліктері бар. Мұны осы екі ұғымның анықтамаларын салыстыра отырып байқауға болады.

Адам бостандығы – бұл мемлекеттің араласуы тиіс емес қызмет салалары. Ол тек құқықтық нормалар арқылы солардың шеңберінде адамның өз қалауы бойынша іс-әрекет етуін белгілейді. Мұндайда мемлекет нақты адамның бостандығына араласпауы тиіс, сондай-ақ мемлекет бұл бостандықтардың басқа тұлғалардың араласуынан қорғалуын қамтамасыз етуі тиіс.

Адам құқығы – заңда көрсетілген саладағы мемлекет белгілеген және кепілдік беретін адамның мүмкіндіктері мен өкілеттіктері.

«Адам бостандығына» қарағанда «адам құқығы» терминінің аясында адам қызметінің нақты бағыты бекітіледі. Мемлекет заңда көрсетілген салада адамның іс-әрекеттерінің заңдылығын қамтамасыз етуге және қорғауға міндеттеме қабылдайды.

Адам құқығы және бостандығы адамның құқықтық мәртебесін белгілейтін, оның жағдайын бекітетін, жеке тұлғалар арасындағы өзара қарым-қатынасты, адамның және мемлекеттің қатынастарын бекітетін халықаралық және ұлттық нормаларының жүйесін білдіреді. Адам құқығының және бостандығының объективті түрдегі анықтамасы осындай. Субъективті түрде адам құқығы және

бостандығы нақты тұлғаға тиесілі құқықтық нормалар мен көзделген мүмкіншілігі (өкілеттігі) және мемлекет қорғайтын іс-әрекеті ретінде анықталады.

Адам құқығы табиғи қасиетке ие және жеке адамнан ажырамайды, олар аумақтық немесе ұлттық шеңбермен шектелмейді, халықаралық құқықтық реттеу және қорғау объектісі болып табылып, мемлекеттің заң актілерінде бекітілгенге қарамастан тәуелсіз болып табылады. Олар адамды сипаттап және оның қалыпты өмір сүруіне қажетті жалпы әрі негізгі өкілеттіктері болады. Адам құқығы мемлекеттің нақты заң актілерінде белгіленген жағдайда олар осы мемлекет азаматының құқықтары болып табылады.

Азаматтық құқық қоғамның және мемлекеттің даму барысында жасалған және пайда болған табиғи өкілеттіктерінің мемлекеттік нормативтік құқықтық актілерде көрініс табуы болып табылады. Азаматтық құқық міндетті түрде конституциялар мен басқа заң актілерінде белгіленеді және мемлекет оны жария етіп әрі олардың қорғалуын қамтамасыз етеді. Олар адамды мемлекеттік ұйымдасқан қоғамдастықтың мүшесі екендігін білдіреді.

Бұл екі құқық санаты әдетте бір тұрғыдан еске алынады, дегенмен олардың мазмұны бірдей емес. Адам құқығы негізгі болып табылады, қай жерде туғанына, қай елдің азаматы екендігіне, сол елде тұратындығына немесе тұрмайтындығына қарамастан олар барлық адамдарға тән, ал азаматтық құқық белгілі мемлекеттегі адамның сол мемлекетте тұрғандығына байланысты бекітілген құқықтарын кіргізеді. әрбір азаматқандай-да болмасын мемлекетте жалпыға бірдей адам құқықтарына және осы мемлекет мойындаған азаматтық барлық құқықтардың жиынына ие. Сондықтан құқықтар мен бостандықтардың екі тобын біріктіретін «азаматтық құқықтар және бостандықтар» термині заңды болып табылады.

Бұл құқықтар мен бостандықтар адамның негізгі құқықтық мәртебесін білдіреді. Олардың көпшілігі абсолюттік сипатта, яғни тек қана ажыратқысыз болып табылмайды, сонымен қатар олар шектелуге жатпайды.

Адам құқықтары мен бостандықтары тек қана бір мемлекеттің ісі емес, бүкіл халықаралық бірлестіктің субъектісі болып табылады. Адам құқығы саласындағы жалпы танылған халықаралық нормалар қазір ұлттық заңдарды қалыптастырудың негізі болып табылады. Сондықтан да мемлекет ішіндегі адам құқығын қорғау механизмі, халықаралық құқық нысандарымен қамтамасыз етілуімен тығыз байланысты. Адам құқығын қорғау жөнінде нормалар қабылдаған халықаралық ұйымдар, адам құқығының бұзылмауына жол бермеуге нақты механизмдер қарастырды.

Егер мемлекет ішінде құқықтық көмек құралдары болмаған жағдайда, халықаралық құқық көзқарарасы бойынша, әрбір адам өзінің мемлекетінің халықаралық шарттары бойынша, адам құқығы мен бостандығын қорғау мемлекет аралық органдарынан көмек алуға болады. Адам құқықтары мен бостандықтары конституциялық құрылысты қорғау жайында, қоғамдық тәртіпті сақтауда, адам құқықтары мен бостандықтарын, адам денсаулығы мен ар абыройын қорғау негізінде заңда көрсетілген жағдайда ғана шектеледі. Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын саяси ниетпен шектеуге жол берілмейді

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мамаи Қ.А. Конституционное право Республики Казахстан. //Академический курс//. В 2-х т. Нур-Султан: 2021.- (2 том) 592 с.

2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж. (Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы).- <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z220000001K>.

3. Сапарғалиев Ғ. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. Академиялық курс. өңделіп толықтырылған, 2 – басылым. – Алматы: Жеті жарғы, 2008ж. – 545 б.

4. Шәкіров А. Адам құқықтары – ең басты құндылығымыз // «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 10 Желтоқсан 2010ж.

5. Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің 2011 жылғы қызметі туралы Есебі // Астана, 2012. – 9-11 б.

УДК 340 (574)

О.К. Майбасаров

*Евразийская юридическая академия им. Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, г. Алматы*

С.С. Нурмагамбетов

*Евразийская юридическая академия им. Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail nss_94@list.ru*

МОДИФИКАЦИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ ГРАЖДАН РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ПЕРИОД СТРОИТЕЛЬСТВА НЕЗАВИСИМОГО ГОСУДАРСТВА

Аннотация. Важную роль в формировании правового государства играет правосознание. Так как правосознание является отражением правовой реальности во всех сферах жизни общества экономической, социальной, политической, духовной. В зависимости от изменений в политической, экономической, социальной, духовной жизни общества меняется так же и правосознание. Современный Казахстан претерпевает сложные и стремительные изменения. Научно-технический и социально-экономический прогресс, политические изменения в государственном устройстве приводят общество к новому этапу его развития и влияют на формирование правосознания.

Кроме этого с образованием правовой системы независимый Казахстан постепенно начинает трансформироваться и правосознание, так как правовые регуляторы новых общественных отношений до сих пор неизвестных казахскому этносу начинают активно влиять и воздействовать на модификацию правосознания. В этом связи не описывая множество этих явлений мы в качестве примера привели лишь влияние на модификация периода пандемии. В этом небольшом исследовании были использованы последние исследования в области правосознания.

В работе так же указываются правовые дисциплины которые обязательны к преподаванию на юридическом факультете, способствующие формированию правосознания и чувства правового поля. Кроме этого предмет истории государства и права Республики Казахстана формирует у молодежи чувства истинного патриотизма. Кроме этого эта дисциплина не только расширяет кругозор и эрудицию студентов но и она позволяет рельефно и выпукло ощутить модификацию права на территории Республики Казахстан за весь период этногенеза казахского народа и лучше представить становление современного права в Республики Казахстана и правосознания у граждан.

Ключевые слова: правосознание, модификация, право, правоотношения, субъект, пандемия

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЗАМАТТАРЫНЫҢ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛУ КЕЗІНДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАСЫН ӨЗГЕРТУ.

Андатпа. Құқықтық мемлекетті қалыптастыруда құқықтық сана маңызды рөл атқарады. Құқықтық сана қоғам өмірінің барлық салаларындағы құқықтық шындықтың

көрінісі болғандықтан, экономикалық, әлеуметтік, саяси, рухани. Қоғамның саяси, экономикалық, әлеуметтік, рухани өміріндегі өзгерістерге байланысты құқықтық сана да өзгереді. Қазіргі Қазақстан күрделі және қарқынды өзгерістерді бастан кешіруде. Ғылыми-техникалық және әлеуметтік-экономикалық прогресс, мемлекеттік құрылымдағы саяси өзгерістер қоғамды өз дамуының жаңа кезеңіне алып шығып, құқықтық сананың қалыптасуына әсер етеді.

Сонымен қатар, құқықтық жүйенің қалыптасуымен тәуелсіз Қазақстан өзінің құқықтық санасын бірте-бірте түрлендіруді қолға алуда, өйткені қазақ этносына әлі беймәлім жаңа қоғамдық қатынастардың құқықтық реттеушілері құқықтық сананың модификациясына белсенді түрде әсер етіп, ықпал ете бастайды. Осыған орай, осы құбылыстардың көпшілігін сипаттамай-ақ, біз мысал ретінде пандемия кезеңінің модификациясына әсерін ғана келтірдік. Бұл шағын зерттеу құқықтық сана саласындағы соңғы зерттеулерге негізделген.

Сондай-ақ жұмыста заң факультетінде оқытуға міндетті, құқықтық сана мен құқықтық кеңістік сезімін қалыптастыруға ықпал ететін заң пәндері көрсетілген. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының мемлекет және құқық тарихы пәні жастардың шынайы патриоттық сезімдерін қалыптастырады. Бұл пән студенттердің ой-өрісі мен эрудициясын кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар Қазақстан Республикасының аумағындағы қазақ халқының этногенезінің бүкіл кезеңінде заңға енгізілген өзгерістерді анық және айқын сезінуге және жақсы елестетуге мүмкіндік береді. Қазақстан Республикасындағы қазіргі құқықтың және азаматтардың құқықтық санасының қалыптасуы.

Кілт сөздер: әділеттілік сезімі, өзгерту, құқық, құқықтық қатынас, субъект, пандемия.

MODIFICATION OF LEGAL CONSCIOUSNESS OF CITIZENS OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN DURING THE CONSTRUCTION OF AN INDEPENDENT STATE

Abstract. Legal awareness plays an important role in the formation of the rule of law. Since legal consciousness is a reflection of legal reality in all spheres of the life of society, economic, social, political, spiritual. Depending on changes in the political, economic, social, spiritual life of society, the legal consciousness also changes. Modern Kazakhstan is undergoing complex and rapid changes. Scientific, technical and socio-economic progress, political changes in the state structure lead society to a new stage of its development and affect the formation of legal consciousness.

In addition, with the formation of the legal system, independent Kazakhstan is gradually beginning to transform and legal consciousness, as the legal regulators of new social relations still unknown to the Kazakh ethnic group begin to actively influence and influence the modification of legal consciousness. In this regard, without describing many of these phenomena, we cited as an example only the influence on the modification of the period of the pandemic. This small study draws on the latest research in the field of legal awareness.

The work also indicates legal disciplines that are mandatory for teaching at the Faculty of Law, contributing to the formation of legal awareness and a sense of the legal field. In addition, the subject of the history of the state and law of the Republic of Kazakhstan forms youth feelings of true patriotism. In addition, this discipline not only expands the horizons and erudition of students, but it also allows you to clearly and vividly feel the modification of law on the territory of the Republic of Kazakhstan for the entire period of the ethnogenesis of the Kazakh people and better imagine the formation of modern law in the Republic of Kazakhstan and legal consciousness among citizens.

Key words: sense of justice, modification, law, legal relationship, subject, pandemic

В настоящее время происходят интенсивные процессы модификации во многих областях жизнедеятельности человека в Республике Казахстан в связи с осуществлением внедрения совершенно новых социально экономических отношений, которые до сих пор не претерпело казахская национальность -его бытие и сознание, исходя из сказанного естественно что формируется модифицированное правосознание под воздействием указанных условий жизнедеятельности. При этом надо иметь ввиду что правомерное поведение гражданина в идеале осуществляется по схеме: знание нормы права – признание ее социальной ценности – ее соблюдение, а поэтому нам необходимо описать состояние условий при которых модифицируется современное правосознание. Нашему государству и обществу необходимо обратить особое внимание и привлечь все свои усилия для изучения гражданами норм права. Этот процесс необходимо осуществлять не только системно но и перманентно. Здесь имеется ввиду что изучение права необходимо начинать уже в средней школе в старших классах. Предмет основы права который изучают в школе необходимо более расширить с увеличением количества часов. Одним словом желательно изучать теорию государства и права, хотя и в сжатом виде. Учебная программа по изучению права в средней школе должна заканчиваться анализом признания ее социальной ценности. Кроме этого для формирования у школьников правосознания незаменимую роль играет такой предмет как история государства права зарубежных стран а так же история государства и права Республики Казахстан, эти предметы будут способствовать не только расширению кругозора но они прямым образом влияют на формирования правосознания и воспитанию таких необходимых государству и нашему обществу черт как патриотизм.

Важнейшую роль в проявлении правосознания является соблюдение права. Соблюдение права это самая сложно достигаемая цель правосознания. Нашему государству и обществу необходимо приложить все усилия для того что бы у нас было сформировано правовое гражданское общество. Если эта задача осуществится, то повсеместное соблюдение права как проявление правосознания будет реальностью. Необходимо отметить, что формирование правового гражданского общества в этом сочетании слов на первом месте стоит право, а поэтому понятию права придается особая роль и доминирующее значение. Это вполне закономерно, так как если вместо личных отношений, дружеских связей, отношении с родственниками, служебного покровительства, родоплеменным отношениям, местничеству и т.д. При решении государственных, административных, исполнительно распорядительных функции будет соблюдаться закон и право то Республика Казахстан начнёт улучшать свои не только технико-экономические показатели, но и будет благоприятная среда для улучшения социальной жизни общества. А пока у нас право не является первенствующим явлением государственно общественной жизни у нас будет дальше совершенствоваться коррупция, процветать правовой нигилизм. Не секрет что при решении многих вопросов зачастую вместо того что бы право было регулятором отношения у нас регуляторами являются некоторые лица. При этом механизм правового регулирования выполняет функцию не регулятором общественного отношения в связи с текущим законодательством, а он выступает как уродливое, искажающее суть правовой нормы монстр. Кроме этого надо иметь ввиду что правосознание так как и сознание в целом не статично оно постоянно подвержено модификации. Это явление особенно заметно, когда индивид группа людей или социум в целом попадает в критические условия их существования. Далеко за примером не будем ходить остановимся на влиянии пандемии корона вируса на правосознание граждан Республики Казахстан. [1]

В условиях пандемии изменился и уровень доверия к власти и государству. Снижение уровня правосознания обусловлено в ряде случаев разрушением общественных ценностей, что и привело к росту числа правонарушений. Опасность модификации правосознания состоит в усилении правового нигилизма, что представляет угрозу

устойчивому развитию государства в условиях пандемии. Правосознание - это субъективное отражение объективной правовой реальности, включающее в себя понимание смысла, усвоение значений, эмоциональную оценку и способы применения правовых норм. Право неразрывно связано с существованием человеческого общества. Изменение социальных условий оказывает влияние на правосознание. В сознании людей 2020 год связан с пандемией корона вирусной инфекции COVID-19, затронувшей многие страны мира в том числе и Республику Казахстан. Одним из ее последствий, не до конца пока осознаваемых, является влияние пандемии на правосознание. На данный момент основной и пока единственной мерой сдерживания роста распространения эпидемии, во многих странах так и в Республики Казахстан является вакцинирование, соблюдение социальной дистанции при общении, ношение масок и соблюдение режима самоизоляции. [2]

Кроме это Республика Казахстан приняла меры для закрытия границ как между странами, так и между субъектами Республики Казахстан - закрытие мест массового скопления людей, а так же введение электронных пропусков АШЫҚ и некоторые различные меры административного воздействия. Такие меры воспринимались гражданами Республики Казахстан неоднозначно.

В результате смены привычного образа жизни произошли изменения в сознании, а как следствие, - в правосознании. В чем состоят причины этого явления? Во-первых, на наш взгляд, это связано с трансформацией «пирамиды потребностей». В соответствии с классической моделью А. Маслоу, на нижней ступени пирамиды находятся физиологические потребности, далее - потребность в безопасности, социальные потребности, потребности в уважении и признании, познавательные, эстетические и потребность в само актуализации. Каждый новый уровень потребностей возникает при условии удовлетворения предыдущего уровня. Современная история человечества доказала, что сегодня человек не может жить только базовыми потребностями: большую роль играют социальные и духовные потребности, которые коррелируются, в частности, с получением образования. Казалось, что эта «пирамида» устоялась и останется неизменной. Однако в условиях пандемии произошла трансформация «пирамиды потребностей». На первый план выступили базовые потребности. Реалии новой жизни проявили различные способы решения проблем физиологических потребностей и потребности в безопасности в зависимости их удовлетворения от уровня интеллектуального развития. Одним гражданам-потребителям очень важно было иметь возможность закупить продукты впрок, для других важным фактором спокойствия явилось наличие доставки еды из любимых ресторанов. Потребность в безопасности также реализовывалась разными способами: одни ощущали высокий уровень безопасности при наличии в магазинах перчаток, антисептика и масок; другим была важна безопасность в глобальном смысле - от оружия и автономных источников энергии до покупки недвижимости в удаленных от крупных городов местах. Основной проблемой, которая возникает из-за преобладания базисных потребностей, является то, что все остальные потребности уходят на второй план. В конечном счёте, человек больше заботится о себе, чем об окружающих. Кардинально изменились социальные потребности. Соблюдение требования социальной дистанции и самоизоляции привело к сокращению естественных социальных контактов. Перенесение их в цифровую реальность не смогло полностью заменить обычное человеческое общение. Особенно ощутили это люди, не владеющие навыками работы в интернет-пространстве или не имеющие доступ к нему. Но даже те, кто имел возможность online-коммуникации, не могли полностью удовлетворить свои социальные потребности. Как отмечают ученые, «полноценное общение нужно человеку именно для обмена эмоциями, не информацией. В случае длительного отсутствия такового или замены на виртуальное общение у личности с большой долей вероятности развивается психологическое расстройство» [4].

Что касается духовных потребностей, то они также претерпели изменения. В первую очередь, можно говорить об ограничении традиционных каналов «приобщения» к духовной культуре. Были закрыты музеи, театры, не проводились выставки, экскурсии и т. д. Как и в случае с социальными потребностями, перенесение этих каналов в пространство интернета имело неоднозначные последствия. С одной стороны, многие площадки предоставили бесплатные ресурсы: online-трансляции спектаклей, виртуальные экскурсии и т. п. С другой стороны, даже самая качественная трансляция не дает «полноты катарсиса». То же касается и процесса обучения. Переход на дистанционное обучение, по признанию большинства участников образовательного процесса, стал стрессом, а его эффективность снизилась. Пока нет полноценного анализа результатов дистанционного обучения в период пандемии, но очевидно, что они будут противоречивы. Часть граждан Республики Казахстан воспользовалась периодом самоизоляции для прохождения online-курсов и расширила границы своих знаний. Но большая часть, не имея технических средств и информационной поддержки, не смогла организовать свой процесс обучения. Таким образом, можно наблюдать своеобразное «переворачивание пирамиды потребностей», что позволяет говорить о кризисе сознания. Результатом этого кризиса для многих стали депрессия, неудовлетворенность жизнью, панические настроения, страх перед будущим. Часть граждан перестала видеть смысл в соблюдении общественных норм, если они ограничивают и не дают возможности удовлетворять свои потребности. Законность и противозаконность в рамках позитивного права связаны с юридическими законами и правовыми нормами. Субъекту свойственно выстраивать модель своего поведения, исходя из предусмотренных общественных норм, их содержания и последствий в случае их несоблюдения. Следовательно, основное содержание правового сознания - это знание о требованиях установленных норм. Второй причиной изменения правосознания является снижение уровня доверия к власти и государству. Люди боятся пандемии и хотят довериться правительству, чтобы избавиться от страхов и проблем. Но власти не оправдывают их ожидания. Таким образом, доверие к власти продолжает падать. [4]

Правосознание является отражением правовой реальности во всех сферах жизни общества -экономической, социальной, политической, духовной. Так как пандемия затронула все сферы, то это обусловило изменение и правосознания. В условиях пандемии правовая реальность сильно изменилась, причём не в благоприятную сторону. Понижение уровня правосознания в обществе может грозить разрушением общественных ценностей. Примером этому может служить повышение уровня преступности во время пандемии. Режим самоизоляции привел к изменениям, как в числе регистрируемых преступлений, так и в структуре совершенных преступлений. Данные комитета по правовой статистике и специальным учетам Генпрокуратуры гласят, что за 2020 год в Казахстане было зарегистрировано 162 783 уголовных правонарушения — это меньше на 33,4 процента, чем в предыдущем году. Речь идет о преступлениях средней и небольшой тяжести, правонарушениях против собственности, против общественной безопасности и порядка, хулиганстве, транспортных преступлениях, причинении тяжкого вреда здоровью, разбоях, мошенничестве, кражах и грабежах. При этом на 14,2 процента увеличилось количество особо тяжких преступлений — с 1 812 в 2019 году до 2 069 в 2020-м. А количество тяжких преступлений увеличилось на 63 процента — с 25 725 до 41 933 случаев. Количество краж сократилось больше чем в два раза, сообщает комитет. [5]

Проведенный анализ влияния пандемии корона вируса на правосознание граждан Республики Казахстан позволяет сделать следующие выводы. В условиях пандемии, с одной стороны, произошло изменение правовой реальности и общественных отношений, наметился рост недоверия к государственным институтам власти. С другой стороны, измененная правовая реальность обусловила тенденцию кризиса правосознания, в основе которой лежит трансформация «пирамиды потребностей» человека.

В связи с вышеизложенным можно констатировать что на модификацию правосознания влияет множество различных факторов, тем не менее живя в обществе невозможно быть свободным от него а это означает что правосознание индивида, группы лиц и социума в целом не должны противоречить друг другу что, благоприятно скажется на функционирование правового поля. Для того, что бы свободно ориентироваться в правовом поле необходимо, что бы каждая личность, осознав в каком социуме группе лиц постоянно вступает с ними в общественные отношения, он ясно представлял как функционирует, модифицируется правовое поле и соответственно будет на различные вызовы общества и государства реагировать правомерно, т.е. не выходя за пределы правового поля. Что бы добиться такого положения необходимо тотальное правовое образование. Кроме этого должна функционировать всеобъемлющая конкуренция во всех сферах жизнедеятельности общества. Необходимо по китайскому образцу завести на каждого гражданина РК так называемый рейтинг поведения в соответствии с которыми человек начинает со школьной скамьи и до выхода на пенсию будет оцениваться по своему рейтингу поведения. Тогда будут назначаться на должности ни по тем принципам, что существуют в Республики Казахстан а по критерию оценки рейтинга поведения что позволит в государственной властной структуре назначать чиновников по принципу меритократии.

Список использованной литературы:

1. Бурикова И.С. Психология правосознания человека в условиях глобальных изменений [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cspdom.ru/public-analit/ppsychology/psy-pravosoznanie/>
2. Долгова А.И. Правосознание и его дефекты у несовершеннолетних правонарушителей. - М., 1972;
3. Агранович М.Л. Организация образования в условиях пандемии. Опыт стран ОЭС [Электронный ресурс]. URL: <https://firo.ranepa.ru/novosti/105-monitoring-obrazovaniya-na-karantine/789-agranovich-ekspertiza/>.
4. Ильин И.А. О сущности правосознания // Ильин И.А. Собр. соч.: в 10 т. Т. 4. М., 1994. С. 168-169.
5. Влияние пандемии на криминогенную обстановку в Казахстане <https://rus.azattyq.org/a/how-did-the-pandemic-affect-the-crime-situation-in-kazakhstan-31081782.html>.

УДК 347.91.95.

Ш. Т. Мырзаханова, А. Қ. Қожатаев

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Sharbat82@bk.ru*

ТАТУЛАСТЫРУ РӘСІМДЕРІН ҚОЛДАНУ ПРАКТИКАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Бұл мақалада азаматтық дауларды сотта және соттан тыс келісімге жету жолдары арқылы шешу ерекшеліктері, тиімді жақтары, татуластыру институтын дамыту жөніндегі мәселелер зерттелген. Жеке және заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан туындаған даулар бойынша сот ісін жүргізу барысында және де сотқа дейінгі дауларды шешу, сонымен қатар атқарушылық іс

жүргізуді орындау кезінде татуластыру рәсімдерін қолдану практикасының өзекті мәселелері жан-жақты талданған.

Татуласу келісімі, медиациялық келісім-шарт, партисипативтік келіссөздердің татуластыру рәсімдерінің тиімді нысандары ретіндегі роліне талдау жасалып, татуластыру рәсімдерінің құқықтық табиғаты зерттелген. Істерді сотта қарау практикасында татуластыру рәсімдерін қолдану ерекшеліктеріне талдау жүргізілген. Татуластыру рәсімдерін дауды реттеу кезеңіне қарай сотқа дейінгі (мемлекеттік сотқа жүгінгенге дейін қолданылады), соттан тыс (сотқа жүгінгеннен кейін, дау сот шешімін қабылдамай шешіледі), сот (сотқа жүгінгеннен кейін, дау судьяның көмегімен реттеледі) және атқарушылық іс жүргізуде қолданылатын татуластыру рәсімдері деп түрлерге бөліне отырып, зерттелген.

Жалпы, татуластыру шараларын қолданудың тиімділігі, келісімдерді жүргізу тәртібі мен шарттары, кезеңдері мен құқықтық салдары жан-жақты талданған. Татуластыру рәсімдерін жүргізу барысындағы соттардың роліне құқықтық баға берілген.

Кілт сөздер: Татуласу рәсімдері, татуласу келісімі, медиация, медиатор, партисипативтік тәсіл, келіссөздер жүргізу.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ПРАКТИКИ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИМИРИТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕДУР

Аннотация. В данной статье исследуются особенности разрешения гражданских споров путем достижения судебного и внесудебного согласия, эффективность, вопросы развития института примирения. Всесторонне проанализированы актуальные вопросы практики применения примирительных процедур в ходе судопроизводства и разрешения досудебных споров, а также при исполнении исполнительного производства по спорам, возникшим из гражданских, семейных и иных правоотношений с участием физических и юридических лиц.

Проведен анализ роли примирительного соглашения, медиационного контракта, партисипатических переговоров как эффективных форм примирительных процедур, изучена правовая природа примирительных процедур. Проведен анализ особенностей применения примирительных процедур в практике судебного рассмотрения дел. Примирительные процедуры изучались в зависимости от стадии урегулирования спора, как досудебные (применяются до обращения в государственный суд), внесудебные (после обращения в суд спор разрешается без принятия судебного решения), судебные (после обращения в суд спор регулируется с помощью судьи) и примирительные процедуры, применяемые в исполнительном производстве.

В целом всесторонне проанализированы эффективность применения примирительных мер, порядок и условия ведения соглашений, этапы и правовые последствия. Дана правовая оценка роли судов в проведении примирительных процедур.

Ключевые слова: примирительные процедуры, примирительное соглашение, медиация, медиатор, партисипативный метод, ведение переговоров.

TOPICAL ISSUES OF THE PRACTICE OF APPLYING CONCILIATION PROCEDURES

Abstract. This article examines the features of the settlement of civil disputes by achieving judicial and extrajudicial consent, effectiveness, issues of the development of the institute of reconciliation. Topical issues of the practice of applying conciliation procedures in the course of legal proceedings and the resolution of pre-trial disputes, as well as in the execution of enforcement proceedings on disputes arising from civil, family and other legal relations involving individuals and legal entities are comprehensively analyzed.

The analysis of the role of the conciliation agreement, mediation contract, participatory negotiations as effective forms of conciliation procedures is carried out, the legal nature of conciliation procedures is studied. The analysis of the peculiarities of the use of conciliation procedures in the practice of judicial review of cases is carried out. Conciliation procedures were studied depending on the stage of dispute settlement, as pre-trial (applied before applying to the state court), extra-judicial (after applying to the court, the dispute is resolved without a court decision), judicial (after applying to the court, the dispute is regulated with the help of a judge) and conciliation procedures used in enforcement proceedings.

In general, the effectiveness of the use of conciliation measures, the procedure and conditions for conducting agreements, stages and legal consequences are comprehensively analyzed. The legal assessment of the role of courts in conducting conciliation procedures is given.

Key words: conciliation procedures, conciliation agreement, mediation, mediator, participatory method, negotiation.

Құқықтық саясаттың маңызды мәселесі азаматтардың Конституция кепілдік беретін сот арқылы қорғалу құқығын жүзеге асыруы болып табылады. Бұл үшін сот төрелігін жүзеге асыру процесін оңтайлату, оны басын артық бюрократиялық рәсімдерден арылту қажет. Сонымен бір мезгілде соттардың жұмысын жеңілдету мақсатында дауларды соттардан тыс реттеу институттарын дамытуды жалғастыру өз маңыздылығын танытып отыр. Болмашы мәселелер бойынша дауларды шешуді соттардан тыс тәртіппен жүргізу жолдарды өз қажеттілігін тудырды.

Қазақстан Республикасында татуластыру рәсімдерінің шеңберін кеңейту дауларды реттеудің және азаматтар мен заңды тұлғалардың бұзылған құқықтары мен мүдделерін қорғаудың басым бағыттарының бірі болып табылады. Татуластыру рәсімдерін дауды реттеу кезеңіне қарай сотқа дейінгі (мемлекеттік сотқа жүгінгенге дейін қолданылады), соттан тыс (сотқа жүгінгеннен кейін, дау сот шешімін қабылдамай шешіледі), сот (сотқа жүгінгеннен кейін, дау судьяның көмегімен реттеледі) және атқарушылық іс жүргізуде қолданылатын татуластыру рәсімдері деп бөлуге болады.

Қазақстан Республикасының заңнамасы жанжалдаушы тараптарға туындаған даудың кез келген кезеңінде, сотқа жүгінгенге дейін де, істі сотта қарау барысында да немесе оны қарағаннан кейін де дауларды бейбіт жолмен реттеуді пайдалануға мүмкіндік береді.

2016 жылдың 1 қаңтарынан қолданысқа енгізілген АПК заң үстемдігін қамтамасыз етуге едәуір үлес қосқанына осы уақыт аралығының өзі айтарлықтай дәлел бола алды. Иә, кодекстегі жаңашылдықтардың бірі дауды бейбіт жолмен реттеуге жәрдемдесу болып табылады. Осы ретте АПК-ның 17 тарауында азаматтық іс тараптарын бірінші, апелляциялық және кассациялық сот сатыларында татуластыру рәсімдері қарастырылған [1]. Соның ішінде, тараптардың татуласу келісімі санаты бойынша сот тараптардың татуласуы үшін шаралар қолданып, дауды процестің барлық сатыларында реттеуде оларға жәрдемдеседі. Татуласу рәсімдерін қолдана отырып дауды реттеу туралы өтінішхат, егер Азаматтық процестік кодексте немесе заңда өзгеше көзделмесе, жария құқықтық қатынастардан туындайтын істерден басқа, талап қою ісін жүргізудің кез келген ісі бойынша берілуі мүмкін. Татуласу келісімі бірінші, апелляциялық, кассациялық сатылардағы соттарда сот кеңесу бөлмесіне кеткенге дейінгі сот талқылауының кез келген сатысында, сондай-ақ, сот актісінің орындалуы кезінде жасалуы мүмкін. Сондай-ақ, татуласу келісімі басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұза алмайды және заңға қайшы келмейді және татуласу келісімін тек сот бекітеді. Егер татуласу келісімі заңға қайшы келсе немесе басқа да тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзса, онда сот оны бекітпейді. Татуласу келісімін жасасқан тұлғалар оны осы келісімде көзделген тәртіппен және мерзімдерде ерікті түрде орындайды. Ерікті түрде орындалмаса,

татуласу келісімін жасасқан тұлғаның өтінішхаты бойынша сот берген атқару парағының негізінде мәжбүрлеп орындатуға жатады [2].

Жалпы, татуластыру шараларын қолданудың тиімділігі, ол сот жүйесіндегі жүктемені азайтады. Ең бастысы, дауды созбалаңға салмай, оны шешу мерзімін қысқартады. Мұның бәрі түптеп келгенде азаматтардың сотқа деген сенімін арттыруға сеп.

Сот (судья) тараптардың татуласуы үшін шаралар қабылдайды, оларға дауды процестің барлық сатысында реттеуде жәрдемдеседі.

Азаматтық іс жүргізудегі талап қоюшы және жауапкер татуласу келісімін, дауды (жанжалды) медиация тәртібімен реттеу туралы келісімді немесе дауды партисипативтік рәсімдер тәртібімен реттеу туралы келісімді жасап не Азаматтық процестік кодексте белгіленген тәртіппен өзге де тәсілдерді пайдалана отырып, дауды өзара талаптардың толық көлемінде не бір бөлігінде реттей алады. Татуласу рәсімдерін қолдана отырып дауды реттеу туралы өтінішхат, егер Азаматтық процестік кодексте немесе заңда өзгеше көзделмесе, талап қою ісін жүргізудің кез келген ісі бойынша мәлімделуі мүмкін.

Татуласу келісімі бірінші, апелляциялық, кассациялық сатылардағы соттарда сот шешім шығару үшін шығып кеткенге дейін, сондай-ақ сот актісінің орындалуы кезінде жасалуы мүмкін. Татуласу келісімі басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұза алмайды және заңға қайшы келмейді. Татуласу келісімін сот (судья) бекітеді.

Татуласу келісімі жазбаша нысанда жасалады және оған тараптар немесе олардың өкілдері оларда сенімхатта арнайы көзделген татуласу келісімін жасауға өкілеттіктері болған кезде қол қояды. Сот тараптардың татуласу келісімін бекіту туралы өтінішхатын сот отырысында қарауы мүмкін. Іске қатысатын адамдарға сот отырысының уақыты мен орны туралы хабарландырылады. Сот отырысының уақыты мен орны туралы тиісті түрде хабарландырылған тараптар сот отырысына келмеген және өтінішхатты олардың қатысуынсыз қарау туралы арыз болмаған жағдайда, сот татуласу келісімін бекіту туралы өтінішхатты қарамайды. Сот татуласу келісімін жасаудың құқықтық салдарын ол бекітілгенге дейін тараптарға түсіндіреді.

Сот қарау нәтижелері бойынша татуласу келісімін бекіту және іс бойынша іс жүргізуді тоқтату не татуласу келісімін бекітуден бас тарту туралы ұйғарым шығарады.

Егер татуласу келісімі заңға қайшы келсе немесе басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін бұзса, сот оны бекітпейді. Татуласу келісімін бекітуден бас тартылған жағдайда, сот бұл жөнінде ұйғарым шығарады, ол сот отырысының хаттамасына енгізіледі және шағым жасауға, прокурордың өтінішхаты бойынша қайта қарауға жатпайды. Ұйғарыммен келіспеу туралы дәлелдер апелляциялық шағымда, прокурордың өтінішхатында көрсетілуі мүмкін.

Сот актісін орындау сатысында жасалған татуласу келісімі сот актісі орындалатын жердегі бірінші сатыдағы соттың немесе көрсетілген сот актісін қабылдаған соттың бекітуіне ұсынылады. Татуласу келісімін бекіту туралы ұйғарымға апелляциялық сатыдағы сотқа жеке шағым берілуі, прокурор өтінішхат келтіруі мүмкін.

Егер сот татуласу келісімін қандай да бір себептермен бекіту мүмкін емес деп санаса және тараптар олардың арасында келісім жасасуды талап етсе, онда сот бітімгершілік келісімді бекітуден бас тарту туралы ғана ұйғарым шығарады. Бітімгершілік келісімді бекіту туралы (немесе оны бекітуден бас тарту туралы) сот ұйғарымында тараптар келіскен татуластыру рәсімінің шарттары міндетті түрде көрсетілуге тиіс[3].

2011 жылғы 5 тамызда заңды күшіне енген «Медиация туралы» Заң қабылданды. Ол біздің мемлекетіміздің сот жүйесіндегі басты жаңалықтардың бірі. Медиация тараптардың ерікті келісім бойынша жүзеге асырылатын, олардың өзара қолайлы шешімге қол жеткізуі мақсатында медиаторлардың жәрдемдесуімен тараптар арасындағы дауды реттеу рәсімі. Медиацияны, қарапайым тілмен айтқанда, бітімгершілік деп түсінуге болады. Яғни, қандай да бір мәселе бойынша тараптар арасында келіспеушілік туған жеке

азаматтар немесе заңды тұлғалар оны соттан тыс, өзара келісім жағдайында шеше алады. Медиацияны жүргізу кезінде еріктілік, құпиялық, медиатордың тәуелсіздігі мен бейтараптығы және медиация тараптарының тең құқылығы мен оның рәсіміне араласуға жол бермеушілік қағидаттары сақталуы тиіс. Медиация тәсілі сот ісіндегі тазалықты, әділ төрелікті қамтамасыз етудің негізгі тәсілдерінің бірі.

Медиация заңнама талаптарына қайшы келмейтін тараптар келіскен тәртіп бойынша жүргізіледі. Медиаторлар ұйымдары бекіткен медиацияны жүргізу тәртібі (регламенті) тараптардың келісімімен қолданылуы мүмкін. Тараптар өздерінің қалауы бойынша медиацияны жүргізу орны туралы уағдаласа алады. Медиатор медиацияны жүргізу күні мен уақытын тараптардың келісімімен айқындайды. Тараптар медиацияны жүргізу барысында пайдаланылатын тіл немесе тілдер туралы өздерінің қалауы бойынша уағдаласа алады. Медиацияны жүргізу тараптардың өзара келісімі бойынша және олардың арасында медиация туралы шарт жасалған кезде жүзеге асырылады. Жеке және (немесе) заңды тұлғалар қатысатын азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарынан туындайтын дауларды реттеу кезіндегі медиация сотқа жүгінгенге дейін де, сот талқылауы басталғаннан кейін де қолданылуы мүмкін. Медиацияны жүргізу медиация тараптары медиация туралы шарт жасасқан күннен басталады.

Тараптар дауды (дау-шарды) медиация арқылы шешу туралы өзара келіскен жағдайда жазбаша нысанда ресімделген медиация туралы шарт жасалады. Медиация туралы шарттың маңызды талаптары: 1) медиация туралы шарттың жасалған күні, уақыты және орны; 2) дау (дау-шар) тараптарының атаулары, өкілеттіктері көрсетілген олардың өкілдерінің тегі және аты-жөні, лауазымдары; 3) даудың (дау-шардың) нысанасы; 4) медиация тараптары таңдаған медиатор (медиаторлар) туралы мәліметтер; 5) медиацияны жүргізуге байланысты шығыстардың, ал медиацияны кәсіби негізде жүзеге асырған жағдайда – медиацияны жүргізгені үшін медиаторға (медиаторларға) сыйақы төлеудің шарттары, тәртібі және мөлшері; 6) медиацияны жүргізу тілі; 7) медиацияны жүргізудің құпиялылығы туралы тараптардың міндеттемесі және мұндай міндеттемені орындамаудың салдары; 8) медиация тараптарының дауды (дау-шарды) реттеуге қатысатын медиатордың медиация тараптары үшін шығын (залал) келтірген әрекеті (әрекетсіздігі) үшін жауапкершілігінің негіздері мен көлемі; 9) тараптардың деректемелері (жеке басын куәландыратын деректер, тұрғылықты жері, байланыс телефондары); 10) медиацияны жүргізу мерзімі; 11) медиацияны жүргізу тәртібі болып табылады. Тараптардың келісімі бойынша медиаторларға қосымша талаптар белгіленуі мүмкін. Тараптар медиация тараптарының медиаторға медиация жүргізгені үшін сыйақы төлеу шарттары, тәртібі және мөлшері медиаторлар ұйымы бекіткен тәртіппен (регламент) белгіленетіні туралы уағдаласа алады.

Дауды (дау-шарды) реттеу туралы келісімді медиация тараптары ерікті түрде осы келісімде көзделген тәртіппен және мерзімде орындауға тиіс.

2015 жылдың 31 қазанында қабылданған ҚР азаматтық процестік кодекстің жаңашылдықтарының бірі – дауды бітімгершілікпен шешудің бір тәсілі ретінде партисипативтік тәсілдің енгізілуі.

Партисипативтік тәсіл жаңадан енген норма болғандықтан, осы сөздің өзін қарапайым жұртшылықтың түсіне бермейтіні заңдылық. Себебі, бұл сөз біздің қолданысымызда болған жоқ. Ол «Participative» термині француз тілінен аударғанда «қатысушы, қатыса алатын» деген мағынаны білдіреді [4].

Партисипативтік рәсімдер - бұл рәсім екі тараптың адвокаттарының дауды реттеуге жәрдемдесуімен тараптар арасында келіссөздер жүргізу арқылы судьяның қатуынсыз өткізіледі. АПК-нің 181-бабына сәйкес тараптар осы заңның 179-бабында көзделген қағидалар бойынша сот кеңесу бөлмесіне кеткенге дейін партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу туралы өтінішхаты мәлімдеуге құқылы. Алайда партисипативтік рәсімді өткізудің татуласу рәсімдерінің басқа түрлеріне қарағанда нақты процестік сатысы

көрсетілмеген. Тараптардың бітімге келуін ынталандыру үшін талапкерге бюджеттен төленген мемлекеттік баждың қайтарылуы қарастырылады.

Азаматтық процеске партисипативтік рәсімді енгізудің мақсаты, екі тарапты да қанағаттандыратын тәсілмен дауды шешу болып табылады. Сондай-ақ бұл тараптардың дауласу деңгейінің төмендеуіне, дау тудыратын жағдайларды шешу арқылы тараптар арасында тұрақты қарым-қатынас қалыптастыруға әкеледі.

ҚР АПК 181- бабына сәйкес, партисипативтік рәсім екі тараптың да адвокаттарының дауды реттеуге жәрдемдеседі және тараптар арасында келіссөздер жүргізеді. Қазіргі кездің бұл жаңалығы дауды шешіп ғана қоймай, құқықбұзушылықтың алдын алады. Сонымен қатар, қоғам арасында заң мен сотқа деген құрмет артуына себепші болмақ [1].

Партисипативтік рәсім 3 кезеңнен тұрады:

1. Бірінші кезең - бұл тараптардың талап арызды ұсынуы, бұл ретте ұсыныстар жеке тарап арқылы немесе топтық талқылау бойынша жүзеге асады.

2. Екінші кезең - туындаған оқиғадан шығудың баламалы тәсілі, бұл кезде дамытудың қозғалысқа келтіруден айырмашылығы әрбір нұсқаның нақты бөлшегінде әрбір жақтың артықшылықтары мен кемшіліктерін қоса отырып, осы және басқа да шарттардың орындалуы, яғни шындықтың өзіндік тексерісі.

3. Үшінші кезең - бұл тараптардың берілген нұсқалар ішінен баламалы таңдау жасауы.

Бұл қағидалардың белсенділігі және көпнұсқалығы баламалы тәсілі негізде болып отыр. Партисипативтік рәсімнің қолдану аясы кең, ол азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын даулар, еңбек, отбасылық және өзге де құқық қатынастарын да реттейді.

Келісім жазбаша нысанда жасалады және оған тараптар немесе олардың өкілдері оларда сенімхатта арнайы көзделген татуласу келісімін жасауға өкілеттіктері болған кезде қол қояды. Партисипативтік рәсім тараптардың келісімі негізінде жүргізіледі. Тараптар рәсімнің өтетін орынын және уақыты туралы өзара шеше алады.

Азаматтық процесілік кодекстің 178-бабына сәйкес татуласу келісімін оны жасасақан тұлғалар осы келісімде көзделген тәртіппен және мерзімдерде ерікті түрде орындайды. Ерікті түрде орындалмаған келісім жасасқан тұлғаның өтінішхаты бойынша сот берген атқару парағының негізінде мәжбүрлеп орындатуға жататындығы айтылған.

Заңда көрсетілгендей, партисипативтік рәсімде екі тарап адвокаттарына үлкен жауапкершілік жүктеледі. Өйткені, оларға өз қорғаушыларының дауды келісіммен, яғни, партисипативтік рәсіммен бітірулері үшін тараптар арасында келіссөздер жүргізуге заңмен құқық беріледі. Ал, даудың ушықпай, келісіммен бітуі, ең алдымен тараптардың өздеріне тиімді. Себебі, олар бітімге келу арқылы, ең бастысы, уақыттарын үнемдейді. Денсаулықтарын сақтайды. Осы құзыреттерін тиімді пайдалану арқылы адвокаттар даудың ушықпауына ықпал етеді. Қорғаушалары арасында туындаған дауды келісіммен бітіруде екі жақпен, яғни, өз клиенттерімен теңдей келіссөздер жүргізеді. Партисипативтік рәсімді жүргізу барысында кәсіби адвокат салалық заңнамада көзделген өкілеттілік шегінде әрекет етуі қажет [5].

Егер даулар үшінші тұлғаның мүдделеріне қайшы келсе, сондай-ақ сотпен әрекетке қабілетсіз не әрекет қабілеттілігі шектелген тұлғалар болатын жағдайда партисипативтік рәсім қолданылмайды. Бұл рәсімнің қолдану шарты басқалары сияқты заңға қайшы келмеу, басқа адамдардың құқықтарына және бостандықтарына зиян келтірмеу.

Қазіргі уақытта дауды шешуге арналған рәсімдер құқық жүйесінің бір бөлігі ретінде екендігін көптеген алдыңғы қатарлы елдер мойындаған. Шет мемлекеттердің практикасына сүйене отырып, Азаматтық процесілік кодексте енгізілген партисипативтік рәсім өзінің бүгінгі қоғамға ең қажет және қоғамда жүйелі түрде қолданылатындығы сөзсіз. Біздің пікірімізше, кез-келген дауларды шешудің ең дұрыс қарастырылған жолы - тараптарды бітімгерлікке келтіру болып табылады. Тараптарды татуластыру барынша күрделі және судьяның көп уақытын алады. Бірақ, нәтижесі барынша тиімді, даулы

мәселе түпкілікті шешіледі. Азаматтық сот өндірісі аясында тараптар өзара талаптарын бітімгерлік келісім бекітумен, медиация тәртібінде дауларды реттеу туралы келісім немесе партисипативтік рәсім тәртібінде дауларды реттеу туралы келісім толық ауқымда болмаса ішінара реттей алады.

ҚР АПК бұзылған құқықтарды қалпына келтірудің, қоғамдағы әділеттілікті сақтаудың тиісті құралы ретінде ұзақ жылдар бойы мемлекет пен қоғам, ең бастысы жеке адамдар игілігіне қызмет атқарады деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексі 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V ҚРЗ. (01.01.2023 жылғы өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377/>
2. Беков Қ., Төлеген С. Сот жүйесін жетілдірудің тиімді жолы // Заң. - 2021. - № 8. - Б. 20-24
3. Урисбаева А.А. Муксинова А.Т. Азаматтық іс жүргізу құқығы: Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. -132 б.
4. Раисова Б. Партисипативные процедуры. [Электронды ресурс]- Қолжетімді режимде: <http://advokatura.kz/partisipativnyie-protsedury/>
5. Салий В.В. Партисипативная процедура еще один альтернативный метод урегулирования споров. [Электронды ресурс]- Қолжетімді режимде: <http://otyrar.kz/2015/10/partisipativnaya-procedura-eshhe-odin-alternativnyj-metod-uregulirovaniya-sporov/>

УДК 32

Е. Қ. Мусабек

*Магистрант 2-го курса Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева
Республика Казахстан, г. Алматы*

ШЫҰ-НЫҢ БҰҰ ЖӘНЕ ҰҚШҰ-МЕН АЙМАҚТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ САЛАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Андатпа. Шанхай ынтымақтастық ұйымы өзінің ішкі тетіктерін белсенді түрде жетілдіре отырып және ынтымақтастықтың нормативтік-құқықтық негізін дамыта отырып, сонымен қатар ШЫҰ-ға қызығушылық танытуға қабілетті басқа халықаралық құрылымдар, аймақтық ұйымдар мен мемлекеттер сияқты сыртқы ойыншылармен байланыстарды іздеуде және дамытуда елеулі белсенділік табады.

ШЫҰ-ның белсенділігі мен сыртқы саяси жетістіктері, оның ішкі жетістіктерімен қатар, басқа мемлекеттермен және мемлекеттік бірлестігімен байланыс орнатуға ұмтылатын ШЫҰ сияқты басқа мемлекеттер назардан тыс қалмады. ШЫҰ пайда болған сәттен бастап, егер оның тиісті нормативтік-құқықтық құжаттарында көрсетілген критерийлер мен шарттарға қайшы келмесе, оған басқа мемлекеттердің кіруі үшін ашық екенін бірнеше рет атап өтті.

ШЫҰ шегінде жүзеге асырылатын халықаралық-құқықтық реттеудің басым және едәуір бөлігі, негізгі бағыттарының бірі аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты проблемалар кешенін шешу болып табылады. Осыған байланысты автор қауіпсіздік саласындағы проблемалар мен ШЫҰ-ның аймақтық бірлестік ретіндегі ерекшеліктерін анықтады, қазіргі уақытта бұл салада негізінен терроризм, сепаратизм

және экстремизм және трансшекаралық қылмыстық қызметтің әртүрлі нысандары сияқты қауіпсіздік қатерлері мен қатерлеріне қарсы тұруға баса назар аударады.

Кілт сөздер: ШЫҰ, БҰҰ, ҰҚШҰ, аймақтық қауіпсіздік, қағидалар, қауіп- қатер.

МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ШОС С ООН И ОДКБ В ОБЛАСТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Аннотация. Шанхайская организация сотрудничества, активно совершенствуя свои внутренние механизмы и развивая нормативно-правовую основу сотрудничества, параллельно с этим обнаруживает заметную активность в поиске и развитии связей с внешними игроками в лице других международных образований, региональных организаций и государств, способных проявить интерес к ШОС.

Активность и внешнеполитические успехи ШОС наряду с внутренними ее достижениями не были бы оставлены без внимания другими государствами, так же, как и ШОС, стремящимися к установлению связей с другими государствами и объединением государств. С момента своего возникновения ШОС неоднократно подчеркивала, что открыта для вхождения в нее других государств, если последние не противоречат критериям и условиям, которые указываются в соответствующих ее нормативно-правовых документах.

Одним из приоритетных, основных направлений международно-правового регулирования, осуществляемого в пределах ШОС, является решение комплекса проблем, связанных с обеспечением региональной безопасности. В данной связи автором были выявлены проблемы в сфере безопасности и особенности ШОС как регионального объединения, делающего в настоящее время акцент в данной сфере преимущественно на противодействии таким вызовам и угрозам безопасности, как терроризм, сепаратизм и экстремизм и различные формы трансграничной криминальной деятельности.

Ключевые слова: ШОС, ООН, ОДКБ, региональная безопасность, принципы, угроза.

INTERNATIONAL LEGAL ASPECTS OF INTERACTION OF THE SCO WITH THE UN AND THE CSTO IN THE FIELD OF ENSURING REGIONAL SECURITY

Abstract. The Shanghai Cooperation Organization, while actively improving its internal mechanisms and developing the regulatory framework for cooperation, at the same time, is noticeably active in finding and developing ties with external players in the person of other international entities, regional organizations and states capable of showing interest in the SCO.

The activity and foreign policy successes of the SCO, along with its internal achievements, could not be ignored by other states, as well as the SCO, seeking to establish ties with other states and the unification of states. Since its inception, the SCO has repeatedly stressed that it is open for other states to join it, if the latter do not contradict the criteria and conditions specified in its relevant regulatory documents.

One of the priority, main directions of international legal regulation carried out within the SCO is the solution of a complex of problems related to ensuring regional security. In this regard, the author identified problems in the field of security and the peculiarities of the SCO as a regional association, which currently focuses in this area mainly on countering such challenges and threats to security as terrorism, separatism and extremism and various forms of cross-border criminal activity.

Key words: SCO, UN, CSTO, regional security, principles, threat.

ШЫҰ-ға қатысушы елдердің қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастығы келесідей негізгі бағыттарда жүзеге асырылады:

- ШЫҰ-ның бүкіл кеңістігінде бейбітшілікті, қауіпсіздік пен тұрақтылықты сақтауға және нығайтуға ықпал ететін көпжақты ынтымақтастықты одан әрі дамыту;
- халықаралық қақтығыстардың алдын алу, ал олар туындаған жағдайда-оларды бейбіт жолмен шешу мақсатында тұрақты негізде өзара іс-қимыл жасау;
- терроризммен, сепаратизммен және экстремизммен олардың барлық мүмкін нысандарында, көріністерінде бірлескен күрес;
- қару-жарақты бақылауға және қарусыздануға байланысты мәселелер бойынша іс-қимылдарды келісу.

Қазіргі әлемде БҰҰ, ҰҚШҰ және ШЫҰ сияқты беделді ұжымдық қауіпсіздік ұйымдары олардың барлығына ортақ, осы ұйымдарға кірмейтін кез келген мемлекеттерге қарсы бағытталмау сияқты ерекшеліктердің болуымен сипатталады, олардың барлығы басқа мемлекеттердің оларға кіруіне ашық. Бұдан басқа, ҰҚШҰ Жарғысының 1-бабына сәйкес оған кіретін мемлекеттер өзге тарапқа қарсы бағытталған келісімдер жасасуға құқылы емес. ЕҚЫҰ мен ШЫҰ-ға келетін болсақ, олар әскери-саяси қауіпсіздіктен басқа экономикалық және экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған қызметті жүзеге асырады.

Бұл ретте ЕҚЫҰ, ҰҚШҰ және ШЫҰ-ға қатысушы елдер БҰҰ-ның ғаламшардағы бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау жоспарындағы үстемдігін мойындай отырып, өз қызметінде БҰҰ-мен бірдей қағидаттарға сүйенеді және тұтастай алғанда сол мақсаттарды көздейді. Бұл жағдайда біз ұйымға кіретін мемлекеттердің тәуелсіз теңдігі, олардың ішкі істеріне араласпау, дауларды бейбіт жолмен шешу, күшпен қорқытудан бас тарту, оны тікелей немесе жанама пайдалану сияқты негізгі қағидалар туралы айтып отырмыз [1, 42б.].

Мәні мынада: БҰҰ әзірленген жобалада құрылған кезде оның жарғысында бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтауға байланысты бірде-бір аймақтық деңгейдегі келісім, егер ол БҰҰ-ның тиісті ережелері мен қағидаларымен алдын ала келісілмеген болса, нақты күшке ие бола алмайды деп көзделді және ұйғарылды. Мұндай шара, шын мәнінде, БҰҰ-ның әлемнің кез келген жерінде бейбітшілік пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге байланысты барлық мәселелерді түпкілікті шешуге құқығын заңнамалық тұрғыдан бекітуді көздейді. Осындай мақсаттары бар аймақтық деңгейдегі ұйымдарды құру БҰҰ Жарғысының 52-бабында көзделген [2].

БҰҰ Жарғысында қамтылған ережелерге сәйкес аймақтық сипаттағы келісімдер мынадай талаптарға жауап беруі тиіс: біріншіден, олар БҰҰ-ның құрылтай құжаттарында, атап айтқанда БҰҰ Жарғысының VIII тарауында және 51-бабында қамтылған қағидаттар негізінде және оларға сәйкес құрылуы және жұмыс істеуі мүмкін; екіншіден, БҰҰ Жарғысының 51-бабында көзделген қағидаттар келісім жасасатын субъект планетаның белгілі бір аймағының мемлекеттері бола алады; үшіншіден, келісімдердің ауқымында қатаң шектеулер болуы керек [2].

ШЫҰ өз қызметінде төмендегі ұйымдармен қауіпсіздік және сенімді нығайту саласында ынтымақтасады:

БҰҰ-мен ынтымақтастық. 2004 жылдың 2 желтоқсанында БҰҰ Бас Ассамблеясының 65-ші пленарлық отырысында A/RES/59/48 қарары қабылданды, оның 151-тармағына сәйкес ШЫҰ БҰҰ Бас Ассамблеясында бақылаушы мәртебесін берді және осы уақыттан бастап ШЫҰ бақылаушы ретінде БҰҰ Бас Ассамблеясының сессиялары мен қызметіне қатысуға құқылы [3]. Бұдан басқа, ШЫҰ-ның Бейжіңде ұсынылған БҰҰ хатшылығымен және органдарымен тұрақты негізде ақпараттық байланыстары орын алуда. Қазіргі уақытта БҰҰ-ның жоғары лауазымды өкілдерін жылына бір рет жиілікпен ұйымдастырылатын ШЫҰ саммиттеріне шақыру дәстүрі қалыптасқан.

2009 жылғы 18 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясының 64-ші сессиясының 65-ші пленарлық отырысында күн тәртібінің 124-тармағында A/RES/64/183 «Біріккен Ұлттар Ұйымы мен Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы арасындағы ынтымақтастық» қарары

қабылданды, онда БҰҰ мен ШЫҰ арасындағы диалогты, ынтымақтастықты және үйлестіруді нығайтудың маңыздылығы көрсетілген [4].

2010 жылғы 5 сәуірде Ташкентте ШЫҰ мен БҰҰ Бас хатшылары ШЫҰ мен БҰҰ Хатшылықтары арасындағы ынтымақтастық туралы бірлескен декларацияға қол қойды. Бұл құжатта, басқалармен қатар, коммуникация және ақпарат алмасу саласындағы ынтымақтастықты, өзара іс-қимылды дамытуға деген ұмтылыс көрсетілген [4].

2010 жылғы 13 желтоқсанда 64-ші пленарлық отырыста күн тәртібінің 122-тармағымен A/RES/65/124 қарары қабылданды, онда БҰҰ Бас Ассамблеясының 67-ші сессиясының алдын ала күн тәртібіне «БҰҰ мен ШЫҰ арасындағы ынтымақтастық» деп аталатын тармақшаны енгізу туралы қаулы қамтылды [4].

БҰҰ-ның сауалдарына сәйкес ШЫҰ Хатшылығына ШЫҰ-ға қатысушы елдермен және РАТС Атқару комитетімен бірге БҰҰ Бас Ассамблеясының қарарларын іске асыруға байланысты ақпаратты тұрақты негізде БҰҰ-ның тиісті органдарына беру міндеті жүктелген.

Бүгінгі таңда ШЫҰ мен БҰҰ-ның Есірткі және қылмыс жөніндегі басқармасы және Азия мен Тынық мұхиты елдері үшін экономикалық және әлеуметтік комиссиялар сияқты маңызды бөлімшелері арасында тығыз өзара іс-қимыл ұйымдастырылған.

2011 жылдың маусым айында Астанада ШЫҰ Бас хатшысы және БҰҰ ҰБП атқарушы директоры ШЫҰ Хатшылығы мен БҰҰ ҰБП арасында өзара түсіністік туралы Меморандумға қол қойды.

2012 жылғы 21 тамызда Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының Хатшылығы мен қойылды БҰҰ Азия және Тынық мұхиты экономикалық және әлеуметтік комиссиясы хатшылығы арасында өзара түсіністік туралы Меморандумға қол [4].

ҰҚШҰ-мен ынтымақтастық. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы пайда болған кезден бастап оның ұжымдық қауіпсіздік жүйесін құру қажеттілігі туындады, оны ұйымдастыру оның құқықтық негізін құрудан басталды. Қазіргі уақытта бұл 1993 жылғы ТМД Жарғысы, 1992 жылғы Ұжымдық қауіпсіздік шарты және осы Шартты дамытуға қабылданған бірнеше келісімдер бар.

ТМД Жарғысының III бөлімінде Достастық елдерінің әскери-саяси ынтымақтастығына және олардың ұжымдық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты мәселелер қаралады. Бұл бөлімде, атап айтқанда, ТМД-ға мүше бір немесе бірнеше мемлекеттің егемендігіне, қауіпсіздігіне және аумақтық тұтастығына немесе халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікке қауіп төнген кезде, соңғылары өз ұстанымдарын үйлестіру және қолда бар қатерді жоюға бағытталған шараларды қабылдау үшін қолында бар өзара консультациялар тетігін дереу пайдалануы тиіс екендігі көрсетіледі. Мұндай шара бітімгершілік операцияларды жүргізу болуы мүмкін, оның барысында, егер нақты қажеттілік туындаса, БҰҰ Жарғысының 51-бабына сәйкес жеке немесе ұжымдық өзін-өзі қорғау құқығын іске асыру тәртібімен Қарулы Күштер қолданылуы мүмкін [2]. ТМД Жарғысының 12-бабына сәйкес Қарулы Күштерді бірлесіп пайдалану туралы шешім қабылдау ТМД мемлекеттері басшыларының кеңесіне немесе олардың ұлттық заңнамаларын ескере отырып, ТМД-ға қатысушы мүдделі мемлекеттерге жүктелді.

ТМД шеңберінде іске асырылып жатқан әскери-саяси ынтымақтастық бағыттарының бірі, бүгінгі таңда елеулі нәтижелерге қол жеткізілген, бейбітшілікті қолдауға бағытталған әскери операциялар болды. Мұндай операцияларды жүргізу нәтижесінде туындайтын қатынастар 1992 жылғы 20 наурыздағы ТМД-дағы әскери бақылаушылар топтары мен бейбітшілікті сақтау жөніндегі ұжымдық күштер туралы келісіммен реттеледі [5], сонымен қатар сол жылы Ташкентте қабылданған келісімге үш хаттамамен: әскери бақылаушылар топтары мен ұжымдық күштердің мәртебесі туралы ТМД-да бейбітшілікті сақтау туралы; ТМД-да бейбітшілікті қолдау жөніндегі әскери байқаушылар топтары мен ұжымдық күштерді жинақтау, құрылымы, материалдық-техникалық және қаржылық қамтамасыз ету туралы; Мемлекеттер мен ТМД-ға қатысушы

мемлекеттер арасындағы қақтығыс аймақтарында бейбітшілікті қолдау жөніндегі әскери байқаушылар топтары мен ұжымдық күштерді қалыптастыру мен тартудың уақытша тәртібі туралы.

2005 жылғы 12 сәуірде ШЫҰ Хатшылығы мен ТМД Атқарушы комитеті арасында өзара түсіністік туралы Меморандум қабылданды, онда осы екі құрылым арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары айқындалды [6]. Бұдан басқа, олардың атқарушы құрылымдарының басшылары өзара байланысты тұрақты негізде қолдайды, ШЫҰ және ТМД шеңберінде іске асырылатын экономикалық, ақпараттық және мәдени-гуманитарлық салалардағы ынтымақтастықтың әртүрлі тараптарымен және қазіргі заманғы синтегеуріндер мен қауіп-қатерлерге бірлесіп қарсы тұрумен байланысты ШЫҰ Хатшылығы мен ТМД Атқарушы комитетінің консультациялары сараптамалық деңгейде жүргізіледі.

Егер ТМД-ға мүше елдердің бірі қандай да бір мемлекеттен немесе мемлекеттер тобынан туындайтын агрессияға ұшыраса, онда ұжымдық қауіпсіздік туралы шарттың 4-бабына сәйкес мұндай әрекет Шартқа қатысушы барлық елдерге бағытталған агрессия ретінде бағаланатын болады, бұл ретте олардың әрқайсысы осы бапқа сәйкес, қабылданған шаралар туралы БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесіне дереу хабарлауға міндетті. Алайда, әскери-саяси ынтымақтастықты дамыту мақсатында тараптар қабылдаған құжаттар көбінесе декларативті, ресми сипатта болғанын және бұл ҰҚШҰ құрылғанға дейін жалғасқанын атап өткен жөн [7]. 2002 жылы 7 қазанда Кишиневте ҰҚШҰ-ның құқықтық мәртебесі туралы келісім және ҰҚШҰ Жарғысы бекітілді, ол өзінің көптеген ережелерінде ҰҚШҰ шеңберінде өз уақытында қабылданған құжаттарда қамтылғандарды қайталады. Жаңа Жарғыда тараптардың халықаралық терроризм мен экстремизмге, есірткі құралдарының заңсыз айналымына қарсы іс-қимылдарын үйлестіру және күш-жігерін біріктіру міндеті бекітілді [8].

Келесі маңызды құжат ҰҚШҰ қызметін одан әрі жетілдіру және тиімділігін арттыру туралы Декларация болды, ол 2006 жылы 23 маусымда Минскіде Ұжымдық Қауіпсіздік Кеңесінің сессиясында қабылданды [144]. Бұл құжатта қатысушы елдердің бұрынғы, бұрын қабылданған қағидаттарға бейілділігі расталды, бірақ сонымен бірге ұжымдық қауіпсіздік жүйесін нығайтуға бағытталған бірнеше жаңа тәсілдер тұжырымдалды.

2007 жылғы 5 қазанда Душанбеде ШЫҰ мен ҰҚШҰ хатшылықтары арасындағы өзара түсіністік туралы Меморандум қабылданды, онда, атап айтқанда, ШЫҰ мен ҰҚШҰ Хатшылықтары арасындағы тең және сындарлы ынтымақтастыққа негізделген қатынастарды реттеуге және дамытуға ықпал ететін «түйісу нүктелері» белгіленді [9].

Сонымен, осы мақалада аталған барлық ұйымдардың қызметі осы ұйымдарға қатысушы елдер ішінде де, жалпы аймақта да бейбітшілікті нығайтуға, халықаралық және аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз етуге, олардың егемендігі мен аумақтық тұтастығын қорғауға бағытталған. Қажетті нәтижелер мен қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін аталған ұйымдарға қатысушы мемлекеттер ұжымдық қауіпсіздіктің жеткілікті тиімді жүйесін қалыптастыруға ықпал ететін түрлі шаралар қабылдайды, атап айтқанда, әскерлердің коалициялық топтарын, оларды басқару органдарымен қатар қажетті әскери инфрақұрылымды қалыптастырады, әскери мамандарды бірлесіп даярлаумен айналысады, оларды қару-жарақпен және техникамен қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лавров, В.С. Статус и деятельность Шанхайской организации сотрудничества: международно-правовой аспект / В.С. Лавров: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2008. – 198 с.

2. Устав ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>
3. Резолюция ООН, A/RES/64/183 (пункт 124 повестки дня) «Сотрудничество между Организацией Объединенных Наций и Шанхайской организацией сотрудничества». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/cooperation/20151208/16875.html#4>
4. Сотрудничество с ООН. Резолюция Генассамблеи ООН A/RES/64/183 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/cooperation/20190715/565048.html>
5. Соглашение о Группе военных наблюдателей и коллективных силах по поддержанию мира в Содружестве Независимых Государств от 20 марта 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/1900067>
6. Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом ШОС и Исполнительным комитетом СНГ от 12 апреля 2005 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://cis.minsk.by/news/1065/v-pekine-podpisan-memorandum-o-vzaimoponimanii-mezdu-sekretariatom-sos-i-ispolnitelnym-komitetom-sng>
7. Договор о коллективной безопасности (ДКБ) от 15 мая 1992 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/
8. Официальный сайт ОДКБ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://odkb-csto.org/documents/documents/>
9. Меморандум о взаимопонимании между Секретариатом Шанхайской организации сотрудничества и Секретариатом Организации Договора о коллективной безопасности от 5 октября 2007 года г. Душанбе. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://docs.cntd.ru/document/902383860>

УДК 341.9

Р. К. Наурызбаева, М. Н. Ибрагимов

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

КОЛЛИЗИЯЛЫҚ НОРМАЛАР ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖЕКЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Андатпа. Бұл мақалада коллизиялық нормалардың мазмұны, түсініктері мен түрлері талданады, сонымен қатар халықаралық жеке құқықтық қатынастарды реттеудегі коллизиялық нормаларының рөлі қарастырылады. Коллизиялық нормалар - бұл жария құқықтың нормалары, олар мемлекеттік органдардың белгілі бір құқықты қолдану міндетін белгілейді және халықаралық жеке құқықтың дамуына негізделеді. Әсіресе, түрлі уақытта шығарылған заңдарда қамтылған құқық нормаларының қайшылығын; заң актілерінің иерархиясынан туындайтын құқықтық нормалардың қайшылығын; мемлекеттің құрылымынан туындаған қайшылықты ажырату керек.

Халықаралық жеке құқықтағы құқықтың қақтығысы, ең алдымен, әртүрлі мемлекеттердің ұлттық жеке құқығының материалдық нормалары арасында туындайды. Қайшылықтың болуы шетелдік элементтің болуымен негізделеді, бұл құқықтық қатынастардың бір емес, бірнеше мемлекеттің жеке құқығымен байланысын тудырады. Құқықтың қақтығысын жеңу - халықаралық жеке құқықтың негізгі міндеті.

Қайшылықты мәселені құқықтық реттеудің қажетті алғышарты - оны құзыретті түрде реттейтін мемлекеттің азаматтық құқығын таңдау. Осылайша, бұл нормалар құқықтық қатынастардың элементтеріне байланысты белгілі бір мемлекеттің құқығын таңдауға негізделген коллизиялық мәселе болып табылады.

Кілт сөздер: коллизиялық норма, сілтеме нормасы, коллизиялық норманың құқықтық табиғаты, реттеуші функция, шетелдік элемент, мемлекет, халықаралық құқық, диспозиция, санкция, коллизия коэффициенті.

КОЛЛИЗИОННЫЕ НОРМЫ КАК ОСНОВА МЕЖДУНАРОДНОГО ЧАСТНОГО ПРАВА

Аннотация. В статье анализируется содержание, понятия и виды коллизионных норм, также рассматривается роль коллизионных норм в регулировании международных частноправовых отношений. Коллизионные нормы являются нормами публичного права, они устанавливают обязанность государственных органов применять определенное право. Обосновывается, что происходит развитие международного частного права. Следует различать коллизию норм права, содержащихся в законах, изданных в разное время; коллизию правовых норм, возникающую в результате иерархии законодательных актов; коллизию, порождаемую устройством государства.

Коллизия права в международном частном праве возникает, прежде всего, между материальными нормами национального частного права разных государств. Наличие коллизии обосновывается присутствием иностранного элемента, что влечет за собой связь правоотношения с частным правом не одного, а нескольких государств. Преодоление коллизии права – это основная задача международного частного права.

Необходимой предпосылкой правового регулирования коллизионной проблемы является выбор гражданского права того государства, которое будет компетентно его регулировать. Эти нормы таким образом, коллизионную проблему на основе выбора права определенного государства, с которым связаны элементы правоотношения.

Ключевые слова: коллизионная норма, отсылочная норма, правовая природа коллизионной нормы, регулятивная функция, иностранный элемент, государство, международное право, диспозиция, санкция, коэффициент коллизии.

CONFLICT-OF-LAW NORMS AS THE BASIS OF PRIVATE INTERNATIONAL LAW

Abstract. The article analyzes the content, concepts and types of conflict of laws rules, also examines the role of conflict of laws rules in the regulation of international private law relations. Conflict of laws norms are norms of public law, they establish the obligation of state bodies to apply a certain law. It is proved that the development of private international law is taking place. It is necessary to distinguish between the conflict of legal norms contained in laws issued at different times; the conflict of legal norms arising as a result of the hierarchy of legislative acts; the conflict generated by the structure of the state.

The conflict of law in private international law arises, first of all, between the substantive norms of national private law of different States. The presence of a conflict is justified by the presence of a foreign element, which entails the connection of a legal relationship with the private law of not one, but several states. Overcoming the conflict of law is the main task of private international law.

A necessary prerequisite for the legal regulation of the conflict of laws problem is the choice of the civil law of the State that will be competent to regulate it. These norms thus solve the conflict of laws problem based on the choice of the law of a certain state with which the elements of the legal relationship are connected.

Key words: conflict-of-law rule, reference rule, the legal nature of the conflict-of-law rule, the regulatory function, foreign element, state, international law, disposition, sanction, collision coefficient.

Шетелдік элементпен азаматтық-құқықтық қатынастарды реттеу процесінде ең күрделі мәселелердің бірі қолданылатын құқықты таңдау болып табылады. Сот немесе өзге де құқық қолдану органы дауларды шешу және өзге де істерді қарау кезінде күрделенген шетелдік элементке кездесіп, мынадай сұраққа жауап беру қажеттігіне тап болады: бұл қатынастар қандай құқық нормаларымен реттелетін болады және туындаған дауларды шешу кезінде құқық қолданушы қай елдің заңнамасын басшылыққа алуы тиіс.

Жоғарыда аталған қатынастарды реттеу қажеттілігі құқық нормаларының арнайы түрінің – кез-келген мемлекеттің халықаралық жеке құқығының негізін құрайтын коллизиялық құқық нормаларының болуын анықтайды. Бұл қатынастарда шетелдік элементтің болуы отандық құқықтық доктринада заңдардың «қақтығысуы» деп аталатын құбылысты тудырады.

Халықаралық жеке құқық бастапқыда коллизиялық құқық ретінде қалыптасып, дамыды. Сонымен қатар, қазіргі уақытта Ұлыбритания, АҚШ, Германия, Латын Америкасының кейбір елдері сияқты бірқатар мемлекеттерде бүкіл халықаралық жеке құқық коллизиялық деп аталады. Көптеген басқа мемлекеттерде ХЖҚ-та тек коллизиялық құқықтық актілер ғана емес, сонымен қатар шетелдік элементпен жеке құқықтық қатынастарды реттеуге бағытталған құқықтық нормаларды қамтитын басқа да заңнамалық актілер кіретініне қарамастан, коллизиялық құқық мемлекеттердің ХЖҚ-ның негізін құрайды (мысалы, Венгрия, Ресей, Түркия, Швейцария және т.б.).

Жалпы, барлық мемлекеттер шетелдік құқыққа сілтеме жасаудың бірыңғай ережелерін ұстанады [1, 117 б.]. Бұл құқықтық жүйелердің қақтығыстарын айтарлықтай азайтуға мүмкіндік береді. Шетелдік элементпен, айналысқан, ҚР құқығымен жеке құқықтық қатынастарды реттеу мүмкіндігінше басқа құқықтық жүйе жағдайында бас тартуды және бас тартуды тудырмауы маңызды.

ХЖҚ-тың маңызды санаты, заңдардың коллизиялық - қақтығысу ұғымы. Тарихи тұрғыдан алғанда, ХЖҚ-та негізі әрқашан қақтығысу нормалары болды. Бұл халықаралық жеке құқық саласына кіретін заң және техникалық жағынан ең күрделі нормалар. Шетелдік элементпен қиындатылған жеке құқықтық қатынастарды реттеуге қолданылатын осындай нормалардың жиынтығын коллизия құқығы құрайды. ХЖҚ мазмұны жанжалды мәселелермен шектелмейтіндігіне қарамастан, коллизия құқығы ХЖҚ-тың күрделі және өте маңызды бөлігі болып табылады. Латын тілінен аударғанда «коллизия» термині қақтығысуды білдіреді. Коллизия, заңдардың қақтығысы белгілі бір құқықтық қатынастар оны реттеу үшін қолданылатын бірнеше құқықтық жүйелермен байланысты болған жағдайда айтылады.

Халықаралық жеке құқықтағы коллизиялық нормалар сілтеме сипатындағы нормалар болып табылады. Олардың екі ерекшелігі бар: біріншіден, коллизия нормасы құқықтық қатынастар субъектілерінің құқықтары мен міндеттерін тікелей реттемейді, тек біз қолдануға болатын құқықты таңдай алатын қағиданы қамтиды; екіншіден, коллизия нормасы арқылы құқықтық реттеудің әсері ол сілтеме жасайтын материалдық-құқықтық нормамен бірге қол жеткізіледі. Г.К.Дмитриева жазғандай, коллизия нормасы - бұл шетелдік элементпен қиындатылған осы жеке құқықтық қатынасқа қай мемлекеттің құқығын қолдану керектігін анықтайтын норма [2, 21 б.]. В.П.Звековтың пікірінше, коллизиялық норма мен басқа заңдық ережелердің басты айырмашылығы-қолданыстағы құқықты, яғни коллизия нормасын көрсетуге байланысты қолданылатын құқықты анықтау арқылы қақтығысу мәселесін жеңу [3, 53 б.].

Жалпы ХЖҚ сияқты, «коллизиялық құқық ұлттық сипатқа ие: ол әр мемлекеттің құқықтық тәртібінде бар». Белгілі бір мемлекетте қолданылатын коллизиялық

нормалардың жиынтығы белгілі бір елдің ХЖҚ-ның негізін құрайды. М.И.Брун нақты атап өткендей, «қанша аумақ болса, коллизиялық нормалар жүйесі сонша және «халықаралық жеке құқықтар да сондайлық» [4, 37 б.]. Бұл дегеніміз, ұлттық құқықтық жүйелер әрқашан бір-бірінен, соның ішінде оларда қолданылатын коллизиялық нормалардың түрлері мен мазмұны бойынша ерекшеленетін болады.

Коллизия нормасы халықаралық өмірде туындайтын және белгілі бір себептермен туындаған коллизияны яғни, қақтығыстарды шешуге бағытталған. Бір жағынан, мұндай коллизиялар заң шығарушылардың ішкі құқықтағы жеке құқықтық қатынастарды реттеудің белгілі бір материалдық-құқықтық мәселелерін шешуге деген әртүрлі көзқарастарына байланысты. Екінші жағынан, шетелдік элементтің жеке құқықтық қатынастарда болуы оларды кез-келген мемлекеттің құқық аясынан шығарады және қайшылықты мәселені шешуге және даулы құқықтық қатынастарға қолданылатын құқықты таңдауға негіз береді.

«Коллизиялық норма» ұғымы жалпыға бірдей танылғанына қарамастан, осы уақытқа дейін аталған нормаларға қатысты бірқатар мәселелер, соның ішінде олардың құқықтық табиғаты, құрылымы, түрлері мен функциялары құқықтық доктринада біржақты жауапсыз қалады [5, 84 б.].

Қазақстан Республикасының халықаралық жеке құқығының коллизиялық-құқықтық нормаларын қарастыратын болсақ, халықаралық жеке құқықтық сипатқа ие құқықтық қатынастардың жекелеген түрлерін құқықтық реттеу кезінде (ХЖҚ жекелеген институттарында) коллизиялық нормалар қолданылады, оларды арнайы деп атауға болады, өйткені олар ХЖҚ-тың жалпы коллизиялық нормаларының әсерін толықтырады немесе түзетеді [6, 35 б.]. Елімізде сонымен қатар, коллизиялық құқық шетелдік азаматтардың немесе шетелдік заңды тұлғалардың қатысуымен азаматтық-құқықтық қатынастарға не өзге де күрделі шетелдік элементке қолдануға жататын құқыққа байланысты ҚР Азаматтық кодексінің 1084-бабымен [7], ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексімен [8], ҚР Сауда мақсатында теңізде жүзу туралы заңымен [9] және Қазақстан Республикасы ратификациялаған өзге де заңнамалық актілердің, халықаралық шарттар мен халықаралық әдет-ғұрыптардың негізінде айқындалады. Қазақстандағы халықаралық шарт пен ішкі заңның арақатынасы туралы мәселеге келер болсақ, Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясына жүгіну қажет. ҚР Конституциясының 4-бабының 3-тармақшасында мынадай ереже белгіленген: «Республика ратификациялаған халықаралық шарттар оның заңдарынан басым болады. Қазақстан қатысушысы болып табылатын халықаралық шарттардың Қазақстан Республикасының аумағында қолданылу тәртібі мен талаптары Республика заңнамасында айқындалады» [10]. Бұл дегеніміз, ішкі заңнама нормалары мен мемлекет жасаған халықаралық шарт ережелерінің қақтығысуы (коллизия) кезінде халықаралық шарттың ережелеріне артықшылық берілетінін білдіреді.

Енді, қарасаңыз коллизиялық нормалар өзі екі бөліктен тұрады және коллизиялық норманың құрылымы коллизиялық реттеу әдісінің ерекшелігімен байланысты. Коллизиялық нормалардың жүйесі халықаралық жеке құқық институттарына бөлініп, қандай да бір мемлекеттің құқығымен қандай құқықтық қатынастар реттелуі керек деген мәселені шешуге мүмкіндік береді. Яғни, коллизиялық норма - бұл арнайы заңды әдіс, оны қолдану шетелдік құқық нормаларын қолдану арқылы отандық құқық нормасын құруға әкеледі. Коллизиялық норма құқық нормасын білдірмейді, ол шетелдік құқық нормаларында бекітілген мінез-құлық ережелерінен автономды түрде қарастырылуы мүмкін мінез-құлық ережелерін қамтымайды. Кез-келген басқа сілтеме сияқты, коллизиялық норма басқа әлеуметтік норманың ережесін құқықтық жүйеге «қабылдауды» жүзеге асырады. Коллизиялық құқық нормасының реттеуші функциясы осылайша тек шетелдік құқық нормаларымен бірге көрінеді.

Шетелдік құқық нормаларына жүгінудің тетігі мен шекаралары, отандық құқықпен айқындалады. Шетелдік құқық нормалары мен олардың негізінде құрылған отандық құқық нормаларының қолданылу шектерін айқындау жөніндегі негізгі жүктеме қақтығысу нормасына жатады. Қақтығысу нормасы шетелдік құқық нормаларына қатысты бір-бірімен байланысты үш функцияны орындайды: 1) шетелдік құқық нормаларын реттеу нысанасын айқындайды; 2) нақты мемлекеттің құқық нормаларын таңдау негізге алынатын өлшемшарттарды айқындайды; 3) шетелдік құқық нормаларына олардың отандық құқықтық тәртіп шеңберінде әрекет етуіне мүмкіндік беретін заңдық күш береді. Шетелдік норма тек шет мемлекеттің аумағында заңды сипатқа ие, бірақ оның отандық құқықтық тәртіп шеңберіндегі заңды күші отандық қақтығыс нормасымен құрылады.

Мұндай нормалар біржақты болып табылады, олар өз құқығына, яғни сот елінің құқығына сілтеме жасайды (*lex fori*). ҚР АҚ 1078-бабының 1-тармағына сәйкес, егер заң актілерінде өзгеше көзделмесе, соттың заң ұғымдарының біліктілігі (құқықтық біліктілігі) оларды сот елінің құқығына сәйкес түсіндіруге негізделеді. ҚР АҚ 1078-бабының 2-тармағына сәйкес, егер заңды ұғымдар сот елінің құқығына белгілі болмаса немесе басқа атаумен немесе басқа мазмұнмен белгілі болса және сот елінің құқығы бойынша түсіндіру арқылы анықталмаса, онда заңды ұғымдарды (құқықтық біліктілікті) саралау кезінде шет мемлекеттің құқығы да қолданылуы мүмкін. Мысалы, ҚР АҚ 1116-бабына сәйкес: егер мәміле не ол бойынша құқықтардың туындауы, ауысуы, шектелуі немесе тоқтатылуы бойынша мәмілелер жасалған жердің құқығы қолданылады. Бір жақты мәміле жасау орны Қазақстан Республикасының құқығы бойынша анықталады [7].

ҚР АҚ 1090-бабына сәйкес, шетел құқығы оны қолдану, құқықтық тәртібінің негіздеріне қайшы келерлік жағдайларда қолданылмайды. Бұл жағдайларда Қазақстан Республикасының құқығы қолданылады. Шетел құқығын қолданудан бас тартуды тиісті шет мемлекеттің саяси немесе экономикалық жүйесінің Қазақстан Республикасының саяси немесе экономикалық жүйесінен айырмашылығына ғана негіздеуге болмайды. Мәселен, мысалы, мемлекеттік тіркеуге жататын әуе кемелеріне меншік құқығы осы кемелер тіркелген елдің құқығы бойынша айқындалады. ҚР Азаматтық кодексінің 1106-бабына сәйкес, ескіру мерзімі тиісті қатынасты реттейтін елдің құқығы бойынша анықталады. Жоғарыда келтірілген екі норманың әрқайсысы Қазақстандық қана емес, сонымен қатар шетелдік құқықты да қолдану мүмкіндігін белгілейтін екіжақты коллизиялық норма болып табылады.

Заң ғылымында, құқықтың қайнар көздері туралы айтқанда, олар белгілі бір құқықтық норма көрсетілген нысандарды білдіреді. ХЖҚ қайнар көздерінің белгілі бір ерекшелігі бар. ХЖҚ саласында әртүрлі халықаралық шарттар мен келісімдерде қарастырылған құқықтық нормалар мен ережелерге үлкен мән беріледі.

Құқықтық әдебиеттерде коллизиялық норма көп жағдайда дәстүрлі түрде азаматтық құқық нормасы ретінде қарастырылды. А.И.Кривенький коллизиялық норманы, ол сілтеме жасайтын материалдық-құқықтық нормамен бірге, азаматтық айналымға қатысушылар үшін осы мінез-құлық ережесін қалыптастыратынын атап өтті [11, 42 б.]. Коллизиялық нормалар, кез-келген басқа азаматтық-құқықтық нормалар сияқты, императивті немесе диспозитивті сипатта болуы мүмкін. Кейбір коллизиялық нормалар балама болып табылады, олар қолданылатын құқыққа кері сілтеме нұсқаларын таңдауға мүмкіндік береді (мысалы, 1094-бабына, 1095-бабының 2, 3, 5-тармақтарына, 1097-бабына сәйкес шетел құқығы қолданылған жағдайларда қолданылады) [7]. Бұл өте қисынды, өйткені кері сілтеме деп аталатын болжам халықаралық жеке құқықтағы құқықтық қатынастардың қақтығыс әдісінің тиімділігін күрт төмендетуі мүмкін. Шын мәнінде, біз императивті коллизиялық нормалар туралы айтып отырмыз. Субъектілер өздерінің құқықтық қатынастарын басқа мемлекеттің құқығына бағындырғанына қарамастан, адамның өзінің құқықтық субъективтілігі осы адамның ҚР АҚ аталған баптарының нормаларына сәйкес қатысы бар мемлекеттің құқығы бойынша айқындалатын болады.

Халықаралық жеке құқықта халықаралық жеке құқық субъектілеріне қолданылатын құқықты сайлау мүмкіндігіне байланысты диспозитивтілік шектері кеңейтілді. ҚР Азаматтық кодексінің 1088-бабы ішкі азаматтық құқық пен халықаралық жеке құқықтың жүйелі байланыстарын көрсетеді [7]. Мұнда азаматтық құқықтың кіші салалары ретінде халықаралық жеке құқық қасиеттері пайда болады.

Коллизиялық нормалардың анықтамалық сипаты олардың мәтінде гипотеза, диспозиция және санкция - басқа құқықтық нормалардың ажырамас құрамдас бөліктері жоқ екенін білдіреді. Коллизиялық нормалар көлем мен байланыстыруды қамтиды және олардың әрекеті әрқашан тиісті материалдық құқықтың болуын болжайды. Көлем коллизиялық норма арқылы реттелетін қоғамдық қатынастар шеңберін көрсетеді (мысалы, мәміле нысаны, жеке тұлғаның әрекет қабілеттілігі), ал байланыстыру қолданылатын құқықты анықтау белгілерін көрсетеді. Яғни, коллизия коэффициентін бекіту формуласы деп те атауға болады.

Коллизиялық норма байланыстарының түрлері (бекіту формулалары) ең типтік, ең жалпыланған ережелер болып табылады, ол көбінесе коллизиялық нормаларды құру үшін қолданылады. Оларды коллизиялық критерийлер немесе коллизиялық қағидаттар деп те атайды. Мысалы, көптеген ғалымдар коллизиялық норманы байланыстыру даулы құқықтық қатынастарды реттейтін мемлекеттің құқығын көрсетеді деп санайды. Алайда, бұл ретте туындаған дауды шешу үшін қандай да бір мемлекеттің ішкі құқығы ғана емес, сондай-ақ саны жыл сайын өсіп келе жатқан халықаралық келісім (конвенция, регламент және т.б.) құзыретті деп танылуы мүмкін екендігі ескерілмейді. Осы себепті қайшылықты норманы «қай елдің немесе халықаралық келісімнің құқығы осы құқықтық қатынастарға қолданылатындығын көрсететін құқық (ұлттық немесе халықаралық) нормасы ретінде» анықтауды тұжырымдау қисынды болып көрінеді.

Коллизиялық норманың құқықтық сипатын анықтау да маңызды мәселе болып табылады. Көптеген отандық және шетелдік ғалымдар коллизиялық норманы жеке құқықтық сипатқа ие деген ұстанымды ұстанады (М.И.Брун, Р.А.Мюллерсон, А.М.Ладыженский, С.Б.Қрылов және т.б.). Коллизиялық норманың құқықтық сипатына қатысты жеке ұстанымды Л.П.Ануфриева, коллизиялық норманың табиғатында жеке және қоғамдық-құқықтық принцип бар деп санайды. Біріншісі, оның пікірінше, бастапқы, ал екіншісі - біріншісінен алынған [12, 103 б.].

Бұған дейін біз халықаралық жеке құқық - бұл ХЖҚ-тың бөлігі де, ұлттық азаматтық құқықтың бөлігі де болып табылмайтын құқықтық нормалардың интегралды жиынтығы деген ұстанымды негіздедік. Аталған жүйелер арасындағы құқықтық нормалардың интегралды жиынтығының бөлігі бола отырып, коллизиялық норма олардың әрқайсысымен өзара әрекеттеседі, коллизия мәселесін ұлттық құқыққа немесе халықаралық келісімге сілтеме жасау арқылы шешеді. Осы себепті коллизиялық норма жеке емес, қоғамдық-құқықтық сипатқа ие.

Жалпы анықтамалық сипатқа ие, коллизиялық норма реттеуші функцияға ие. Бұл норманың көрсетілген функциясы - бұл материалдық, ал кейбір жағдайларда шет мемлекеттің коллизиялық құқығын немесе халықаралық келісім нормаларының жүйесін қолдануға негіз болады. Коллизиялық норманың реттеуші функциясы даулы қатынас толығымен шешілгенге дейін сақталады және компотет материалдық құқығы табылғаннан кейін бірден тоқтатыла алмайды. Коллизиялық норма өзінің анықтамалық сипатына қарамастан, ұлттық құқықтық жүйелерді немесе жеке құқық мәселелері бойынша халықаралық келісімдерде қамтылған нормалар жүйелерін ажыратуға дейін азайтылатын шектеу функцияны да орындайды.

Қорытындылай келе, коллизиялық норманың ерекшелігі - бұл құқықтық қатынастар тараптарының құқықтары мен міндеттерін тікелей реттемей, тек қолданылатын материалдық құқықты таңдауға мүмкіндік беретіндігін тағы бір рет атап өткен жөн. ХЖҚ-та бәрі коллизия нормасынан басталады және оның әрекетімен бәрі аяқталады деп айтуға

болады. Ол өзінің немесе шетелдік құқықтың юрисдикциясын шектейтін нормаға жүгіну керек құқық жүйесін таңдау мәселесін шешуге көмектеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гетьман-Павлова И.В. Международное частное право: учебник для магистров. М.: 2013.-959 с.
2. Дмитриева Г. К. Международное частное право: учебник. / Е.Н.Еремичев, Г.К.Дмитриева, И.М.Кутузов. М.:Проспект, 2020. – 680 с.
3. Марышева Н. И. Международное частное право: учеб. пособие. М., 2012. С. 53 (автор раздела – В. П. Звекон).
4. Брун М.И. Введение в международное частное право / М.И. Брун. – Петроград: Типография В.Ф. Киршбаума, 1915. – 79 с.
5. Тихомиров Ю.А. Коллизионное право [Электронный ресурс] / Ю.А Тихомиров. - Москва: Изд. г-на Тихомирова, 2001. - 394 с.
6. Айдарбаев С.Ж. Международное право: Учебник. - Алматы: Қазақ университеті, 2013. - 282с.
7. 1999 жылғы 1 шілдедегі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409>
8. 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасындағы Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы кодексі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1100000518>
9. 2002 жылғы 17 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Сауда мақсатында теңізде жүзу туралы заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z020000284>
10. Қазақстан Республикасының Конституциясы 30 тамыз 1995 ж. [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
11. Кривенький А.И. Международное частное право: Учебник для бакалавров / А.И. Кривенький. — 4-е изд., стер. - М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2020. - 288 с.
12. Ануфриева Л.П. Международное частное право: В 3-х т. Том 1. Общая часть: Учебник. — М.: Издательство БЕК, 2002. - 288 с.

УДК: 342.53

М. Е. Сагиндыков

*Д. А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТ

Аңдатпа. Мақалада, парламентаризм - парламенттің өкілетті және заң шығарушы орган ретіндегі басым рөлін мойындайтын, заң шығарушы және атқарушы билік қызметтері толық нақтыланған мемлекеттік билік жүйесі екендігі туралы ашып айтқан. Парламентаризм жағдайында парламент өз алдында жауапты үкіметті құрады, бақылайды, қажет болған жағдайда отставкаға жіберетіні және заң шығарушы қызмет тек парламентке тиесілі болатындығы, парламентаризм жағдайында монархтың немесе президенттің өкілеттілігі тек хаттама-өкілетті сипатта деген пікірлердің салыстырмалы талдау жасалады.

Парламентаризм бұл билік жалпы сайланған өкілдерден тұратын жиналыстан шығатын саяси жүйе, парламент, аталған ассамблеяның атауы, заң шығарушы билікті

иеленеді және бұл жүйе парламенттік демократия деп те аталады деген сияқты мәселелер де сөз етілген.

Парламент ерекшеліктері оның билік жүйесіндегі орны, заң шығару болып табылатын басты функциясы арқылы құқықтық мемлекетті қалыптастыруға қосар үлесінің де зор екендігі жайында көлемді сипаттама беріледі. Сонымен қатар, мемлекет басшысын сайлауға жауапты орган болып табыладығы, атқарушы билікті құруға қатысатыны, оған бақылау жасайтыны, үкіметтің парламент алдында есеп беретіні жөніндегі қызметтері де жан-жақты қарастырылған.

Сондай ақ, мақалада қазіргі парламентаризм - жан-жақты және динамикалық құбылыс ретіндегі талдауына тоқталып, мәселені терең түсіну және оның даму бағыттарын айқындау, қазақстандық парламентаризм мен басқа да әлемдегі қалыптасқан үлгілерді түсінуге және салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік берілген.

Кілт сөздер: Парламент, парламентаризм, заң, заң шығару, мемлекеттік билік, демократия, құқықтық мемлекет.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ И ПРАВОВОЕ ГОСУДАРСТВО

Аннотация. В статье раскрывается, что парламентаризм - это система государственной власти, в которой полностью конкретизированы функции законодательной и исполнительной власти, признающая доминирующую роль парламента как представительного и законодательного органа. В случае парламентаризма проводится сравнительный анализ утверждений о том, что парламент формирует, контролирует, при необходимости подает в отставку ответственное правительство и что законодательная деятельность принадлежит только парламенту, в случае парламентаризма полномочия монарха или президента носят исключительно протокольно-полномочный характер.

Парламентаризм это политическая система, в которой власть исходит от собрания, состоящего из представителей, избранных в целом, парламент, название упомянутого собрания, обладает законодательной властью, и так же, как эта система также называется парламентской демократией, меселес также имел в виду.

Дается обширная характеристика особенностей парламента, его место в системе власти, вклад в формирование правового государства через его главную функцию-законотворчество. Кроме того, всесторонне предусмотрены функции по тому, является ли он ответственным органом за выборы главы государства, участвует в создании исполнительной власти, контролирует ее, подотчетен правительству перед парламентом.

Статья также посвящена анализу современного парламентаризма как разностороннего и динамичного явления, дает возможность глубже понять проблему и определить направления ее развития, понять и провести сравнительный анализ сложившихся закономерностей в казахстанском парламентаризме и других странах мира.

Ключевые слова: Парламент, парламентаризм, закон, правотворчество, государственная власть, демократия, правовое государство.

PARLIAMENTARISM AND THE RULE OF LAW

Abstract. The article reveals that parliamentarism is a system of state power in which the functions of legislative and executive power are fully specified, recognizing the dominant role of parliament as a representative and legislative body. In the case of parliamentarism, a comparative analysis is carried out of the statements that the parliament forms, controls, resigns the responsible government if necessary and that legislative activity belongs only to the parliament, in the case of parliamentarism, the powers of the monarch or the president are exclusively protocol-authorized.

Parliamentarism is a political system in which power comes from an assembly consisting of representatives elected as a whole, parliament, the name of the said assembly, has legislative power, and just as this system is also called parliamentary democracy, Meseles also meant.

An extensive description of the features of the parliament, its place in the system of power, contribution to the formation of the rule of law through its main function-lawmaking is given. In addition, the functions of whether he is the responsible body for the election of the head of state, participates in the creation of the executive branch, controls it, and is accountable to the government before parliament are comprehensively provided.

The article is also devoted to the analysis of modern parliamentarism as a versatile and dynamic phenomenon, provides an opportunity to better understand the problem and determine the directions of its development, to understand and conduct a comparative analysis of the established patterns in Kazakhstan parliamentarism and other countries of the world.

Key words: Parliament, parliamentarism, law, law-making, state power, democracy, the rule of law.

Парламентаризм - парламенттің өкілетті және заң шығарушы орган ретіндегі басым рөлін мойындайтын, заң шығарушы және атқарушы билік қызметтері толық нақтыланған мемлекеттік билік жүйесі. Парламентаризм жағдайында парламент өз алдында жауапты үкіметті құрады, бақылайды, қажет болған жағдайда отставкаға жібереді. Заң шығарушы қызмет тек парламентке тиесілі[1]. Парламентаризм жағдайында монархтың немесе президенттің өкілеттілігі тек хаттама-өкілетті сипатта болады.

Парламентаризм бұл билік жалпы сайланған өкілдерден тұратын жиналыстан шығатын саяси жүйе. Парламент, аталған ассамблеяның атауы, заң шығарушы билікті иеленеді. Бұл жүйе парламенттік демократия деп те аталады.

Жүйенің бұл түрінде атқарушы билікке жауапты үкіметті сайлайтын Парламент болып табылады. Сол сияқты, ерекшеліктер болғанымен, ол Мемлекет басшысын сайлауға жауапты орган болып табылады. Бұл сан, әдетте, нақты саяси биліксіз тек өкілдік функцияларды атқарады.

Парламентаризмнің ең ежелгі дәуірі ежелгі Афинада Полистердің саясатын шешу үшін ұйымдастырған жиындар болды. Бұларда барлық еркін азаматтар кездесті және лотерея арқылы кеңес құру үшін 500 адам таңдалды.

Кейінірек, орта ғасырларда Парламенттің аты пайда болды. Бұлар билігі шектеулі, дворяндардан, азаматтардан және дін өкілдерінен құралды. Оның күші патша шешкеннің есебінен болды.

Парламентаризмнің ежелгі мысалдарының бірі Кастилия Кортесінде және Леон Кортесінде болған. Екі патшалықта дворяндардан, діндарлардан және қалалардың өкілдерінен тұратын ассамблеялар 12 ғасырдың соңында шақырылды. Жаңалығы сол, олар монарх билігін шектейтін күшке ие болды.

Парламентаризм дәл он жетінші ғасырда Англияда қазіргі заманғы сипаттамаларға ие бола бастады. 1640 жылы Король Карлос I мен ағылшын парламенті арасында текетірес болды. Бұл палатаның мүшелері монархтың билігін шектеуді көздеді және ол өз парламентіне қарсы соғыс жариялап жауап берді.

Бұл мемлекет билігін өз мойнына алу үшін Парламенттен өтіп, роялистердің жеңілісімен аяқталған азаматтық соғыс болды. Жағдай тек 1649 жылға дейін сақталды, ол кезде Кромвель өзінің диктатурасын орнатты, бірақ құрылған модель қазіргі парламентаризмнің бастауы болды.

Осы қысқа мерзімде Парламент азаматтар сайлайтын жиналыс ретінде құрылды және атқарушы билік оның шешімдеріне бағынады.

Көптеген жылдардағы қақтығыстардан кейін 1688 жылғы Даңқты революция Ұлыбританиядағы парламентаризмге қайта оралуына әкелді.

Қалған еуропалық континентте бұл басқару жүйесі француз революциясына дейін

күтуге мәжбүр болды, дегенмен ол шешуге әлдеқайда ұзақ уақыт кетті.

Қазіргі парламентаризмнің бастауы 17-ші ғасырда Англияда жатыр, егер оның депутаттары патшаның өкілеттіктерін шектеу үшін күресе бастаған болса. Бұрын прото-парламентаризмнің мысалдары 12-ғасырдағы Кортес-де-Кастильядағыдай оны сипаттайтын барлық сипаттамалармен болмаса да кездеседі.

Конституциялық құқық институтының бірі ретіндегі Парламент тарихы тым әріден басталады. Мәселен, ағылшын Парламенті тіпті XII-XIII ғасырлада пайда болған. Конституциялық қоғамға басшылық жасаудың белгілі бір жүйесі ретінде парламентаризм тарихы сонау буржуазиялық революция кезеңдерінен бастау алады.

Парламент пен парламентаризм - өзара байланысты ұғымдар, дегенмен бірдей емес екендігін айта кету керек. Парламентаризм парламентсіз өмір сүре алмайды, ал парламент парламентаризмэлементтерінсіз өмір сүре алады. Кеңестік парламенттер дәуірінде осылай болды. Парламентаризм элементтері ең алдымен биліктерді бөлу, өкілдік және заңдылық болып табылады [2, 86].

Адамзат өркениетінде билік атқарудың әдісі болып табылған парламентаризм мәңгілік институт ретінде қалыптасып келеді. Әртүрлі жүйелік құрылым арқылы іске асырылатын болса да бұл институт, дегенмен, жалпы міндеттеріне қарасақ, халықпен билікті жақындататын адамзат мәдениетінің өте маңызды компоненті. Оның мәні мен маңыздылығы қоғамдық және мемлекеттік биліктің өзара байланысының нығаюы мен күшею үрдісінде жатыр. Бүгінгі парламент - ол қоғамда болып жатқан саяси реформалардың мәні мен бағыттарын анықтайтын институт. Қазақстан Республикасында парламентаризм институтының дамуының өзекті болуы, мемлекеттік шешімдерді қабылдауына қоғам, билік, бұқаралық ақпарат құралдары, үкіметтік емес ұйымдар мен бизнесті өзара байланыстары арқылы нақты қатыстыру механизмінің құру қажеттілігіне байланысты. Өйткені, Қазақстандағы барша әлеуметтік - саяси көптірлік палитрасының интеграциясы демократиялық дамудың кепілдігімен сенімді негізін құруының жолы. Қоғамдық сұхбатқа біздің еліміздегі барша саяси және әлеуметтік аландағы субъектілерді тарту - ол өте күрделі мақсат. Парламентаризм дамуына қатысты және оның институтының құру жолдарына байланысты пікірлердің мазмұны әртүрлі. Сондықтан, сұхбатты құрастыратын, жан-жақты талдауға апаратын жағдайдың керектігі күмәнсіз. Қазақстанда парламентаризм институтын құру сұрақтарына байланысты ұйымдастыру практикалық шаралардың басты мақсаты ол келісімдікке апаратын және де әртүрлі басқару деңгейлерде шешім қабылдау механизмдерін іске асыруының жалпы әдістерін табу. Осыған орай, жалпы мақсаттардың арасынан мынандай міндеттердің басымдылығы, менімше, анық көрінеді. Біріншіден, парламентаризм институтының даму негізі болып табылатын жалпы қоғамдық және өзара партиялық сұхбат механизмінің құрастыру. Екіншіден, парламентаризм институты болып табылатын маслихаттардың рөлін күшейту. Бұл шараны Конституциялық реформаның бөлімі ретінде іске асыру қажет. Үшіншіден, парламентаризм институты дамуына арналған шаралардың ақпараттық-әдістемелік бағдарламасын қамтамасыз етуі.

2007 жылы болған Конституциялық реформа біздің Республиканы президенттіктен президенттік-парламенттік түріне келтіру жолына салды. Бүгінгі Қазақстандық парламент өзін-өзі жалпы әлемдік парламентаризм даму үрдісіне қатысты екендігін толығымен сезінді. Дәлел ретінде Қазақстан парламентінің ТМД өзара парламенттік ассамблеясындағы, өзара парламенттік одақтағы, ОДКБ, ОБСЕ және басқа ұйымдардағы белсенді жұмысын атауға болады.

Жалпы саяси экономикалық контекстінде алсақ парламентаризм дегеніміз, ол анықталған құқықтық механизмдермен процедураларда негізделген, қоғамда қалыптасқан ұжымдық шешімдерді қабылдаудың тұрақты саяси мәдениеттің түрі. Жергілікті өзіндік басқару деңгейіндегі алғашқы қоғамдық дәрежесін сақтай тұра, парламентаризм

мемлекеттің эволюциялық үрдісіндегі өкілеттілік билік деңгейінде өзінің кәсіптілік шеберлігіне жетеді.

Парламент – Қазақстан Республикасының заң шығару билігін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы [3].

Қазақстандық парламентаризмнің қалыптасуы қоғамдағы түбегейлі саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер жағдайында болды. Қазақстан Республикасында кәсіби, тұрақты қызмет ететін атқарушы және заң шығарушы органдардың пайда болуы халықтық өкілдіктің күрделі тарихи дамуының жетістігі еді. Қазақстандық парламентаризмнің пайда болуы, Конституциялық түрде рәсімделген мемлекеттік биліктің легитимділігі тәріздес демократияның үлес салмағы болатын. Қазақстандық парламентаризмнің дамуының бастауы, ең алғаш рет 1990 жылы балама негізде өткізілген он екінші шақырылымдағы Жоғары Кеңесті қалыптастырған демократиялық сайлау, осыдан кейін 1994 жылғы он үшінші шақырылымдағы Жоғары Кеңесті қалыптастырған сайлау еді. 1995 жылғы Конституция негізінде заң шығарушы қызметті жүзеге асыратын Қазақстан Республикасының жоғары өкілдік органы ретіндегі бірінші екі палаталы Парламент 1996 жылы 30 қаңтарда өз қызметін бастады.

Берік экономикалық өсу, еліміздің жоғары даму қарқыны, саяси және әлеуметтік-экономикалық уақытылы өзгерістер жасауға және мақсаттар мен міндеттерді түзетіп тұру қажеттілігін туындатты. Осындай айтулы оқиға, Қазақстандағы жаңа саяси жүйенің құрылуын айқындап берген 2007 жылғы Конституциялық реформа болды.

Бұл бағыттағы жұмыс еліміздің саяси партиялары мен қоғамдық бірлестіктерінің белсенді қатысуымен бірнеше жыл бойы жүргізілді. Осының барысында Елбасымыз басқарған демократиялық реформаларды әзірлеу және нақтылау бойынша Ұлттық комиссия жұмыс жасады, қоғамдық пікір зерттелінді, Қазақстанның алдағы дамуы туралы мәселелер әр түрлі саяси күштермен ашық диалог негізінде дәйектелді. Мұндай жүйелі жұмыстың нәтижесі «Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Парламенттің Конституциялық Заңды қабылдауы болды. Конституциялық реформаның басты бағыты биліктік құзіреттілік пен жауапкершілікті қайта бөлу, Парламент рөлін ұлғайту, яғни Қазақстан іс жүзінде президенттік республика үлгісінен президенттік - парламенттік басқару формасына өтті. Күшті президенттік биліктің сақталуы барысында еліміздің саяси жүйесіндегі Парламенттің күшеюі әр түрлі билік тармақтарының арасындағы қатынасты теңгеруге мүмкіндік жасады. Осымен қатар басты үкіметтің парламенттік көпшілік негізінде қалыптасуы - яғни, атқарушы билік заң шығарушы биліктің өзіндік жалғасы болды және бұл іс жүзінде биліктің екі тармағы арасындағы қақтығысты ең төмен деңгейде етеді. Үкімет мүшелері партияның өкілдері болып табылады және олардың басты міндеті сол партияның бағдарламаларын және саяси бағдарларын орындау. Конституциялық реформаның басты құрамдас бөлігі пропорционалдық сайлау жүйесіне көшу – Парламент Мәжілісінің партиялық тізім бойынша қалыптасуы. Көптеген демократиялық дамыған мемлекеттерде осы пропорционалдық жүйе қолданылады және парламенттік көпшілік үкіметті қалыптастырады, маңызды мемлекеттік қызметтерде болады және мемлекеттік шешімдерді қабылдайды. Бірақ та, парламенттің болуы парламентаризмді білдірмейді. Парламентаризмнің қалыптасуын анықтаушы фактор, әлемдік тәжірибе көрсеткендей оның үкіметпен өзара қарым-қатынасы Парламент – Қазақстан Республикасының заң шығару билігін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы [4, 63 б].

Егер де парламент үкіметті және мемлекеттік биліктің басқа да институттарын қалыптастырса, осындай жағдайда ғана парламенттік республика туралы айтуға болады.

Парламентаризмнің дамуы бұл өзіндік мақсат емес, ол қоғамға, жеке адамға қызмет етуде ғана мәніне ие болады. Осыған орай, қазіргі әлемде қалыптасқан парламенттің әр түрлі типтерін, парламенттік қызмет түрлерін, парламенттің әлеуметтік рөлін салыстырмалы талдау өте маңызды.

Ең алғашқы Парламент XIII ғасырдың өзінде қалыптасқанмен, оның әр түрлі елдердегі құрылымы, қызметтері, сайлану түрлері және қоғаммен байланыс үлгілері әлі күнге қалыптасу және даму деңгейінде. Бұл тәжірибені зерттеу жаңа саяси құбылыстардың, қазіргі замандағы институттардың және қатынастар мәнін түсіну үшін қажет. Ертедегі грек ойшылы Аристотель атап корсеткендей саясаттан тысқары тұрған адам болмайды, өйткені ол адам табиғатының өзінде. Сондықтан да, қазақстандық Парламенттің басты мәселесі қоғамдағы әр түрлі топтар мен жіктердің мүдделерін ескере отырып жалпы азаматтық келісімге жету.

Қазіргі парламентаризм - жан-жақты және динамикалық құбылыс. Мәселені терең түсіну және оның даму бағыттарын айқындау, қазақстандық парламентаризм мен басқа да әлемдегі қалыптасқан үлгілерді түсінуге және салыстырмалы талдау жасауға мүмкіндік беретіндігі шүбәсіз Парламент – Қазақстан Республикасының заң шығару билігін жүзеге асыратын Республиканың ең жоғары өкілді органы [5, 124 б].

Жалпы тарихтағы бірінші жазылған заң шығарушылық орган «төрт жүздіктің кеңесі» (ертедегі Грек басқарушысы Солон заңдары бойынша) және «бес жүздік кеңесі» (оның ізбасары Клисфен реформасы бойынша). Олар болашақтағы парламенттердің өзіндік алдыңғы үлгілері болды. Мерзімі бойынша 1265 ж., Англияда ең алғаш парламент деп аталған арнайы мемлекеттік орган құрылған еді. Осыдан кейін испандық кортестер, француздық штаттар және бүкіл әлемде-парламент деп аталған заң шығарушылық органдар пайда болды. Қазіргі парламент - бұл жалпы мемлекеттік өкілдік орган, оның басты билік тармақтарының ішіндегі қызметі заң шығарушылық билікті жүзеге асыру. Ғылыми әдебиеттердегі анықтамаларға келер болсақ, мәселен «Үлкен энциклопедиялық сөздік» бойынша парламентаризм дегеніміз, парламенттің артықшылық жағдайындағы заң шығарушылық және атқарушылық билік қызметтерін анық айқындаған мемлекеттің саяси ұйымдасуының жүйесі.

Қазіргі ғылымдағы парламентаризмді зерттеудің әр түрлі анықтамаларын қарастыру барысында парламентаризм күрделі және жан-жақты дамып жатқан құбылыс екенін көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Парламентаризм: шығу тегі, сипаттамалары, артықшылықтары, кемшіліктері. <https://kk.warbletoncouncil.org/>.
2. Тагаев А.У. «Парламентаризм в Республике Казахстан: становление и перспективы развития» Алматы, – 2010г.-520с.
3. «Қазақстан Республикасының Парламенті және оның депутаттарының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы. 16.10. 1995ж. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002529> .
4. Зиманов С.З. «Парламент Республики Казахстан в трудные годы провозглашения независимости».- Алматы: Алаш баспасы, 2011. — 288 с.
5. Мамонов В.В. Парламент и Правительство Республики Казахстан: их взаимоотношения, система сдержек и противовесов // Научное издание. -Астана: Институт законодательства Республики Казахстан, 2005г.-372с.

УДК 342.553

А. Г. Сапекова

*Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 2 курс магистранты,
Алматы, Қазақстан, e-mail: adeva_sapekova@mail.ru*

АТҚАРУШЫ БИЛІКТІҢ НЕГІЗГІ КАТЕГОРИЯЛАРЫН ТҰЖЫРЫМДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада атқарушы биліктің негізгі ұғымдары мен категориялары талданады. Қазақстан Республикасында атқарушы билік әмбебап, пәндік және ұйымдастырушылық сипатқа ие мемлекеттік биліктің дербес және тәуелсіз тармағы ретінде атқарушы билік ұғымының анықтамасына сәйкес келеді, мемлекеттік-билік өкілеттіктері берілген мемлекеттік атқарушы органдардың жүйесі көрсетеді, оның негізгі мақсаты заңдарды орындау және оларды заңнамада көзделген белгілі бір әдістермен іске асыру болып табылады.

Зерттеу негізгі гипотезалардың дәлеліне бағынады: әкімшілік, атқарушы, биліктің ерекше қасиеттері объективті ерекшеліктерде көрінетін әмбебаптық пен материалдық сенімділікпен сипатталады; атқарушы билік құрылымдық бөліктердің белгілі бір құрамымен көп векторлы әлеуметтік жиынтық болып табылады. Бұл заң шығарушы және сот билігімен үнемі өзара әрекеттесетін біртұтас мемлекеттік биліктің өзін-өзі қамтамасыз ететін тармағы; орталық және жергілікті атқарушы органдарға бөлінетін атқарушы билік органдары жүзеге асырады; атқарушы органдардың қызметі заңға тәуелді сипатқа ие, яғни олардың ұйымдастырылуы мен жұмыс істеуі Мемлекеттік заңнама нормаларына негізделуі тиіс; олар қабылданатын басқарушылық шешімдер мен іс-әрекеттердің салдары үшін тікелей жауапты болады; өз құзыреті шегінде атқарушы органдар белгілі бір юрисдикциялық қызметті жүзеге асырады. Жоғарыда аталған белгілердің белгілі бір байланысы мемлекеттік биліктің атқарушы органдарының айрықша ерекшелігі болып табылады.

Кілт сөздер: құқық, заң, атқарушы билік, атқарушы билік, концептуализация.

ПРОБЛЕМЫ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ КАТЕГОРИЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ

Аннотация. В статье осуществлен анализ основных понятий и категорий исполнительной власти. В Республике Казахстан исполнительная власть соответствует определению понятия исполнительной власти, как самостоятельной и независимой ветви государственной власти, имеющей универсальный, предметный и организующий характер, выраженной системой государственных органов исполнительной власти, наделенных государственно-властными полномочиями, главное назначение которой заключается в исполнении законов и их реализации определенными методами, предусмотренными законодательством.

Исследование подчинено доказательству основных гипотез: специфические свойства административной, исполнительной, власти характеризуются универсальностью и материальной определенностью, выражающейся в предметных особенностях; исполнительная власть представляет собой многовекторную социальную совокупность, с определенным составом структурных частей. Это самодостаточная ветвь единой государственной власти, которая находится в постоянном взаимодействии с властями законодательной и судебной; осуществляется органами исполнительной власти, подразделяющимися на центральные и местные исполнительные органы; деятельность исполнительных органов имеет подзаконный характер, т.е. их организация и

функционирование должны основываться на нормах государственного законодательства; они несут непосредственную ответственность за последствия принимаемых управленческих решений и действий; в пределах своей компетенции исполнительные органы осуществляют определенную юрисдикционную деятельность. Определенная взаимосвязь вышеперечисленных признаков составляет отличительную особенность исполнительных органов государственной власти.

Ключевые слова: право, закон, исполнительная власть, органы исполнительной власти, концептуализация.

ROBLEMS OF CONCEPTUALIZATION OF THE MAIN CATEGORIES OF EXECUTIVE POWER

Abstract. The article analyzes the main concepts and categories of executive power. In the Republic of Kazakhstan, executive power corresponds to the definition of the concept of executive power as an independent and independent branch of state power, which has a universal, substantive and organizing character, expressed by a system of state executive bodies endowed with state power, the main purpose of which is to enforce laws and implement them. certain methods prescribed by law.

The study is subject to the proof of the main hypotheses: the specific properties of administrative, executive, power are characterized by universality and material certainty, expressed in subject features; executive power is a multi-vector social aggregate, with a certain composition of structural parts. This is a self-sufficient branch of the unified state power, which is in constant interaction with the legislative and judicial authorities; carried out by executive authorities, subdivided into central and local executive bodies; the activities of the executive bodies have a by-law character, i.e. their organization and functioning should be based on the norms of state legislation; they are directly responsible for the consequences of their management decisions and actions; within their competence, the executive bodies carry out certain jurisdictional activities. A certain relationship of the above features is a distinctive feature of the executive bodies of state power.

Key words: law, legislation, executive power, executive power bodies, conceptualization.

Кіріспе

Қазіргі жағдайда өзекті міндеттер- жаңа, қабілетті мемлекет құру және оны нығайту, атқарушы биліктің тиімді жүйесінің қалыптастыруын, жаңа жағдайлар мен оның жұмыс істеу тәсілдерін ғылыми тұрғыдан түсінуді талап етеді.

Қазіргі кезеңде нақты ұйымдастырушылық формалар парадигмасында және атқарушы функциялардың жиынтығында модельденген атқарушы биліктің тәуелсіздігі мәселесі өзекті болып отыр.

Заңдардың мазмұнында анықталған мемлекеттік-билік ережелерін жүзеге асыру мемлекеттік басқару процессінің мазмұнын, атқарушы биліктің мақсатын білдіреді, осылайша оның мемлекеттік механизмдегі орнын негіздейді. Мемлекеттік құрылысты дамытудың қазіргі кезеңінде атқарушы билік органдарының функцияларын негіздеу проблемасы қалыптасатын байланыстар мен қатынастарға байланысты өзектендіріледі: тұтастай алғанда билікті бөлудің Конституциялық жүйесіндегі мемлекеттік басқару органдары арасында және атқарушы билік жүйесінің өзінде, нақты оның саяси және әкімшілік компоненттері арасында.

Материалдар және әдістер

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде объективті шындықты білудің жалпы ғылыми әдістері, сондай-ақ мемлекет пен құқықтың жалпы теориясының әдіснамалық

ережелері қабылданды, теориялық талдаудың арнайы әдістері, логикалық танымның негізгі әдістері (талдау, синтез, жалпылау), ал тарихи, жүйелік-құрылымдық, формальды-құқықтық, салыстыру және модельдеу әдістері қолданылды.

Зерттеу әдіснамасының ғылыми-аспаптық аспектілерін зерттеу мақсатында электрондық базалар мен ақпараттық ресурстарды тартуда және қолдануда қазіргі заманға сай ақпараттық технологияларды пайдалану қажеттілігіне байланысты.

Нәтижелер және талқылау

Атқарушы билік мемлекеттік басқаруды жүзеге асыру мүмкіндігін білдіретін биліктің дербес тармағын білдіреді. Мемлекеттік құрылыстың теориясы мен практикасы атқарушы биліктің заңға тәуелді екенін дәлелдеді. Атқарушы биліктің мемлекеттік басқару органдарының іс-әрекеттері мен нормативтік-құқықтық актілері заң нормаларына негізделеді, заңды орындауға бағытталған, қайшылықтар алынып тасталуы тиіс.

Әкімшілік, атқарушы, биліктің ерекше қасиеттері объективті ерекшеліктерде көрінетін әмбебаптық пен материалдық сенімділікпен сипатталады. Әмбебап сипат атқарушы биліктің, оның органдарының үздіксіз режимде әрекет ететіндігінде және мемлекеттің бүкіл аумағына таралуында көрінеді. Бұл заң шығарушы және сот органдарының атқарушы билігінің өзіндік ерекшелігі. Тақырыптық сипат атқарушы биліктің биліктің басқа екі тармағынан, заң шығарушы және сот тармақтарынан, негізінен мазмұнынан ерекшеленетінін білдіреді, өйткені ол кадрлар, материалдық, қаржылық және басқа ресурстар сияқты билік ресурстарына сүйенеді, қызметтік мансап модельдерінің, алға жылжудың және ынталандыру жүйесінің сындарлы механизмімен жұмыс істейді. Осылайша, атқарушы биліктің арсеналында қуатты билік ресурстары бар [1, 1216.].

Барлық аталған белгілер және негізінен атқарушы биліктің "күштік" сипаты атқарушы билік органдарының мемлекеттік биліктің толықтығын басып алуы мүмкін деп санауға толық негіз береді. Бұл тұрғыда тежеу мен тепе-теңдіктің сындарлы жүйесін, биліктің басқа екі тармағының тиімді тетіктері мен саяси жауапкершілік тетіктерін толық күшіне енгізу өте маңызды. Биліктің заң шығарушы тармағы дамыған заңнаманы – құқықтық заңдарды, биліктің сот тармағын - сот бақылауы және конституциялық қадағалау сияқты тиімді институттарды негізгі тетіктер ретінде пайдаланады.

Осылайша, тепе-теңдік сақталады және атқарушы билік өзінің белгілерін көрсетеді, біріншіден, билікті бөлу жүйесіндегі тең позиция, бірақ екіншіден, заңға тәуелді сипат және ең бастысы-әмбебаптық, объективтілік және ұйымдастырушылық сипатпен сипатталатын мемлекеттік биліктің тармағы. Әдетте, биліктің атқарушы тармағының мәні мен мазмұны Парламент - елдегі заң шығарушы биліктің жоғарғы органы қабылдаған заңдардың орындалуын қамтамасыз етуді құрайды.

Атқарушы билік мемлекеттік органдардың қарапайым жиынтығы емес екенін есте ұстаған жөн. Атқарушы билік-бұл құрылымдық бөліктердің белгілі бір құрамы бар көп векторлы әлеуметтік жиынтық. Осы ережеге сәйкес мемлекеттік және қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларындағы өзгерістер мемлекеттің рөлі мен функцияларын жаңғырту моделін жобалайтыны сөзсіз.

Жаһандану жағдайында, әлемнің қазіргі мемлекеттерінің тәжірибесі көрсеткендей, билікті бөлудің Конституциялық жүйесіндегі әртүрлі билік институттарының синхрондылығын қамтамасыз ету өте маңызды. Бұл тұрақтылық пен синхрондылық билік арасындағы "қатынастардың ақылға қонымды тепе-теңдігінің" арқасында қамтамасыз етіледі.., өкілеттіктермен (келісілген шектерде билікті қолдану құқықтарымен) және жауапкершілікпен (билікті қолданудың дұрыстығы үшін ұйым алдында жауап беру міндетімен) конституциялық ережелермен реттеледі [1, 13 б.]. Биліктің әртүрлі тармақтарының тиімді өзара іс-қимылының кепілі мемлекеттік құрылыс пен азаматтық қоғамды қалыптастырудың барлық маңызды мәселелері бойынша

толыққанды жалпыұлттық консенсус болып табылатынын есте ұстаған жөн. Керісінше, егер бұл жағдайлар болмаса, онда билік тармақтарының тепе-теңдігін бұзу ықтималдығы артады, олардың қарсыласуының объективті алғышарттары жасалады. Саяси биліктің дағдарысы негізгі заңның үнемі конструктивті емес реформаларында көрінеді, бұл сөзсіз конституциялық нормаларды пысықтаудың кәсіби деңгейінің жол берілмейтін төмендеуіне әкеледі. Өкінішке орай, бұл өз кезегінде негізгі заңның тұрақтылығын бұзады.

Қазақстан Республикасындағы билікті бөлу теориясы іс жүзінде 1995 жылғы Конституция қабылданған сәттен бастап жүзеге асырыла бастады [2, 43б.].

Мемлекеттік билікті бөлу принципі оның тармақтарының тең құқылы, келісілген, консенсустық өзара іс-қимылында көрінетін оның бірлігіне үйлесімді түрде сәйкес келеді [3, 18 б.].

Қазақстан Республикасындағы билікті бөлудің Конституциялық жүйесінің айрықша ерекшелігі Республика Президенті – биліктің барлық тармақтарының келісілген жұмыс істеуін тежеу мен тепе-теңдік жүйесін тиімді пайдалана отырып жүзеге асыруға арналған мемлекеттік билік институты атқаратын рөл болып табылады. Осы аспектілердің барлығында оның тармақтарының тең, келісілген, консенсус өзара әрекеттесуі көрінеді [4, 65 б.].

Осылайша, Батыс Еуропадағы 17-18 ғасырлардағы феодалдық-абсолютистік режимдер дағдарысы дәуірінде тұжырымдалған. Локк пен Монтескье Қазақстан Республикасындағы билікті іс жүзінде бөлу тұжырымдамасы жаңа Конституция қабылданған сәттен бастап жүзеге асырыла бастады [5, 87 б.].

Бұл біртұтас мемлекеттік билік тармақтарының диалектикалық өзара әрекеттесуін көрсетеді. Ал тежеу мен тепе-теңдік механизмі елдегі саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал етеді [6, 12 б.]. Билікті бөлудің Конституциялық принципіне сәйкес атқарушы билік мемлекеттік-билік өкілеттіктерін мемлекеттік, негізінен әкімшілік құқықтың әдістері мен құралдарымен жүзеге асыру арқылы жүзеге асырылады [7, 12 б.].

Биліктің тармағы ретінде атқарушы биліктің ерекшелігі-жеке адамға да, жалпы қоғамға да бағытталған билік функцияларын жүзеге асыру. Атқарушы билік мемлекеттің ауқымы мен шегінде көрінеді. Атқарушы биліктің функциялары құқық қолдану (құқық орындау) сипатына ие. Атқарушы биліктің мұндай негіздемесі оның мемлекеттік-құқықтық сипатының ерекшеліктерін барынша толық сипаттайды, орындаушылықтың басқа түрлерінен ажыратады [8, 72 б.].

Атқарушы билік біртұтас мемлекеттік биліктің дербес тармағы бола отырып, атқарушылық қызметпен бірдей емес: мемлекеттік билік атқарушы қызметтің мәнін көрсетеді, оның функционалдық бағытын көрсетеді, Құзыретті сенімділікті нақтылайды. Негізінде атқарушы билік негізгі сипаттағы категорияны білдіреді [9, 21б.].

Атқарушы биліктің мазмұнын сипаттай отырып, ең алдымен оның негізі атқарушы-әкімшілік қызмет болып табылатындығын, оның негізгі көрінісі қоғам мен мемлекет өмірінің экономикалық, әлеуметтік, мәдени және барлық басқа да әлеуметтік маңызды жақтарын басқару болып табылатындығын атап өтеміз. Атқарушылық қызметтің бұл қызметтің заңға тәуелді екендігіне баса назар аудару қажет. Бұл ереже атқарушы қызмет тек заңды негізде жүзеге асырылатындығын білдіреді. Заңнамалық актілердің орындалуын қамтамасыз ете отырып, атқарушы билік өкімдік қызмет жағына бастама көтеруге құқылы, заңда айқындалған жағдайларда –қажетті іс-әрекеттерге міндеттеу мүмкіндігін қолданады, мемлекеттік мәжбүрлеуді қолдануға құқылы. Атқарушы билік, осылайша, заңдардың орындалуын ұйымдастырған кезде, вольна оған заңмен берілген өкілеттіктер шегінде билік етеді. Атқарушылық-өкімдік қызмет процесінде атқарушы билік басқарудың нормативтік-құқықтық актілерін қабылдау, өкімдік және бақылау өкілеттіктерін пайдалану құқығын қолдану сияқты өз функцияларын іске асырудың осындай нысандарын пайдалана алады; өз қызметінде құқықтық (әкімшілік шарттар

жасасу) және құқықтық әдістердің (ұйымдастыру іс-шараларын жүзеге асыру) үйлесімі [10, 12б.].

Атқарушы билікті жүзеге асыруда маңызды рөл атқарушы биліктің ұйымдастырушылық негізін құрайтын құрылымды құрудың иерархиялық принципі болып табылады. Иерархиялық құрылымның сыртқы жағын төменгі тұрған жоғары тұрған органдарға бағыну, мемлекеттік қызметшілер корпусының бағыныстылығы негізінде құрылған атқарушы билік органдарының жүйесі құрайды. Ішкі мазмұн олардың атқарушы органдары арасындағы ұйымдық-құқықтық қатынастарда көрінеді, сонымен қатар бағыну, үйлестіру, бақылау және т.б. принциптеріне негізделген [11, 113 б.]. Атқарушы биліктің иерархиялық құрылымын атқарушы билік органдары мен олардың лауазымды адамдарының құзыретінің мөлшері мен шегін құрайтын нормалардың заңды құрылымымен толықтыру қажет.

Әдетте, атқарушы билік белгілі бір әкімшілік рәсім тұрғысынан билік өкілеттіктерін жүзеге асырады. Әкімшілік рәсім-атқарушы билік органдарының билік, атқарушы-өкімдік қызметін жүзеге асырудың заң нормаларымен реттелген рәсімі. Әкімшілік рәсімді жүргізу барысында әкімшілік өкілеттіктердің көп қырлы арсеналы іске асырылады: шешім қабылдау құқығы, командалық құқық, тағайындау құқығы; заңды негізде мәжбүрлеуді қолдану құқығы және т.б. [12, 11б.].

Құқықтық әдебиеттерде құқықтық нормаларды жүзеге асырудың бірнеше тәсілдерін ажырату әдеттегідей: а) сәйкестік б) орындау в) пайдалану, г) қолдану. Құқықты іске асырудың басқа түрлерінен айырмашылығы, қолдану әрдайым белсенді, шығармашылық, мемлекеттік-билік, ұйымдастырушылық сипатта болады, оны құзыретті органдар заңнамада белгіленген тәртіппен жүзеге асырады [13, 12 б.].

Құқық қолдану қатынастарын дербес топқа бөлу үшін қатынастардың осы түрін жіктеудің әдіснамалық негізі мен негізгі критерийлерін бөліп көрсету қажет.

Ресми логика тұрғысынан құқық қорғау органы қандай нормалар, актілер қолданылатынын білуі керек [14, 19 б.].

Құқықтық нормалардың барлық массасынан теориялық тұрғыдан тек құқық қолдану қызметін реттейтін функционалды бағытталған нормаларды ажыратуға болады [15, б.11].

Құқық қолдану қатынастары әкімшілік-құқықтық, рұқсат беру режимдерін қамтамасыз ету процесінде туындайды [16, 18 б.].

Құқық қолдану қатынастарының жалпы ерекшелігі-олардың пайда болу негіздерінің ерекшелігі, заңды фактілер, субъектілер шеңбері, мазмұнның өзіндік ерекшелігі және Объектілік бағыт.

Құқық қолдану қатынастары құрамының аталған компоненттерін қарастырыңыз.

Құқық қолдану қатынастары белгілі бір заңды фактілердің басталуына байланысты туындайды, өзгереді және тоқтатылады, заң зерттелетін құқықтық қатынастардың динамикасын қандай жағдайлармен байланыстырады.

Құқық қолдану қатынастарына бағынуға негізделген байланыс тән: атқарушы органның істі шешу өкілеттігі тікелей субъектілердің нақты іс бойынша қабылданған шешімнің тиісті орындалуын ұйымдастырудың өзгермейтін міндетіне сәйкес келеді. Бұл байланыс процедуралық-процедуралық нормалар мен қатынастар арқылы жүзеге асырылады. Құқық қолдану нақтылау зерттелетін қызметтің заңдылығы ретінде оның барлық салаларына, соның ішінде юрисдикцияға қолданылады. Материалдық-құқықтық қатынастардың құқықтық мазмұнын нақтылау құқық қорғау органы үшін құқықтық қатынастардың нақты мазмұнын қалыптастыру құралы ретінде қызмет етеді, адамдардың мінез-құлқына әсер ету құралы ретінде әрекет етеді.

Заңды күші бар заңды қолдану актісі мемлекеттік-билік сипатына ие, іс бойынша қалыптасқан Шешімді орындау, орындау міндетін қамтиды.

Құқық қолдану органдары (лауазымды адамдар) мен құқық қолдану тарапының іс бойынша қабылданған жеке материалдық-құқықтық қамтамасыз ету актілерінде тұжырымдалған және бекітілген шешімдерін заң бойынша нақты орындауға міндетті субъектілер арасындағы өзара байланыстың мемлекеттік-билік сипатының арқасында олардың заңды және нақты (материалдық) мазмұны іс жүзінде іске асырылады [17, 136.].

Құқық қолдану қатынастарын жүзеге асыру заңды фактілердің функцияларын орындай отырып, өзінің материалдық-процедуралық мазмұнымен сипатталаты

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, келесі тұжырымдар жасауға болады:

Биліктің бөліну принципі тарихи тұрғыдан әлем мемлекеттерінің мемлекеттік механизмінің құрылымы мен жұмыс істеуінің негізгі принципі ретінде танылады. Теория мен практика мемлекеттік биліктің үшке бөлінуі тұжырымдамасы мен оның тежеу және тепе-теңдік жүйесімен және мемлекеттегі әрбір адамның билікті жүзеге асыруға қатысу құқығы идеясымен бір-бірімен тығыз байланысты екенін дәлелдеді. Тәуелсіздік пен өзара әрекеттесу шектерін нақты ажырата отырып, биліктің үштұғырлығы демократияның нақты моделі және қоғамның демократиялық құрылымы принципі ретінде әрекет етеді.

Конституциялық процесстің барлық кезеңдерінде бұл мәселені теориялық және практикалық тұрғыдан зерттеу әлем мемлекеттерінің нақты тарихи, саяси, құқықтық, рухани, әлеуметтік, мәдени ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асырылды.

Қазақстан Республикасындағы билікті іс жүзінде бөлу тұжырымдамасы 1995 жылғы 30 тамызда жаңа Конституция қабылданған сәттен бастап жүзеге асырыла бастады. Республиканың негізгі заңы Конституциялық заңнаманың негізгі новелласы ретінде үштік билік тұжырымдамасын оның тежеу мен тепе-теңдіктің нақты механизмінің барлық салтанатында ұсынды. 1995 жылғы Конституция мемлекет пен қоғамның ең жоғары құндылығының - адамның, оның өмірінің, құқықтары мен бостандықтарының басымдығын жариялады. Тарихи фактілер тіркелді: Қазақстан Республикасының азаматтары елдің жаңа негізгі заңының жобасын талқылауға белсенді қатысты, оған 30 мыңға жуық ұсыныс енгізу дәлел болды, нәтижесінде Конституция жобасының 99 бабының 55 түзетулер енгізілді [18, 24 б.].

Атқарушы биліктің өзіндік ерекшеліктері: билік тармақтары жүйесіндегі бірінші-өкілді және заң шығарушы билік, атқарушы билік қайталама, туынды сипатқа ие болуымен ерекшеленеді. Әкімшілік, атқарушы, биліктің ерекше қасиеттері объективті ерекшеліктерде көрінетін әмбебаптық пен материалдық сенімділікпен сипатталады. Атқарушы билік-бұл құрылымдық бөліктердің белгілі бір құрамы бар көп векторлы әлеуметтік жиынтық.

Құқық қолдану практикасында құқықтық нормаларды іске асырудың бірнеше тәсілдерін ажырату әдетке айналған: а) сәйкестік б) орындау в) пайдалану, г) қолдану. Құқықты іске асырудың басқа түрлерінен айырмашылығы, қолдану әрдайым белсенді, шығармашылық, мемлекеттік-билік, ұйымдастырушылық сипатқа ие, оны құзыретті органдар заңнамада белгіленген тәртіппен жүзеге асырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Теория государства и права / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. М., 1997. – 531 с.
2. Алексеев С.С. Теория права. М., 1996. – 457 с.
3. Бобылев А.И., Горшкова Н.Г., Ивакин В.И. Исполнительная власть в России: теория и практика ее осуществления/ А.И. Бобылев, Н.Г. Горшкова, В.И. Ивакин. -М., 2003. – 386 с.

4. Манохин В. М., Адушкин Ю.С., Багишаев З.А. Российское административное право: Учебник. – М.: Юристъ. 1996. – 317 с.
5. Опряттов В. И. Принципы построения структуры органов исполнительной ' власти субъектов РФ и проблемы их наименования // Трибуна молодых ученых: Сб. науч. трудов / Под. ред. Ю.Н. Старилова. - Воронеж: Изд-во Воронеж, гос. ун-та, 2005. - Вып. 8 : Правовые споры : способы и порядок разрешения - С. 193-199.
6. Бахрах Д.Н. Административное право. М., 1993. – 471 с.
7. Чеботарев Г. Н. Принцип разделения властей в конституционной системе Российской Федерации: автореф. дис. . д-ра юрид. наук : 12.00.02 -Екатеринбург, 1998. - 40 с.
8. Административное право: Учебник /Под ред. А.П. Коренева. М, 2019. – 358 с.
9. Административное право: Учебник /Под.ред. Ю.М. Козлова, Л.Л. Попова. – М.: Юристъ, 2019.– 386 с.
10. Еремина О.Ю. Система органов исполнительной власти субъекта Российской Федерации/ О.Ю: Еремина // Журнал российского права. 2020. -№ 11.-С. 40-45.
11. Исполнительная власть: сравнительно-правовое исследование / под ред. В. В. Маклакова. М. : ИНИОН, 2005. - 179 с.
12. Духновская З.А. Исполнительная власть в Российской Федерации и федеративных государствах Европы: конституционно-правовое исследование: диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.02 - Москва, 2012.- 195 с.
13. Прохоров К.В. Развитие системы органов исполнительной власти в Российской Федерации: конституционно-правовое исследование : диссертация ... кандидата юридических наук : 12.00.02.- Москва, 2021.- 194 с.
14. Жиделёв В.А. Государственная власть как правовая категория // Право и политика. - 2017 - № 6 - С. 11-15. Алехин А.П., Козлов Ю.М. Административное право. 1994. – 471с.
15. Ибрагимов Х.Ю. Административное право. - Алматы. Данекер, 2000. - 281с.
16. Кузнецова В.В. Развитие и взаимодействие систем органов государственной власти и местного самоуправления в Российской Федерации и Республике Молдова: сравнительно-правовой анализ : автореферат дис. ... кандидата юридических наук: - Москва, 2017.- 29 с.
17. Гриб В.В. Взаимодействие органов государственной власти и институтов гражданского общества в Российской Федерации : диссертация ... доктора юридических наук : 12.00.02.- Москва, 2011.- 525 с.
18. Алибаева Г.А. Органы исполнительной власти: теоретико-правовое исследование. - Монография. - Алматы, 2012.-

УДК 342.553

Ә. Е. Сердалиева

*Магистрант 2-го курса Евразийской юридической академии
имени Д.А. Кунаева*

ЗАКОНОТВОРЧЕСКИЙ ПРОЦЕСС: ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ

Аннотация. Ввиду объективной социальной потребности в осмыслении фундаментальных проблем современного социально-политического развития страны и путей их концептуального решения на государственном уровне решаются многие вопросы. В их числе вопросы совершенствования формы правления Республики Казахстан, реформирования политической системы общества, поиска новейших методов и

средств конституционного регулирования, совершенствования конституционно-правового статуса человека и гражданина, формирования новой модели взаимоотношений законодательной, исполнительной и судебной ветвей единой государственной власти, их более тесного взаимодействия, основанного на системе сдержек и противовесов, а также демократической парадигмы местного государственного управления и самоуправления, соответствующей современным требованиям и вызовам. Указанные вопросы явились основным предметом обсуждения Постоянно действующего совещания по выработке предложений по дальнейшей демократизации и развитию гражданского общества.

Данная статья посвящена исследованию конституционных проблем согласованного взаимодействия органов государственной власти с позиции законотворческого процесса. Законотворчество – важное направление государственной деятельности. От слаженности, взаимной согласованности действий субъектов и участников законотворческого процесса зависит успешная реализация высоких целей и задач, стоящих перед государством и обществом на современном этапе развития.

Ключевые слова. Законотворчество, государственная власть, ветви власти, правотворчество, правообразование.

ЗАҢ ШЫҒАРУ ПРОЦЕСІ: ТҮСІНІГІ МЕН МӘНІ

Андатпа. Елдің қазіргі әлеуметтік-саяси дамуының іргелі проблемаларын және оларды мемлекеттік деңгейде тұжырымдамалық шешу жолдарын түсінудегі объективті әлеуметтік қажеттілікке байланысты көптеген мәселелер шешілуде. Олардың қатарында Қазақстан Республикасының басқару нысанын жетілдіру, қоғамның саяси жүйесін реформалау, конституциялық реттеудің жаңа әдістері мен құралдарын іздеу, адам мен азаматтың конституциялық-құқықтық мәртебесін жетілдіру, бірыңғай мемлекеттік биліктің заңнамалық, атқарушы және сот тармақтары арасындағы өзара қарым-қатынастардың жаңа моделін қалыптастыру, олардың тежеу мен тепе-теңдік жүйесіне негізделген неғұрлым тығыз өзара іс-қимылы, сондай-ақ жергілікті мемлекеттік басқару мен өзін-өзі басқарудың демократиялық парадигмасы, қазіргі заманғы талаптар мен сынтетеуіріндерге сәйкес келеді. Аталған мәселелер азаматтық қоғамды одан әрі демократияландыру және дамыту жөнінде ұсыныстар әзірлеу жөніндегі тұрақты жұмыс істейтін кеңесті талқылаудың негізгі мәні болып табылды.

Бұл мақала заң шығару процесі тұрғысынан мемлекеттік органдардың келісілген өзара іс-қимылының конституциялық мәселелерін зерттеуге арналған. Заң шығару-мемлекеттік қызметтің маңызды бағыты. Дамудың қазіргі кезеңінде мемлекет пен қоғамның алдында тұрған жоғары мақсаттар мен міндеттерді табысты іске асыру заң шығару процесінің субъектілері мен қатысушыларының іс-әрекеттерінің үйлесімділігіне, өзара келісілуіне байланысты.

Кілт сөздер. Заң шығару, мемлекеттік билік, билік тармақтары, заң шығару, құқықтық білім беру.

LEGISLATIVE PROCESS: CONCEPT AND ESSENCE

Abstract. In view of the objective social need to comprehend the fundamental problems of the modern socio-political development of the country and the ways of their conceptual solution, many issues are being solved at the state level. Among them are the issues of improving the form of government of the Republic of Kazakhstan, reforming the political system of society, searching for the latest methods and means of constitutional regulation, improving the constitutional and legal status of a person and a citizen, forming a new model of relations between the legislative, executive and judicial branches of the unified state power, their closer interaction based on a system of checks and balances, as well as the democratic paradigm of

local government and self-government, corresponding to modern requirements and challenges. These issues were the main subject of discussion of the Permanent Meeting on the development of proposals for further democratization and development of civil society.

This article is devoted to the study of constitutional problems of coordinated interaction of public authorities from the perspective of the legislative process. Lawmaking is an important area of state activity. The successful implementation of the lofty goals and tasks facing the state and society at the present stage of development depends on the coherence, mutual coordination of the actions of subjects and participants in the legislative process.

Key words. Lawmaking, state power, branches of government, lawmaking, legal education.

В теории права под правотворчеством, как наиболее общим понятием по отношению к законотворчеству, понимается «особая правовая форма осуществления функций государства, состоящих в установлении, изменении или отмене правовых норм» [1, с.347]. Существуют и другие определения правотворчества. Так, например, в одном из исследований, посвященном правотворчеству, отмечается, что «этот институт представляет собой одну из важнейших сторон деятельности государства, форму его активности, имеющую своей непосредственной целью формирование правовых норм, их изменение, отмену или дополнение» [2, с.402]. Ряд других исследователей называют правотворчеством правоустановлением, которое, по их мнению, «является формой и направлением государственной деятельности, связанной с официальным выражением и закреплением норм права, которые составляют нормативно–правовое содержание всех действующих источников позитивного права» [3, с.415].

В юридической литературе правотворчество традиционно рассматривают как деятельность по принятию, изменению, отмене норм права (юридических норм). Правотворчество в целом рассматривается как основное, начальное звено механизма правового регулирования. Это процесс создания правовых норм, получающих закрепление в издаваемых управомоченными на то органами законах и подзаконных нормативных актах. Вопросы правотворчества постоянно находятся в поле зрения юристов-ученых и практиков, специалистов в области теории права, а также отдельных юридических дисциплин. Специальная литература, посвященная вопросам правотворчества, весьма объемна и разнообразна. В литературе существуют многочисленные определения правотворчества. Несмотря на разнообразие предлагаемых мнений, изложенные в научной литературе определения имеют общее содержание. Под «правотворчеством» понимают деятельность управомоченных органов государства по изданию, переработке и отмене нормативных правовых актов в единстве с их содержанием - юридическими нормами.

Правотворчеству предшествует более обширный в понимании процесс правообразования. Процесс правообразования, в содержательном плане, гораздо шире правотворческого процесса. Правотворчество, в свою очередь, является составной частью этого широкого по своим масштабам процесса. Так, например, по мнению Г.В. Назаренко, «правообразование – это естественно–исторический процесс формирования права, в ходе которого происходят анализ и оценка сложившейся правовой действительности, выработка взглядов и концепций о будущем правового регулирования, а также разработка и принятие нормативных предписаний» [4, с.107].

Заслуживает внимания мнение исследователей, которые справедливо рассматривают «правотворчество» как следующую стадию процесса правообразования. С.С. Алексеев обоснованно говорит о том, что правотворчество, в принципе, начинается тогда, когда «потребности общественного развития определились, непосредственно–социальные права сложились, необходимость правовых нововведений назрела, и на этой основе в процесс правообразования вступают компетентные органы» [5, с.109].

Правотворчество – это составная часть правообразования. Правообразование по своим исходным началам носит объективный, необходимый характер. С.С. Алексеев по этому поводу отмечает: «начальная ступень правообразования – это возникновение объективно обусловленной экономической, социально–политической, нравственной или иной общественной потребности в юридическом регулировании соответствующих отношений» [5, с.109]. Эта потребность обусловлена динамично развивающимися общественными отношениями, функционированием в обществе различных интересов – социально-политических, групповых, корпоративных и иных. «Затем эта потребность преломляется в системе политических отношений, в политическом, нравственном и правовом сознании, в господствующем общественном мнении, когда складываются интересы и потребность получает адекватное или же искаженное, деформированное, узкокласовое выражение» [5, с.109].

Таким образом, правотворчество – явление социальное и юридическое. Правотворчество не ограничивается разработкой, принятием и изданием нормативных актов. Оно включает в себя обширный спектр мероприятий: выявление социальных потребностей в правовом регулировании общественных отношений, дальнейшее определение направления и характера их регулирования, подготовка нормативного акта, его оформление и издание.

Заслуживает внимания позиция М.Т. Баймаханова. Он расчленяет процесс формирования права на «отражение» и «опережающее отражение», оставив первое в рамках правообразования и перенеся второе всецело в сферу правотворчества. По мнению М.Т. Баймаханова, «правовое опосредование интересов предполагает сначала их всестороннее и глубокое отражение, осознание их значимости, полезности, ценности, а затем определение сферы охвата их правом, установление степени регулирования каждой из их сторон, каждого из проявлений, выбор форм и методов регулирующего воздействия» [6, с.527].

С.Н. Сабикенов высказывает следующую точку зрения: «Интересы осознаются в процессе правотворческой деятельности государства и закрепляются в соответствующих правовых актах. Найдя свое отражение в правовом сознании, а затем, закрепившись в соответствующей правовой норме, они остаются вне правовой сферы, не превращаются в правовые явления. Та или иная норма права, создаваемая в результате правотворческой деятельности, представляет собой социально–правовую модель интересов соответствующих социальных образований. В связи с этим правотворческие органы государства познают закономерность общественного развития через определенный механизм (интерес), стремясь при этом нейтрализовать нежелательные и вредные для общества последствия объективного развития» [7, с.113].

В юридической литературе содержится следующее определение: «Право по природе – образование духовное, оно есть результат определенного духовного усилия по формированию правил, норм поведения, которые упорядочивают общественную жизнь людей и их межличностные отношения» [8, с.37]. В этом смысле автор указанного мнения присоединяется к точке зрения, которую отстаивал правовед и философ И.А. Ильин: «Право говорит на языке сознания и обращается к сознательным существам... Самая сущность, самая природа права в том, что оно творится сознательными существами и для сознательных существ, мыслящими субъектами и для мыслящих субъектов» [9, с.24].

Таким образом, действенность правового регулирования общественных отношений, его соответствие объективным социальным потребностям во многом зависят от правосознания и общей юридической культуры лиц создающих нормы права.

Более высокой и емкой формой правосознания является правовая культура. Правовая культура общества и личности тесно связаны и взаимодействуют с правосознанием. По выражению С.С. Алексеева, «правовая культура представляет собой своего рода юридическое богатство, выраженное в достигнутом уровне развития

регулятивных качеств права, накопленных правовых ценностей, тех особенностей права, юридической техники, которые относятся к духовной культуре, к правовому прогрессу» [10, с.213]. Правовая культура характеризует уровень правосознания, включает степень сознания права, высокий уровень правовой культуры общества выступает одним из признаков правового государства. Как отмечается в научной литературе, «правовая культура пронизывает само право, правосознание, правовые отношения, законность и правопорядок, законотворческую и правоприменительную деятельность и критерии политической оценки юридической действительности в функционировании и развитии ее составных частей» [11, с.26]. Об уровне правовой культуры можно судить через призму человеческой деятельности в сфере права, интеллектуальных и творческих возможностей личности. В юридической литературе правовую культуру личности определяют как «обусловленные правовой культурой общества степень и характер ее прогрессивно-правового развития» [11, с.35]. Основными показателями юридической культуры являются глубокие познания в области права, высокий уровень правосознания, владение навыками юридической техники. Именно эти элементы определяют уровень и степень овладения людьми правом в своей практической деятельности, что и является показателем их правовой культуры. Правовая культура, опосредуя и вплетаясь в качестве навыков, умений и всей совокупности профессионального опыта в правотворческую деятельность, сообщает ей черты законности, справедливости и эффективности.

После того, как в процессе правообразования потребности в регулировании общественных отношений осознаны и возникла необходимость в их правовом регулировании начинается правотворчество. Правотворчество, как особая деятельность государственных органов – это не единственная форма создания права. Истории известны и другие пути его проявления: естественные права человека, религиозные тексты, санкционированные обычаи, договоры, правовые научные доктрины. По способам правотворчества, по тому, насколько они обеспечивают участие народа, в значительной мере можно судить об уровне демократичности самого государства. Действующая Конституция РК закрепляет принцип решения наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами, включая голосование на республиканском референдуме, как одной из форм участия граждан в управлении делами государства.

Правотворчество может осуществляться в следующих формах:

- 1) правотворческая деятельность государственных органов по изданию нормативных правовых актов;
- 2) санкционирование государственными органами различных социальных норм, путем их одобрения и придания общеобязательного характера и юридической силы;
- 3) непосредственное правотворчество народа в процессе проведения референдума - всенародного голосования по наиболее важным вопросам государственной и общественной жизни. Так, например, применительно к первой форме правотворчества, волю государства может выразить Парламент Республики в форме закона, Правительство в форме постановления и т.д. Что касается второй формы, то «санкционирование» следует понимать как выражение согласия органа государства, утверждение, наделение юридической силой какого-либо правила или акта. К ним можно отнести правовые обычаи, нормативные договоры, правовые акты общественных объединений, юридическую практику, правовую доктрину, религиозные нормы. Формы права, санкционируемые государством, отличаются многообразием, что отражает возможность участия в процессах правообразования, помимо государства, иных субъектов, а также тенденцию спонтанного нормотворчества, рожденного потребностями общественной жизни. Разумеется, в зависимости от особенностей государственного строя и правовой системы у различных народов практическая роль отдельных источников права существенно может отличаться. В странах англо-саксонской правовой системы значение

правовых обычаев и юридической практики в качестве источников права велико и никем не оспаривается. Так, например, А.К. Абельдинов и Ө.Ш. Жалаири (О.К. Копабаев), как и ряд других правоведов, в том числе и российских, к источникам зарубежного конституционного права относят: нормативные правовые акты, судебные прецеденты, правовые обычаи, международные и внутригосударственные договоры [12, с.6]. В Казахстане роль этих источников признается только в определенной степени и с известными оговорками. Правовая доктрина и религиозные нормы в странах континентальной системы рассматриваются как своеобразные рудиментные формы права, в то время как в мусульманском мире религиозные догматы продолжают выступать важными национальными источниками права.

Несмотря на то, что перечень субъектов уполномоченных принимать законы обозначен, должного внимания требует изучение деятельности иных участников законотворческого процесса. Участники законотворческого процесса играют важную роль в выявлении проблемной ситуации, формулировании цели и концепции закона, определения его направленности и соответствия интересам общества.

Список использованной литературы:

1. Тихомиров Ю.А., Тихомиров М.Ю. Юридическая энциклопедия. М., 1998. - 526 с.
2. Теория государства и права/Под ред. М.Н. Марченко. М.: Зерцало, 1997. -475 с.
3. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства. М.: Норма - Инфра, 1999. - 539 с.
4. Назаренко Г.В. Теория государства и права. М.: Ось-89, 1998. -175 с.
5. Алексеев С.С. Теория права. – М.: БЕК, 1995. -320 с.
6. Баймаханов М.Т. Избранные труды по теории государства и права. - Алматы: АЮ-ВШП «Әділет», 2003. - 710 с.
7. Сабикенов С. Право и социальные интересы в период социализма. - Алма-Ата: АН КазССР, Ин-т философии и права, 1986. -199 с.
8. Матюхин А. Государство в сфере права: институциональный подход. -Алматы: ВШП «Әділет», 2000. - 596 с.
9. Ильин И.А. О сущности правосознания. – М.: Рарогъ, 1993. -235 с.
10. Алексеев С.С. Общая теория права. – М., 1981. - Т.1. -361 с.
11. Сальников В.П. Социалистическая правовая культура. Методологические вопросы. - Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1989. - 144 с.
12. Абельдинов А.К., Копабаев О.К. Конституционное право зарубежных стран: Учебник. - Алматы, 1997. - 152 с.

УДК 004:343.4

Б. Серікұлы*магистрант Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева,
Республика Казахстан, город Алматы***НЕКОТОРЫЕ СОВРЕМЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ
ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИМЕНЯЕМЫЕ ПРИ
РАССЛЕДОВАНИИ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ**

Аннотация. В статье проанализирован опыт зарубежных ученых в области габитоскопии и ДНК. Среди многих инновационных решений именно криминалистика и судебная экспертиза, позволяют более эффективно бороться с преступностью, т.к. на вооружении этих наук есть возможность определить, и, как следствие, установить личность граждан, подозреваемых в совершении уголовного правонарушения (или жертв), с помощью воссоздания их внешнего вида, то есть создания субъективного портрета – «портрета памяти» и исследования ДНК. Речь идет не о классическом (рисовальном, композиционном, смешанном, так и разрабатываемом на основе компьютерных систем), давно известном криминалистике субъективном портрете, а о самых современных технологических решениях, в том числе и о компьютерных системах нового поколения, разработанном алгоритме, который позволяет оценить качество изображения лица и сократить ложнопозитивные срабатывания при распознавании лиц, а также генноидентификационных исследованиях на службе криминалистики.

Ключевые слова: установление личности, субъективный портрет, ДНК, инновационные технологии, криминалистика, судебная экспертиза, компьютерные методы, технологические решения, досудебное расследование, предупреждение и пресечение уголовных правонарушений.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫ ТЕРГЕУДЕ
ҚОЛДАНЫЛАТЫН АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНАТЫН
КЕЙБІР ЗАМАНАУИ ЗЕРТТЕУЛЕР**

Андатпа. Мақалада шетелдік ғалымдардың габитоскопия және ДНК саласындағы тәжірибесі талданды. Көптеген инновациялық шешімдердің ішінде бұл қылмыспен тиімді күресуге мүмкіндік беретін криминалистика және сот сараптамасы, өйткені бұл ғылымдардың қызметінде қылмыстық құқық бұзушылық жасады деп күдіктелген азаматтардың (немесе құрбандардың) жеке басын анықтауға және соның салдарынан олардың сыртқы түрін қалпына келтіру, яғни субъективті портрет құру арқылы анықтауға болады – "жад портреті". Бұл классикалық (сурет салу, композициялық, аралас және компьютерлік жүйелер негізінде жасалған), бұрыннан белгілі криминалистика субъективті портреті туралы емес, ең заманауи технологиялық шешімдер, соның ішінде жаңа буын компьютерлік жүйелері, бет бейнесінің сапасын бағалауға және бетті тану кезінде жалған позитивті позитивтерді азайтуға мүмкіндік беретін алгоритм туралы.

Кілт сөздер: жеке басын анықтау, субъективті портрет, ДНК, инновациялық технологиялар, криминалистика, сот сараптамасы, компьютерлік әдістер, технологиялық шешімдер, сотқа дейінгі тергеу, қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу және жолын кесу.

SOME MODERN RESEARCH USING INFORMATION TECHNOLOGIES USED IN THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

Abstract. The article analyzes the experience of foreign scientists in the field of habitoscopy and DNA. Among the many innovative solutions, it is criminalistics and forensic examination that make it possible to fight crime more effectively, because these sciences are armed with the opportunity to determine, and, as a result, to establish the identity of citizens suspected of committing a criminal offense (or victims) by recreating their appearance, that is, creating a subjective portrait – "portrait of memory". We are not talking about a classic (drawing, compositional, mixed, and developed on the basis of computer systems), a subjective portrait that has long been known to criminology, but about the most modern technological solutions, including new-generation computer systems, a developed algorithm that allows you to evaluate the quality of the face image and reduce false positives when recognizing faces.

Key words: identification, subjective portrait, DNA, innovative technologies, criminalistics, forensic examination, computer methods, technological solutions, pre-trial investigation, prevention and suppression of criminal offenses.

Создание субъективного портрета происходит на основе информации оставленной в сознании человека, т.е. постоянных изменений в нервной системе, вызванных ее мгновенным возбуждением и являющимся основой памяти, т.е. субъективных психических следов (так называемые инграммы), возникающих, как правило, под влиянием определенных стимулов внешнего мира (например, в ситуациях с сильной эмоциональной насыщенностью, таких как травма и другие важные события в жизни индивида) – событий, являющихся предметом деятельности судебно-психологической экспертизы.

Чтобы «вывести» этот след наружу и посредством компьютерной программы сгенерировать портрет памяти, в экспертных лабораториях используется ряд компьютерных систем, которые имеют то преимущество, что они циклически модернизируются, что увеличивает базу вариантов черт лица и, следовательно, возможность неограниченного управления элементами, находящимися в базе; они также имеют все более организованную формулу, прозрачность и простоту в использовании.

Современные технологии дополнительно дают возможность интуитивно изменять отдельные черты лица в любом порядке. Некоторые части сгенерированного лица могут быть автоматически установлены на основе определенных статистических свойств, а корреляции между отдельными элементами лица основаны на анатомических и этнических знаниях (например, густые брови обычно коррелируют с лицом мужского пола, в свою очередь, широкий рот с более широким лицом и более широким носом). Если свидетель точно знает, как должно выглядеть лицо, то можно полностью ограничить некоторые автоматически выполняемые операции. Когда, в свою очередь, некоторые фрагменты лица хорошо известны свидетелю, другие меньше, на некоторые из них свидетель может повлиять, другие могут генерироваться автоматически. Эти программы также дают возможность составить внешний вид человека, как с конкретными, так и подробно описанными особенностями.

Представление человека в определенном ситуационном контексте позволяет активировать ресурсы памяти и вспомнить детали внешнего вида лица, которые до сих пор трудно воспроизвести [1]. Созданные модели можно рассматривать с любой точки зрения и при любом освещении, а также демонстрировать на соответствующем фоне и с соответствующей перспективой. Можно также составить один субъективный портрет на основе нескольких созданных на показаниях многих свидетелей - изображение будет представлять собой так называемое «среднее», извлеченное из множества доступных пользователю портретов. Практика показала, что трудно каким-либо образом пытаться

повысить эффективность «портретов памяти», создаваемых компьютерными методами, из-за того, что в принципе нет возможности улучшить их с технической стороны. Поэтому учеными были разработаны так называемые компьютерные системы нового поколения, предлагающие отличный от описанного выше подход к воспроизведению образа человека с помощью изобразительного субъективного портрета. Генерация портрета основана не на воспроизведении определенных характеристик запоминаемого лица, что представляло для свидетеля значительную проблему, а на изменении лица, предложенного и сгенерированного системой.

Правильно подготовленные программы представляют потерпевшему, как потенциально может выглядеть человек с определенными указанными им общими характеристиками. Потому что, легче выбрать из множества лиц те, которые наиболее близки к запоминающемуся облику подозреваемого, чем строить образ с нуля. Лица, указанные потерпевшим, могут быть произвольно мутированы компьютерной системой таким образом, чтобы получить максимально возможное сходство [2].

Сегодня в зарубежной практике используются знания в области габитоскопии на основе современных цифровых технологий. На этом построен весь современный процесс опознавания лиц. Из современных систем нового поколения можно отметить: EVOfit, разработанный в Университете Стерлинга в Шотландии, EigenFit, разработанный в Университете Кента в Англии [3], ID, построенный в Университете Кейптауна в Южной Африки. Системы нового поколения также основаны на использовании генетического алгоритма (genetic algorithm – GA), с помощью которого можно мутировать определенные лица и готовить наборы похожих друг на друга изображений. Использование генетического алгоритма для генерации лиц основано на предположении, что пригодность человека рассчитывается на основе субъективной оценки другого человека. Если, например, производится отбор людей с определенными чертами лица, то с помощью операторов скрещивания и мутаций можно создавать новые лица, отличающиеся от предыдущих, но сохраняющие сходные черты. Построение новых лиц на основе алгоритма может быть сделано компонентно или трансформационно.

Компонентный метод позволяет построить лицо из определенного количества сегрегированных элементов, таких как: губы, глаза, нос, щеки, брови. Трансформационный метод, в свою очередь, позволяет выполнять операции по изменению определенных черт лица, заключающиеся в их замене на другие или изменении местоположения. Отобранные лица обеспечивают основу для генерации последовательных лиц, уже использующих генетический алгоритм [4]. Этот процесс повторяется до тех пор, пока свидетель или потерпевший не решит, что внешний вид сгенерированного лица близок к запомненному изображению.

Система была адаптирована к предложениям пользователей. Была проверена возможность создания изображений в определенном возрасте, что было невозможно раньше. Проводятся только возрастные манипуляции без изменения полученного сходства. Другое предложение состоит в том, чтобы позволить свидетельствующим сконцентрироваться на внутренних чертах лица, но таким образом, чтобы их анализ не был оторван от его внешних черт. Снижение перцептивного воздействия внешних признаков было достигнуто путем применения процедуры их «размытия».

Что касается оценки эффективности субъективных портретов, сделанных с использованием системы EVOfit четвертого поколения по сравнению с традиционной системой, она была слабее. В первом случае было зарегистрировано 7,2% правильных совпадений, во втором-16,3%. Однако после внесения изменений процент правильных совпадений увеличился до 24,5% [2].

На практике часто свидетель не может предоставить все детали, запомненные во время события, например, внешний вид человека. Таким образом, предпринимаются любые попытки разблокировать его память настолько, чтобы он мог вспомнить

информацию, позволяющую прогрессировать в процессе. Для свидетелей событий, которые не могут воссоздать важные детали (например, внешний вид злоумышленника), в некоторых странах используют гипноз. Однако, учитывая тот факт, что недопустимо использование гипноза, химических или технических средств, влияющих на психические процессы допрашиваемого или направленных на контроль бессознательных реакций его организма в связи с допросом, предполагается, что этот запрет распространяется только на допрос во время досудебного разбирательства. Из этого следует, что он не входит в группу абсолютных запретов, поэтому гипноз может использоваться в работе эксперта для выявления «следов памяти» [5] или в качестве элемента работы детектора, не имеющей, однако, доказательного значения. Информация о человеке, в том числе и о его внешности, как свидетельствуют результаты проведенных научных исследований, также может быть получена благодаря «генетическому портрету памяти». Работа над этим проектом в рамках профилирования ДНК продолжается уже несколько лет. Этот проект является одной из самых престижных задач современной судебной экспертизы, позволяющей расширить возможности индивидуализации доказательства. Генетическое воссоздание внешнего вида человека (генетическое описание) дает огромные возможности предсказать появление неизвестного преступника по следу ДНК. Это возможно, потому что в ДНК человека находятся десятки тысяч генов (ок. 25.000), влияющих на различные признаки, проявляющиеся в фенотипе, лишь немногие из которых обусловлены отдельными генами, что, несомненно, облегчает прогнозирование их возникновения. Большинство из них - результат действия многих генов.

Познание этих взаимодействий в пределах генома возможно после установления механизма, приводящего к выявлению определенного признака - каждый ген отвечает за синтез определенного белка: структурного, ферментативного, гормонального и т.д. Взаимосвязь этих белков и их компонентов в филогенетическом или физиологическом процессе может быть ответственна за установление определенных признаков, например морфологических (рост, цвет кожи, волос, глаз) [6]. Таким образом, внешний вид человека, в значительной степени генетически обусловленный, может быть «описан» путем анализа определенных последовательностей ДНК. Незначительные изменения в «генетическом описании» могут быть вызваны экологическими условиями, образом жизни или образом питания. Подтверждением тезиса о том, что существуют гены, определяющие физиологические признаки, является наследование отдельных признаков. Доказательством влияния генов на черты лица и другие характеристики человека, являются монозиготные близнецы, которых, по сути, можно назвать «естественными клонами». Они генетически идентичны, в отличие от однополых братьев и сестер или гетерозиготных близнецов. Препятствием для такого генетического «прогнозирования» признаков являются факторы окружающей среды, в которых человек должен был жить, которые могут существенно изменить действие генов (образ жизни, диета).

Поэтому описание преступника в результате анализа оставленной им ДНК требует еще большого количества фундаментальных исследований. Стандартный геногенетический анализ каждого образца, взятого из следа, предполагает проведение исследования для определения пола.

В настоящее время особые надежды связаны с прогнозированием возраста человека, что, по-видимому, можно определить путем изучения выбранных маркеров ДНК. Обладая информацией о генетическом описании и вероятном возрасте человека, правоохранительные органы смогут более точно определить целевую группу подозреваемых, что значительно ускорит проведение мероприятий по выявлению и уменьшит затраты на скрининг.

Работа над этим проектом позволит создать инновационный инструмент криминалистического анализа, позволяющий наиболее точно определить возраст человека, являющегося донором биологического материала. Создание теста будет

включать в себя выбор маркеров, показывающих корреляции с возрастом человека, и оценку их полезности в судебно-медицинском аспекте, а также разработку математической модели, позволяющей определять возраст с максимальной точностью.

Для идентификации преступника, как и морфологические признаки, могут служить выявленные в ДНК из следа маркеры, указывающие на его склонность к определенным заболеваниям, особенно психическим, или даже указание на возможность определенного поведения: агрессия или депрессия [7]. Кроме того, анализируя последовательности кодирующей ДНК, мы потенциально можем также иметь доступ к медицинским знаниям, относящимся к еще неизвестному преступнику, например, к повышенному риску развития некоторых видов рака или склонности к различным видам заболеваний. Вероятно, также появится возможность получить информацию о сексуальной ориентации человека - что может иметь важное значение в процессе расследования уголовных правонарушений и поиска виновных в преступлениях. Не менее важным в процессе обнаружения (особенно в эпоху глобального перемещения населения) является возможность установления этнической и географической принадлежности человека. Это можно сделать, изучив кодирующие области митохондриальной ДНК, характеризующиеся высокой изменчивостью. Многолетняя работа по филогении (происхождению) человеческого вида позволила классифицировать гаплотипы ДНК, характерные для более близких или более родственных групп. Исследования, проведенные с этой точки зрения, могут представлять собой полезный, хотя и еще несовершенный источник информации об этнической принадлежности человека, который оставил след на месте происшествия [8].

Таким образом, любая идентификация «след-человек», основанная на профилях ДНК, помеченных из некодирующих областей, возможна, если у вас есть профиль именно этого человека, например предполагаемого преступника, либо в ресурсах баз данных, либо в сравнительном материале, который был взят у конкретно выбранного человека.

Список использованной литературы:

1. Митрохин В.К. Криминалистическая габитоскопия (установление личности по признакам внешности): учебное пособие. – Ч. 2 / В. К. Митрохин.– Южно-Сахалинск: СахГУ, 2011. – 116 с.
2. Кузьмина Т.И., Холевчук А.Г. Цифровые технологии в габитоскопии. // Право и практика. 2019. №3 URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/tsifrovye-tehnologii-v-gabitoskopii>
3. Кузьмина Т.И., Холевчук А.Г. Некоторые современные методы использования цифровых технологий в габитоскопии: опыт Великобритании и Китая. // Право и практика. 2019. №4. URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-sovremennyye-metody-ispolzovaniya-tsifrovyyh-tehnologiy-v-gabitoskopii-opyt-velikobritanii-i-kitaya>
4. Федорович В.Ю. Интеграция в габитоскопии // Вестник экономической безопасности. 2020. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integratsiya-v-gabitoskopii>
5. Смолькова И.В. Проблемы использования гипноза при раскрытии и расследовании преступлений // Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. 2020. №3 (94). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-ispolzovaniya-gipnoza-pri-raskrytii-i-rassledovanii-prestupleniy>
6. Глик Б., Пастернак Д. Молекулярная биотехнология. Принципы и применение / Б. Глик, Дж. Пастернак; Пер. с англ. Н.В. Баскаковой и др. под ред. Н.К. Янковского. - Москва: Мир, 2002. - 589 с.
7. Горбунова В.Н. Молекулярные основы медицинской генетики. СПб.: Интермедика, 2012. – 236 с.
8. Судебно-медицинская экспертиза: учебник и практикум для вузов / Е.Х. Баринов [и др.]; под редакцией Е.Х. Баринова, В.А. Клевно, П.О. Ромодановского. — Москва: Издательство Юрайт, 2021. — 317 с.

УДК 343.9

С. А. Сулейменов,

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы,
e-mail: mamyrova.a@mail.ru*

Н. А. Оразхожаев

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының 2-курс магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы,
e-mail: mamyrova.a@mail.ru*

ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚПЕН КҮРЕСУДЕГІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Андатпа. Мақалада қылмыстылықпен күресудегі халықаралық ынтымақтастық мәселелері қарастырылады. Соның ішінде эстрадиция ұғымы мен түрлері, Қазақстан республикасының басқа мемлекеттермен жасаған екі жақты келісімдері зерттеледі.

Қазақстан қылмыстық-құқықтық салада 34 мемлекетпен 72 екіжақты шарт жасасқан. Олар – қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек, қылмыскерлерді ұстап беру және сотталған адамдарды беру туралы құжаттар.

Бас прокуратураның мәлімдеуінше, бүгінде еліміз – құрамына Солтүстік және Оңтүстік Американың 27 елі кіретін 3 америкааралық конвенцияның толық қатысушысы. Ал бұл конвенциялар ұстап беру, қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және шетелде қылмыстық жазасын өтеуге қатысты.

Жалпы, Қазақстан соңғы уақытта қылмысқа қарсы іс-қимыл мәселелері бойынша шет мемлекеттермен халықаралық ынтымақтастықты дамыту бағытындағы жұмысты жандандырып келеді.

Қылмысқа қарсы күрестегі халықаралық ынтымақтастық деп қылмыстардың алдын алу, олармен күресу және құқық бұзушыларды түзету тиімділігін арттыру мақсатында мемлекеттер мен халықаралық қатынастарға басқа да қатысушылардың күш-жігерін біріктіру түсініледі.

Кілт сөздер: қылмыстылық, эстрадиция, ұстап беру, ынтымақтастық, келісімдер, қылмыстық жауапкершілік.

МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО В БОРЬБЕ С ПРЕСТУПНОСТЬЮ

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы международного сотрудничества в борьбе с преступностью. В том числе изучаются понятие и виды эстрадиции, двусторонние соглашения Республики Казахстан с другими государствами.

Казахстан заключил 72 двусторонних договора с 34 государствами в уголовно-правовой сфере. Это документы о правовой помощи по уголовным делам, выдаче преступников и выдаче осужденных.

Как сообщила Генпрокуратура, сегодня наша страна является полноправным участником 3 межамериканских конвенций, в состав которых входят 27 стран Северной и Южной Америки. А эти конвенции касаются выдачи, правовой помощи по уголовным делам и отбывания уголовного наказания за рубежом.

В целом, Казахстан в последнее время активизирует работу по развитию международного сотрудничества с иностранными государствами по вопросам противодействия преступности.

Под международным сотрудничеством в борьбе с преступностью, понимается объединение усилий государств и других участников международных отношений с целью

повышения эффективности предупреждения преступлений, борьбы с ними и исправления правонарушителей.

Ключевые слова: преступность, экстрадиция, выдача, сотрудничество, соглашения, уголовная ответственность.

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIGHT AGAINST CRIME

Abstract. The article deals with the issues of international cooperation in the fight against crime. In particular, the concept and types of extradition, bilateral agreements of the Republic of Kazakhstan with other states are being studied.

Kazakhstan has concluded 72 bilateral agreements with 34 States in the criminal law sphere. These are documents on legal assistance in criminal cases, the extradition of criminals and the extradition of convicts.

According to the Prosecutor General's Office, today our country is a full participant in 3 inter-American conventions, which include 27 countries of North and South America. And these conventions relate to extradition, legal assistance in criminal cases and serving criminal sentences abroad.

In general, Kazakhstan has recently been stepping up work on the development of international cooperation with foreign countries on combating crime.

Under international cooperation in the fight against crime, it is understood to unite the efforts of States and other participants in international relations in order to increase the effectiveness of crime prevention, combating them and correcting offenders.

Key words: crime, extradition, extradition, cooperation, agreements, criminal liability.

Ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы іс-қимыл жүйесіндегі халықаралық ынтымақтастықтың маңызы өте зор. Халықаралық ынтымақтастық болмаса, қылмыстылықпен оның ішінде ұйымдасқан қылмыстылықпен күресу мүмкін емес. Сонымен қатар көптеген жалпы қылмыстық құқық бұзушылар көбінесе халықаралық нысанға иеленеді.

«Экстрадиция (фр. – беру, табыстау) – мемлекеттің өз аумағындағы қылмыскерді қылмыстық жауаптылыққа тарту мақсатымен немесе сол адамға қатысты шығарылған шетел сотының үкімін орындау үшін оны басқа мемлекетке беруі» [1].

Экстрадиция орны, яғни халықаралық құқық жүйесінде қылмыскерлерді ұстап беру институты бір мағыналы түсіндірілмейді [2, 45 б.]. Кейде оны екінші кезектегі институт ретінде санайды. Дегенмен, қылмыстылық шектерін танымай қиындатылады; әртүрлі мемлекеттердің ұйымдасқан қылмыстылығы тығыз байланысты орнатады; бір мемлекетте қылмыс жасаған қылмыскерлер басқа мемлекет аумағында жасырылады, «бауырластары» жағынан қолдау тауып, жиі мекенін ауыстырады. Мұның бәрі экстрадиция мәселесін өзекті жасайды. Осы уақытта, көптеген мемлекеттердің шетелде қылмыс жасаған азаматтарын, олар дипломаттық иммунитетпен пайдаланбаса да алып бермеуге талпынысы байқалады. Басқа мемлекеттер ынталана «өзінің» қылмыскерлерін береді.

Әртүрлі мемлекеттердің заңнамасы экстрадицияның табиғаты туралы мәселені әртүрлі шешеді. Мысалы, Италияда қылмыскерлерді алып беру туралы нормалар Қылмыстық Кодекске (1984 ж.) енгізілді. Ресейдің жаңа Қылмыстық Кодексінде алып беру туралы бап бар. Қылмыскерлерді алып беру туралы Ресейдің, Францияның, Германияның, Ирландияның, Италияның, Португалияның, Испанияның конституцияларында айтылады. Еуропалық мемлекеттерде экстрадиция мәселелерін сот органдары, соның ішінде жай қылмыстық соттар шешеді. Сол кезде көптеген мемлекеттер қылмыскерлерді алып беру мәселелерін шешу үшін ерекше соттар немесе ad hoc соттарын құру мүмкіндігін қарастырады.

Бұл туралы Австрия, Дания, Франция, Португалия, Швейцария және Испанияның заңнамалық актілерінде және заң әдебиеттерінде айтылады. Исландия, Финляндия және Швеция экстрадиция мәселесін шешу үшін арнайы соттардың құрылуын қарастырады [3, 100 б.].

Тарихи анықтама ретінде қылмыскерлерді беру туралы мәселе ең бірінші басқа мемлекеттерде жағымсыз әрекеттерді немесе қылмыстарды жасаған дипломаттарды жөнелтуге байланысты пайда болды. «Дипломатиялық иммунитет» туылды – жаңа институт, содан осы иммунитет таралатын субъектілер дөңгелегі ұлғайды. Осыдай кейін «ұстап бермеу құқығы» өзі қашып кеткен мемлекет заңдары бойынша жазаланатын қылмыстарды жасаған, басқа мемлекетте саяси тұрақ сұрағандар иелене бастады. Соңында саяси тұрақ түрлерінің астында «ұстап бермеу құқығын» жай қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасағандар пайдаланды. Ең мәлім факт бұл Түркия мен АҚШ мемлекеттерінің кеңестік самолеттің бортпроводницасын өлтірген литвалық террористер Бразинскасовтарды бермеу болды.

Көптеген ғалымдар қарастырылып жатқан институтты сынай отырып, қолданыстағы мемлекеттер арасындағы экстрадиция туралы келісімдер әрқашан да Адамның құқықтары туралы Пактіге сай келеді. Осындай сәйкессіздіктің ең тиімді сипатына сай мысалдары – жиі бірнеше жыл жалғасып жатқан ұстап беру туралы мемлекеттерде келісімдер жүргізілетін жағдайлар, ал кінәсі әлі сотпен дәлелденбеген азамат осы жылдар бойы қамауда ұсталынады. Бұл жағдайларда жалпы танылған және халықаралық құқықтың ақыл-есті ережелері ұлттық құқық қоғау органдарының қызметін қиындатады, ішкі заңнама мен адамның құқықтары туралы пактілерге қарамақайшы келеді. Сондықтан да экстрадиция туралы келісімдер міндетті түрде мемлекеттің ұлттық заңнамасын құрметтеу кезінде адамның құқықтары туралы пактілерде баяндалатын жалпы танылған нормалар мен қағидаларда енгізілу қажет [4, 20 б.].

Осы барлық қиындықтар мен қарамақайшылықтарға қарамастан халықаралық қылмыстылықпен күресу экстрадиция институтынсыз мүмкін емес. Қалай мемлекет қылмыскерлерді беру мәселелерін шешеді? Ең бастысы – екі жақты немесе аумақтық келісімдер арқылы.

Экстрадиция туралы екіжақты келісімдердің көп саны бар. Бұл мысалы Германия мен Югославия арасындағы (1970 ж.), Германия мен Австралия (1987 ж.), Италия мен Австралия (1973 ж.), Испания мен Мексика (1978 ж.), Бельгия мен Австралия (1985 ж.), Бельгия мен Норвегия (1981 ж.), Ирландия мен АҚШ (1983 ж.), сондайақ Латын Америка, Еуропа және т.б. арасында. Аумақтық келісімдер санынан 1966 жылы Британдық Ұлттар Достығының мүшелерімен қабылданған қылмыскерлерді беру туралы келісімді атап өтуге болады [5, 54 б.].

Дүниежүзінде экстрадиция мәселелері бойынша көбінесе жалпы сипаттағы келісімдердің барын көрсетеді. 1957 жылы Парижде Экстрадиция туралы Еуропалық Конвенция қабылданды. 1975 жылы Страсбургте осы Конвенцияға Қосымша протокол қабылданды, ол бірқатар мәселелерді анықтады. 1978 жылы тағы да Страсбургта осы Конвенцияға Екінші Қосымша протокол қабылданды. Еуропалық Кеңес еуропалық мемлекеттер арасында экстрадиция мәселелерін түсінуді жақындатуға тырысады.

Экстрадиция мәселелерін шешетін тағы да бірқатар конвенцияларды атауға болады, сыпалы, 1983 жылғы қылмыстарды жасаған тұлғаларды айырбастау туралы Конвенция (Страсбург).

Еуропалық Қоғамдастықтың мүшелері арасында бірқатар келісімдер бар, оларда қылмыскерлерді беру реттелінетін ережелер бар. Мысалы, Еуропалық қоғамдастықтың мүшелерінің арасындағы «aut dedere aut judicare» қағидасын талқылау туралы келісім (Брюссель, 1987 жыл) және қылмыстарды жасаған тұлғаларды ұстап беру туралы Келісімдер (Брюссель, 1987 жыл), сондай-ақ халықаралық қылмыстармен күресуде серіктестік туралы Конвенция (Брюссель, 1991 жыл).

Қылмыстық істер бойынша қарастырылып жатқан халықаралық құқықтық көмек түрінің ерекшелігі – беру туралы өтініш берген мемлекет өзіне қылмыстық істі шешу мен қарастыру, бекіту мен жазаны орындау ерекше құқығын иеленеді. Сонымен қатар нақты қылмыстық істер бойынша тұлғаны беру туралы өтінішті қарастыратын мемлекеттердің саяси және басқа мүдделері үлкен мағынаға ие. Ол осы өтініштен бас тартуға құқылы, егер оны қанағаттандыру аталған мүдделерге қарама-қайшылық тудырса.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған адамдарды ұстап беру ҚР ҚК 9-бабында көрсетілген: «Басқа мемлекеттің аумағында қылмыстық құқық бұзушылық жасаған Қазақстан Республикасының азаматтары, егер Қазақстан Республикасының халықаралық шартында өзгеше белгіленбесе, ұстап беруге жатпайды.

Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерде қылмыс жасаған және Қазақстан Республикасының аумағында жүрген шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан Республикасының халықаралық шартына сәйкес қылмыстық жауаптылыққа тарту немесе жазасын өтеу үшін шет мемлекетке ұстап берілуі мүмкін» [6].

Сонымен қатар, ҚР ҚПК 557-бабына сәйкес: «Қазақстан Республикасымен халықаралық шарт жасасқан шет мемлекеттердің құзыретті органдарына құқықтық көмек көрсету тәртібімен құжаттарды табыс ету, жекелеген процестік әрекеттерді орындау, қылмыстық қудалауды жүзеге асыру, адамдарды ұстап беру (экстрадициялау), адамдарды уақытша ұстап беру (экстрадициялау), транзиттік тасымалдау, адамдарды уақытша беру, сотталғандарды және психикасының бұзылуынан зардап шегетін, өздеріне медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары қолданылған адамдарды беру, үкімдерді тану және орындау жүргізілуі мүмкін» [7].

Ұстап берудің шарты мен тәртібі қылмыстық процестік заңнамамен және Қазақстан Республикасының шетел мемлекетімен жасаған халықаралық шартымен айқындалады. Қазақстан Республикасының аумағында басқа қылмысы үшін жазасын өтеп жүрген шетел мемлекетінің азаматына қатысты ұстап беру туралы өтініш келіп түскен жағдайда ұстап беру мерзім жазасын өтегенге дейін немесе кез келген заңды негіз бойынша жазасынан босатылғанға дейін ұзартылуы мүмкін. Шетел мемлекетінің азаматы қылмыстық жауапқа тартылған жағдайда, оны ұстап беру мерзімі үкім шығарылғанға дейін, жазасын өткерген немесе кез келген негіз бойынша қылмыстық жауаптылықтан босатылғанға немесе жазадан босатылғанға дейін ұзартылуы мүмкін. Егер ұстап берудің мерзімін ұзарту қылмыстық ізге түсу мерзімі өтуіне алып баратын немесе қылмысты тексеруге залал келтіруі мүмкін болса, ұстап беру өтініші бойынша талап етілетін адам тараптардың келісімімен айқындалатын белгілі бір уақытқа берілуі мүмкін [8, 45 б.].

Уақытқа берілген тұлға ол берілген қылмыстық іс бойынша іс жүргізу әрекеттерін жүргізгеннен кейін, бірақ тұлғаны берген күннен үш айдан кешіктірілмей қайтарылу тиіс. Өзара келісушілік бойынша осы мерзім ұзартылуы мүмкін, бірақ Қазақстан Республикасының аумағында жасалынған қылмыстық заң бойынша немесе сотталуы мүмкін жазалау мерзімінен ұзақ емес.

Қамау астында ұстау орнының әкімшілігі Қазақстан Республикасының Бас прокурорының немесе құзыретті прокурордың беруі туралы қаулысын алғаннан кейін отыз тәулік ішінде деңгеулеуді ұйымдастыру және ол берілген мемлекеттік тиісті органына тұлғаның берілуін, оның орындалуы туралы Қазақстан Республикасының Бас прокурорына немесе құзыретті прокурорына мәлімдеуі тиіс.

Қазақстан Республикасының Бас прокуроры немесе құзыретті органымен шетел мемлекеттің азаматын беру туралы талапты қарастырудың нәтижелері туралы да беру туралы өтініш түскен тұлға мәлімдейді, оған тағы да сотқа қабылданған шешімді шағым беру құқығы түсіндіріледі.

Беру туралы қаулы заңды күшіне оған қатысты қабылданған тұлғаға хабарлама берген сәтінен кейін он тәулік өткеннен кейін заң күшіне енеді. Қаулыға шағымдану

жағдайында соттың шешімі заңи күшіне енгенге дейін беру жүргізілмейді.

Мемлекетпен сұралымды тұлғаны беру – осы мемлекеттің суверенді құқығы [9, 54 б.], оның міндеті емес. Осы мәселе бойынша ғылыми әдебиеттерде әртүрлі көзқарастар бар, соның ішінде қарама-қайшы көзқарастар [10, 99 б.]. Екі құрамдас бөліктерден тұратын мемлекеттердің суверенді теңдігі қағидасына сәйкес: барлық мемлекеттердің тәуелсіздігін құрметтеу мен олардың халықаралық қатынастардағы теңдігі, әрбір мемлекет басқа мемлекетпен сұранып жатқан, оның аумағындағы тұлғаны экстрадициялау туралы мәселені өзі шешуге құқылы. Тұлғаны беру туралы мемлекетпен оң шешімді шығару үлкен дәрежеде осы мемлекеттің ұлттық заңнамасына, сонымен саяси және басқа да мүдделерін (мысалы, мемлекеттің тәуелсіздігі мен қауіпсіздігіне) байланысты болады. Беру міндеттілігін орнататын мемлекетаралық келісімнің болуы ұлттық заңнамамамен, соның ішінде конституциямен орнататын шектеулермен халықаралық құқық нормаларын қолдануды ескермейді.

Экстрадицияның үш түрі байқалады:

- тікелей экстрадиция (сұрап жатқан мемлекетпен ұстап беру үшін талап етілген тұлға сұрап жатқан мемлекетпен аталған тұлғаны тікелей жолмен осы мемлекеттердің шекараларын бұлтартпау арқылы береді);

- транзиттік экстрадиция (беріліп жатқан тұлғаны үшін мемлекеттердің аумағынан өту арқылы жүзеге асады);

- «реэкстрадиция» (сұранып жатқан мемлекет сұрап жатқан мемлекетке үшінші тұлға орналасқан мемлекеттен талап етіп ұстап береді). Экстрадициялық істердің көбісі халықаралық келісімдер (көпжақты және екіжақты) негізінде, яғни келісім негізде шешіледі.

Мемлекетаралық іздестіру мен тұлғаны ұстап беру бойынша ТМД қатысушы-мемлекеттердің құқық қорғау органдарының өзара әрекеттесуінің нәтижелігін жоғарылату келешегін анықтау үшін қылмыстық істер бойынша, соның ішінде Еуропалық Кеңесте құқықтық көмекті көрсету саласында «алыс» шетел мемлекеттерінің ынтымақтастығының тәжірибесін ескеру мен зерттеу қажет.

Қылмыстылықпен күресуде ТМД мемлекеттерінің құзыретті органдарының өзара әрекетінің сапасын жақсарту келешегі ынтымақтастықтың дәстүрлі механизмдерін жетілдіру мен дамуында байқалады.

Сол кезде экстрадицияны қылмыстық іс жүргізу құқығының элементі ретінде қарастыруға болады, өйткені көз алдында қылмысты жасаған адамады алып беру тәртібі басқа мемлекетке белгілі іс жүргізу кепілдіктерін сақтайды. Экстрадицияны қылмыстық құқықтың бөлігі, соның ішінде жазаны орындау институты деп санауға болады.

Қазіргі уақытта Мемлекет басшысының жарлықтарымен Перу Республикасымен барлық шарттар, Малайзиямен ұстап беру, Мысырмен қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және ұстап беру туралы шарттар мақұлданған. Құжаттар қол қоюға дайын.

Парламентте Франциямен қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек және Өзбекстанмен сотталған адамдарды беру туралы шарттарды ратификациялау туралы заң жобалары қаралып жатыр. Сондай-ақ Мысыр және Израильдік әріптестермен сотталғандарды беру, Аргентинамен қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету және ұстап беру, Португалия, Словакия, Латвия және Иранмен қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету туралы, ал Мароккомен барлық үш келісімге қол қою жөнінде келіссөздер жүргізіліп жатыр.

«Қол жеткізілген құқықтық база және шетелдік әріптестермен орнатылған байланыстар қылмыстыққұқықтық салада тығыз ынтымақтасуға және қылмыскерлерді жазалаудың бұлтартпастығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді», дейді Бас прокуратура өкілдері.

Ведомство ұсынған мәліметтерге ден қойсақ, өткен жылы шет мемлекеттер

Қазақстанның іздеуде жүрген адамдарды ұстап беру туралы 50 сұрау салуын қанағаттандырған. Мысалы, өткен жылы Бахрейн Корольдігі кәмелетке толмаған қыздарды Қазақстаннан Бахрейнге жыныстық пайдалануға жібергені үшін күдікті А.Пичугинді ұстап берген еді.

«РБК Банкі» АҚ-ның 15 млн доллардан астам сомасын ұрлады деген күдікті В.Власов, «Qi TRADE Kazakhstan», «Выгодные займы» қаржы пирамидаларын құрып, басшылық еткені үшін іздеуде жүрген С.Абсаметова, Б.Томин, Е.Шарифуллин, сондай-ақ құрамында 1 млрд теңгеден астам сомаға алтыны бар материалды қылмыстық топтың құрамында ұрлағаны үшін А.Тимакованы Ресей тарапы ұстап берген болатын. Ал Қырғызстан трансұлттық ұйымдасқан топтың құрамында аса ірі мөлшерде алтын мен зергерлік бұйымдардың экономикалық контрабандасы үшін іздеуде жүрген Тастан Әбубекирді ұстап беру туралы сұранысты қанағаттандырды.

Қару қолдану арқылы адам өлтіргені үшін іздеуде жүрген О.Иссалы мен Б.Исабеков Тәжікстаннан экстрадицияланған. Алаяқтық жолымен 288 млн теңгені жымқырып кеткеннен кейін еліміздің құқық қорғау органдары іздеп жүрген А.Смалбаеваны Өзбекстан тарапы ұстап берген еді.

Мемлекет басшысының тапсырмасы негізінде шетелден заңсыз шығарылған активтерді қайтару бойынша да кешенді жұмыс жүргізіліп келеді. Экономикалық ресурстардың заңсыз шоғырлануына қарсы іс-қимыл мәселелері жөніндегі ведомствоаралық комиссияға Бас прокурор басшылық етеді. Сонымен қатар қазіргі таңда Үкімет және басқа да мүдделі мемлекеттік органдар бірлесіп заңсыз шығарылған активтерді қайтару жөніндегі қосымша шаралар кешенін қамтитын заң жобасын әзірлеп жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Экстрадиция – Википедия // <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (жүгінген күні 30.03.2023).
2. Тункин Г.И. Халықаралық құқық теориясы. - М.: Юрситъ, 2010. - 177 б.
3. Галенская Л.Н., Козлов В. А. К вопросу о принципах международного права // Вестник ЛГУ. Вып.3. - Экономика, философия право. - 2000. - №17. - С.95-110.
4. Murphy F. Punishing international terrorists. N.Y. - 2011. - 237 p.
5. Михайлов В.А. Уголовно-процессуальная деятельность федеральных органов налоговой полиции России. - М.: Юристъ, 2014. - 254 с.
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>(жүгінген күні 30.03.2023).
7. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V ҚРЗ. // https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231/k14231_.htm (жүгінген күні 30.03.2023).
8. Мартенс Ф.Ф. Современное международное право цивилизованных народов. В 2-х т. Т. - М.: Наука, 1996. - 330 с.
9. Волженкина В.М. Выдача в российском уголовном процессе. - М.: 2002. - 247 с.
10. Гусейнов Л.Г. Оговорки: необходимость установления особого режима для международных договоров о правах человека. // Московский журнал международного права. - 2021.- №4. - С. 99-110.

УДК: 342.4

К. Хавдал

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМА – ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНҒА ЖЕТЕЛЕР ЖАРҚЫН ЖОЛ

Аңдатпа. Мақалада, елімізде республикалық референдумда қабылданған Конституцияға енгізілген соңғы өзгерістер мен толықтырулардың бұрынғы конституциялық нормалар мен ережелердің өзгерістерімен салыстырғанда бірегей ерекшелігі бар екендігі және қоғамдық қатынастарды құратын және модельдейтін конституциялық түзетулердің мазмұнының маңыздылығы мен қажеттілігі жайында кеңінен қарастылады. Сондықтан Жаңа, Әділ Қазақстан мен Екінші Республика идеяларын халықтың ерік білдіруі арқылы заңды ресімдеу туралы да айтылады.

Конституциялық реформаның мәні қазіргі қоғамдық қатынастардағы ең маңызды мәселелерді ашу және бекіту, жаңа нормалардың саяси жаңғырту үрдістерін анық және нақты көрсету, олардың ағымдағы заңнама актілерінде егжей-тегжейлігі мен нақтылығының негізгі мазмұнын айқындау және бағыт беру болып табыладығына да аса көңіл бөлінген.

Сонымен қатар, мақалада Конституциялық ережелерде абстракцияның белгілі бір деңгейінің қажеттілігін негіздей отырып, біз Конституция нормаларының мінсіз түрінде бейтаныс адамдарға бағытталғанын және көбінесе мән-жайлардан, уақыт пен орындардың нақтылығынан абстракцияланып, Қазақстан Республикасының кез келген жерінде және кез келген уақытта орын алуы мүмкін жағдайларға ғана сілтеме жасайтынын атап көрсеткен.

Мұндай ереже конституциялық өзгерістердің мәнін ашу және 2022 жылғы 8 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңымен ресімделген жаңа конституциялық қағидаттарға, нормалар мен ережелерге түсініктеме беру қажеттілігін негіздейді.

Бұл бағыттағы Конституциялық реформалардың маңызды аспектісі партиялардың мемлекет қызметіне араласпау қағидатын, Президенттің саяси бейтараптылығын белгілеу болып табылатындығына, және бұл Конституцияның жалпы принциптеріне және адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарының, сондай-ақ Конституцияның үстемдігінің кепілі болып табылатын Президенттің құқықтық мәртебесіне сәйкес келетіндігіне тоқталып талдау жасалған.

Кілт сөздер: Конституция, конституциялық реформа, мемлекеттік орган, мемлекеттік билік, халық билігі, референдум.

КОНСТИТУЦИОННАЯ РЕФОРМА-ЯРКИЙ ПУТЬ К НОВОМУ КАЗАХСТАНУ

Аннотация. В статье широко обсуждается важность и необходимость содержания конституционных поправок, создающих и моделирующих общественные отношения, и то, что последние изменения и дополнения в Конституцию, принятые в стране на республиканском референдуме, имеют уникальную особенность по сравнению с изменениями прежних конституционных норм и правил. Поэтому речь идет и о юридическом оформлении идей нового, справедливого Казахстана и Второй республики через волеизъявление народа.

Предметом конституционной реформы является раскрытие и утверждение наиболее важных вопросов в современных общественных отношениях, четкое и четкое отражение

тенденций политической модернизации новых норм, определение и направление основного содержания их детализации и конкретности в текущих законодательных актах.

Кроме того, в статье, обосновывая необходимость определенного уровня абстракции в конституционных положениях, мы подчеркиваем, что Конституция в идеальном виде норм ориентирована на незнакомых людей и часто абстрагируется от обстоятельств, конкретности времени и мест и относится только к ситуациям, которые могут произойти в любом месте Республики Казахстан и в любое время. Такое положение обосновывает необходимость раскрытия сущности конституционных изменений и комментирования новых конституционных принципов, норм и правил, оформленных Законом Республики Казахстан от 8 июня 2022 года.

Важным аспектом конституционных реформ в этом направлении является установление принципа невмешательства партий в деятельность государства, политической беспристрастности президента, и это соответствует общим принципам Конституции и правовому статусу президента, который является гарантом прав и свобод человека и гражданина, а также верховенства Конституции.

Ключевые слова: Конституция, конституционная реформа, государственный орган, государственная власть, народная власть, референдум.

CONSTITUTIONAL REFORM IS A BRIGHT PATH TO A NEW KAZAKHSTAN

Abstract. The article extensively discusses the importance and necessity of the content of constitutional amendments that create and model public relations, and the fact that the latest amendments and additions to the Constitution adopted in the country at the republican referendum have a unique feature compared to the changes in the previous constitutional norms and rules. Therefore, we are talking about the legal formalization of the ideas of a new, fair Kazakhstan and the Second Republic through the will of the people.

The subject of the constitutional reform is the disclosure and approval of the most important issues in modern public relations, a clear and precise reflection of the trends of political modernization of new norms, the definition and direction of the main content of their detail and concreteness in current legislative acts.

In addition, in the article, justifying the need for a certain level of abstraction in the constitutional provisions, we emphasize that the Constitution in the ideal form of norms is focused on strangers and is often abstracted from circumstances, the concreteness of time and places and refers only to situations that can occur anywhere in the Republic of Kazakhstan and at any time. Such a provision justifies the need to disclose the essence of constitutional amendments and comment on new constitutional principles, norms and rules formalized by the Law of the Republic of Kazakhstan dated June 8, 2022.

An important aspect of constitutional reforms in this direction is the establishment of the principle of non-interference of parties in the activities of the state, the political impartiality of the President, and this corresponds to the general principles of the Constitution and the legal status of the President, who is the guarantor of human and civil rights and freedoms, as well as the supremacy of the Constitution

Key words: Constitution, constitutional reform, state body, state power, people's power, referendum.

Конституциялық реформа – қоғамда демократия қағидаттарын орнықтыруға жасалған қарымды қадам деп айтуымызға толық негіз бар.

«Конституциялық реформаның мақсаты – елімізді саяси тұрғыдан одан әрі жан-жақты жаңғыртудың берік іргетасын қалау. Жаңа Қазақстанды құрамыз десек, елге жанашыр қоғамдық-саяси күштердің бәрі жұмылуы керек» деді Президентіміз халыққа жолдауында [1].

Жаңа қазақстан дегеніміз – шын мәнінде әділетті қазақстан Президент наурыз айының ортасында Қазақстан халқына арнаған Жолдауында саяси реформалардың ауқымды бағдарламасын ұсынғаны, сонымен қатар, бірден Конституцияға енгізілетін өзгерістер мен толықтырулардың жобасын дайындау жөнінде ауқымды жұмыс басталғаны баршамызға мәлім.

Президенттің пікірінше, біз суперпрезиденттік басқару түрінен түбегейлі бас тартамыз, Парламент пен мәслихаттардың өкілеттігін күшейтеміз. Партия қоғамдық-саяси күштердің бәрі жұмылуы керек.

Президенттің айтуынша, конституциялық реформа – Тәуелсіздік тарихындағы жаңа белес. Мұның бәрі уақыт талабынан және қоғам сұранысынан туындап отыр.

Ата Заңымыздың алғашқы сұлбасы 1995 жылы бүкілхалықтық референдумда қабылданды. Содан бергі 28 жыл ішінде оған Парламенттің заң шығарушылық құқығымен бірнеше өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Қазір заманымыз күн санап өзгеріп жатыр. Халықтың талап-тілектері мен сұранысының да сипаты өзгеруде. Жаһандану процестері қоғамдық қатынастардың жаңа форматын қалыптастырып отыр. Сол себептен де, Президент еліміздің саяси жаңғыруын, билік тармақтары арасындағы өзара қарым-қатынастардың оңтайлы балансын, сонымен қатар мемлекет пен қоғамның тиімді диалогын қалыптастыруды көздейтін саяси реформалар бағдарламасын ұсынып сі жүзіне асыруда. Осы орайда Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев халыққа арнаған бейнеүндеуінде: «Біз бәріміз бір ел болып Жаңа Қазақстанды, әділ Қазақстанды құрамыз. Әрбір азаматтың құқығы қорғалатын мемлекет боламыз... Біз мемлекеттік жүйені жетілдіріп, қоғам мен биліктің тиімді диалогын орнатамыз. Осылайша, Екінші Республиканы қалыптастырамыз. Конституциялық реформа мұның бәрін табысты жүзеге асыру үшін қажет», - деді [1].

Конституциялық реформа тікелей бүкілхалықтық дауыс беру арқылы жүзеге асырылатын болады, бұл оның жалпыұлттық сипатын көрсетеді. Конституциялық реформаның негізгі бағыты ретінде биліктің барлық тармақтары арасындағы өкілеттіктер мен құзыреттердің барынша оңтайлы тепе-теңдігін қалыптастыруды айтуымызға болады.

Конституциялық сот – әлемдік тәжірибеде маңызды мәнге ие. Алғаш Аустрияда пайда болған жүйе Германия, Югославия, Польша, Шығыс Еуропа елдерінде нәтижелі жұмыс істеп, өз тиімділігін танытып отыр [2].

Президент ағымдағы жылдың наурыз айында жасаған Жолдауында суперпрезиденттік басқару формасынан қуатты Парламенті, есеп беретін Үкіметі бар президенттік басқару моделіне көшу қажеттігіне баса назар аударған болатын. Сол себептен де, Конституциялық реформаның негізгі бағыттарының бірі – Президенттің бірқатар өкілеттіктерін қысқарту болып табылады. Мәселен, Конституцияға ҚР Президентінің өз өкілеттігі кезеңінде саяси партияға мүше болмауы туралы норма енгізілетін болады. Көптеген шет мемлекеттерде Президенттің кандидатурасын белгілі бір партия ұсынуы мүмкін, ал осы кандидатура Президент болғаннан соң өз өкілеттігі кезеңінде саяси партияға мүше бола алмайды. Бұл оның өзін ұсынған партияға басымдықтар бермеуін, саяси бетараптығын қамтамасыз ету мақсатында қолданылатын шара болып табылады.

«Тура биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ» демекші, Ата Заңымызға ҚР Президенті жақын туыстарының саяси мемлекеттік қызмет атқаруға, квазимемлекеттік сектор субъектілерінде басшы лауазымын иелену құқықтарын болдырмау жөніндегі норма енгізілді. Бұл өз тұсында Президент туыстарына қандай да бір артықшылықтар бермеу, белгілілі бір мемлекеттік игіліктерді пайдалануда барлық азаматтар құқықтарының теңдігін қамтамасыз ету үшін жасалып отырған әділ қадам деп бағалаймын.

Сонымен қатар, жаңа бақылаушы орган ретіндегі Конституциялық Соттың «Қазақстан Республикасының бүкіл аумағында Қазақстан Республикасы

Конституциясының үстемдігін қамтамасыз етеді» [3] делінген жоғары мәртебесі Конституциялық Заңмен анықталған.

Парламентке заң шығару қызметінің тиімділігін арттыру және оны күшейту мақсатында бірқатар өкілеттіктер беріледі. Мысалы, халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіпті қорғауға, елдің қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларға жедел ден қою мақсатында Үкіметтің заң шығару тәртібімен енгізілген заң жобалары Палаталардың бірлескен отырысында Парламенттің дереу қарауына жатады. Аталған заң жобалары қаралып жатқанда Үкімет заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық актілер қабылдауға құқылы. Соңғы кезде орын алған коронавирус пандемиясы, қаңтар оқиғасы, түрлі төтенше жағдайлар осы жағдайларға жедел жауап қатуды шектейтін заң қабылдау ісіндегі бірқатар кемшіліктердің бетін ашты. Конституцияға мұндай норманы енгізу заманымыздың түрлі тәуекелдеріне шұғыл ден қою қажеттілігінен туындап отырған шара деуімізге болады.

Жалпы Ата Заңымызға енгізілгелі отырған өзгерістер мен толықтырулар пакетіне зер салсақ, сайып келгенде барлық нормалар суперпрезиденттік басқарудан түбегейлі бас тартып, президенттік республика моделіне көшуге, мемлекеттік билік функцияларын монополиясыздандыруға, халықтың мемлекеттік басқару ісіне араласуын кеңейтуге, азаматтардың құқықтарын қорғау тетіктерін күшейтуге бағытталған. Конституцияға енгізіліп жатқан өзгерістердің қалың көпшіліктің көңілінен шығып жатқандығын аңғару қиын емес. Шын мәнісінде халық осы конституциялық реформадан көп үміт күтеді.

«Халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді» деп [4] Негізгі Заңымызда көрсетілгендей халықтың билікке толыққанды араласу мүмкіндігі осы референдум кезінде шындала түсті.

Көпшілік қауым саяси ұстынымызды оңтайландыру жолымен әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге жағдай жасалатындығына мол сенім артуда. Осы тұста Референдумға қолдау көрсету жөніндегі облыстық штабтың атынан оның төрағасы ретінде облыс тұрғындарына үндеу жолдағым келеді.

Барлық мемлекет үшін Конституция ұлттық идеяның қайнар көзі, қоғамды жұмылдыратын басты құқықтық құжат болып табылады. Конституция – тыныс-тіршіліктің әр саласын үдемелі дамытудың қозғаушы күші. Ата Заңның жасампаз әлеуеті заманауи сын-қатерлерге сай болып қана қоймай, мемлекеттің ұзақ мерзімді дамуының базасы болуға тиіс. Екінші жағынан алғанда Конституция қатып қалған, өзгермейтін құжат емес. Осы тұрғыдан қарасақ, биыл өткен Қазақстандағы конституциялық реформа уақтылы жүргізілді.

Конституциялық реформалардың тұжырымдамалық негіздері мен ерекшеліктері мынадай [5]:

- Қолданыстағы саяси модельді жүйелі түрде трансформациялау;
- Билік тармақтары арасындағы өзара қарым-қатынастардың оңтайлы балансын қалыптастыру;
- Мемлекет пен қоғамның тиімді диалогын құру;
- Қазіргі Конституцияда 99 бап бар.

33 бапқа түзетулер енеді (Бұл Конституцияның 3/1 бөлігі өзгереді деген сөз)

Конституциялық реформа – қоғамның сұранысы мен ұсынысына негізделген Президенттің саяси реформалар бағдарламасын жүзеге асыру.

Конституциялық реформаның бағыттары:

1. Суперпрезиденттік басқарудан түбегейлі бас тартып президенттік республика моделіне өту;
2. Биліктің бірқатар өкілеттілігін қайта бөлу;
3. Парламенттің рөлі мен мәртебесінің өзгеруі;
4. Халықтың ел басқару ісіне араласуын кеңейту;
5. Азаматтардың құқын қорғау тетіктерін күшейту;

Суперпрезиденттік басқарудан түбегейлі бас тартып президенттік республика моделіне өту:

1. Қазақстан Республикасының Президенті өз өкілеттілігі кезеңінде саяси партияға мүше болмауға тиіс.

2. Қазақстан Республикасы Президентінің жақын туыстарының саяси мемлекеттік қызмет атқаруға, квазимемлекеттік сектор субъектілерінде басшы болуға құқы жоқ.

3. Тұңғыш Президенттің президенттік лауазымға шексіз ұсынылу құқығы алынып тасталады.

4. Тұңғыш Президенттің өкілеттілігіне қатысты барлық норманы алып тастау.

5. Тұңғыш Президенттің өзгеріссіз қалған Тәуелсіз Қазақстанның негізін қалаушы деген мәртебесі алынып тасталды. Конституцияда «Елбасы» және «Тұңғыш Президент» термині жоқ.

6. Президенттің облыстар, республикалық маңызы бар қалалар және астана әкімдері актілерінің күшін жою не қолданылуын толық немесе ішінара тоқтата тұру жөніндегі өкілеттіктерін алып тастау.

7. Президент Сенаттың 15 депутатын емес, 10 депутатын тағайындайды. Ал оның 5-еуі Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысы бойынша тағайындалады.

8. Президент облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін өңір (қала) мәслихаттарының барлық депутаттарының келісімін ала отырып баламалы негізде (кемінде екі кандидатура ұсыну арқылы) тағайындайды.

9. Президенттің аудан, қала, ауылдық округ әкімдерін қызметтен босату жөніндегі өкілеттігін алып тастау

Биліктің бірқатар өкілеттілігін қайта бөлу:

- Президент облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін өңір (қала) мәслихаттарының барлық депутаттарының келісімін ала отырып баламалы негізде (кемінде екі кандидатура ұсыну арқылы) тағайындайды.

- Конституциялық Сот төрағасын және Жоғары Сот Кеңесі Төрағасын Президент Парламент Сенатының келісімі бойынша тағайындайды.

- Конституциялық Соттың құрамы былай жасақталады: 6 судьяны Парламент (Мәжіліс пен Сенат 3 мүшеден), 4 судьяны Президент тағайындайды. Төрағаны Сенаттың келісімімен Президент тағайындайды.

- «Мемлекеттік хатшы» институты «Мемлекеттік кеңесші» институты болып қайта құрылады, ол ішкі саясат мәселесі бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар береді.

Парламенттің рөлі мен мәртебесі:

- Конституциялық заңдар Парламент Палаталарының бірлескен отырысында, кемінде екі оқылымда қабылданады.

- Халықтың өмірі мен денсаулығына, конституциялық құрылысқа, қоғамдық тәртіпті қорғауға, елдің экономикалық қауіпсіздігіне қатер төндіретін жағдайларға жедел ден қою мақсатында Республика Үкіметінің заң шығару бастамасы тәртібімен енгізілген заң жобалары Палаталардың бірлескен отырысында Парламенттің дереу қарауына жатады. Аталған заң жобалары қаралып жатқанда республика Үкіметі заң күші бар уақытша нормативтік құқықтық актілер қабылдауға құқылы.

Сенат:

- Конституциялық Сот төрағасын және Жоғары Сот Кеңесі Төрағасын Президент Парламент Сенатының келісімі бойынша тағайындайды.

- Президент Сенаттың 15 депутатын емес, 10 депутатын тағайындайды. Ал оның 5-еуі Қазақстан халқы Ассамблеясының ұсынысы бойынша тағайындалады.

Мәжіліс:

- Мәжіліс заңдарды қабылдайды (бұрын заң жобаларын қарады және мақұлдады), ал Сенат заңдарды мақұлдайды/мақұлдамайды (бұрын Сенат заң қабылдады).

- Мәжіліс енді 107 депутаттан емес, 98 депутаттан жасақталады.

- Мәжіліс депутаттары аралас сайлау жүйесі негізінде жасақталады: оның біріншісі, біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша пропорционалды өкілдік жүйесімен, екіншісі бір мандатты аумақтық сайлау округтері бойынша сайланады.

- Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитеті Жоғары аудиторлық палата болып қайта құрылады. Жоғары аудиторлық палатаның төрағасы Мәжілісте жылына екі рет есеп береді.

- ҚХА-ның Мәжілістегі квотасы жойылады.

- Сайлаушылардың бір мандатты аумақтық сайлау округі бойынша сайланған Мәжіліс депутаттарының мандатын кері қайтарып алу мүмкіндігі пайда болады.

Халықтың ел басқару ісіне араласуын кеңейту:

- Жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар халыққа тиесілі. Халық атынан меншік құқығын мемлекет жүзеге асырады.

- Мәжіліс депутаттары аралас сайлау жүйесі негізінде жасақталады: оның біріншісі, біртұтас жалпыұлттық сайлау округінің аумағы бойынша пропорционалды өкілдік жүйесімен, екіншісі бір мандатты аумақтық сайлау округтері бойынша сайланады.

- Президент облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың әкімдерін өңір (қала) мәслихаттарының барлық депутаттарының келісімін ала отырып баламалы негізде (кемінде екі кандидатура ұсыну арқылы) тағайындайды.

- Сайлаушылардың бір мандатты аумақтық сайлау округі бойынша сайланған Мәжіліс депутаттарының мандатын кері қайтарып алу мүмкіндігі пайда болады. Азаматтардың құқын қорғау тетіктерін күшейту:

- Конституциялық кеңес Конституциялық сот болып қайта құрылады.

- Конституциялық Сот азаматтардың Конституцияда бекітілген құқықтары мен бостандықтарын тікелей қозғайтын Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің Республика Конституциясына сәйкестігін олардың өтініштері бойынша қарайды.

- Өлім жазасына тиым салынады.

- Прокуратура туралы заңға конституциялық мәртебе беріледі.

- Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы заңға конституциялық мәртебе және оған Конституциялық кепілдіктер беріледі. Адам құқықтары жөніндегі уәкіл Конституциялық сотқа жүгінуге құқылы.

- Қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық жасауға кінәлі деп танылған сот актісінің негізінде ғана мәжбүрлі еңбекке жол беріледі.

Конституцияға енгізілген түзетулердің тарихы:

- 1995 жылы республикалық референдумда Конституция қабылданды.

- 1998 жылы Парламент арқылы түзетулер енгізілді.

- 2007 жылы Парламент арқылы түзетулер енгізілді.

- 2011 жылы Парламент арқылы түзетулер енгізілді.

- 2017 жылы Парламент арқылы түзетулер енгізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К. «Қазақстан халқына Жолдауы». -01.09.2022ж. ASSEMBLY.KZ <https://assembly.kz/ru/poslanie-prezidenta/>.

2. Баглай М. В. «Конституционное право зарубежных стран». М.,- 2023г.-864с. - Юридическое издательство Норма.

3. «Республикасының Конституциялық Соты туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы.- 05.11. 2022ж.- <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>.

4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж. (Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы.) - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/>.

5. Томирис Есқали. «Конституциялық реформалардың негіздері мен ерекшеліктері қандай?».- [/https://massaget.kz/mangilik_el/janalyiktar](https://massaget.kz/mangilik_el/janalyiktar).

УДК: 340.15

Б. С. Шажияев

*Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының магистранты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы*

ХАЛЫҚ БИЛІГІ ЖӘНЕ ӨКІЛДІК ДЕМОКРАТИЯ ИНСТИТУТТАРЫ

Аңдатпа. Мақалада, Қазақстан Республикасының Конституциясында құқықтық, демократиялық, зайырлы мемлекет етіп жариялағаны туралы толық ақпарат ұйымдасқан қоғамда жоғары деп саналатын және мемлекеттің ішкі және сыртқы саясаттағы қызметтерін жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттің негізі феномені мемлекет егемендігі мен халық билігі деп көрсетілген осы маңызды мәселеге талдау жасалады.

Заңдық тұрғыдан мемлекеттік егемендік, халық билігі қоғам мен мемлекеттік негізі заңы деп саналатын Конституцияда бекітілген негізі Конституциялық құқық институты болып табыладығы кеңінен сөз етіледі.

Мемлекеттік биліктің негізгі мақсаты болып табылатын құқықтық және мемлекет құруды көздейтін Қазақстан Республикасының қызметінің түбегейлі қағидаларын бекітетін нормалардан мемлекеттік билік органдарын ұйымдастыру және оларды қызметінің негізін бекітетін Конституциялық ережелерге де тоқталып құқықтық баға беріледі.

Мақалада тақырыптың тағы бір өзекті қыры, халық билігінің конституциялық-құқықтық жағдайы кешенді түрде зерттелмеуінде болып отыр. Бұл зерттеуде басты назар конституциялық деңгейде Қазақстан халқының түсінігіне, негізгі ерекшеліктеріне, атқаратын қызметтеріне, топтастырылуына назар аударылады.

Сонымен қатар, мұнда Қазақстан Республикасының Конституциясында биліктің бірден-бір бастауы-халық деген норма айқындалған. Бұл атап айтқанда, Конституциядағы Қазақстан Республикасын өзін демократиялық мемлекет ретіндегі қағидаға басты талқалыу жасалған.

Кілт сөздер: Демократия, демократия институттары, халық билігі, Президент, Паламент, өкілді орган.

НАРОДНОЙ ВЛАСТИ И ИНСТИТУТ ПРЕДСТАВИТЕЛЬНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Аннотация. В статье делается анализ этого важного вопроса, согласно которому в Конституции Республики Казахстан полная информация об объявлении ее правовым, демократическим, светским государством является государственный суверенитет и народная власть, которые считаются высшими в организованном обществе и являются основополагающим феноменом государства, направленным на осуществление деятельности государства во внутренней и внешней политике.

Широко распространено мнение, что законодательно государственный суверенитет, народная власть-это институт конституционного права, основа которого закреплена в Конституции, которая считается законом общества и государственной основы. Из норм, утверждающих основополагающие принципы деятельности Республики Казахстан,

которые являются основной целью государственной власти и предусматривают создание государства, дается также правовая оценка конституционным положениям, закрепляющим основы организации и деятельности органов государственной власти.

Еще один актуальный аспект темы, конституционно-правовое состояние народной власти, в статье не изучен комплексно. Основное внимание в данном исследовании уделяется пониманию, основным особенностям, функциям, группировке народа Казахстана на конституционном уровне.

Кроме того, здесь Конституцией Республики Казахстан определена норма о том, что единственным источником власти является народ. Это, в частности, главный аргумент Конституции в том, что Республика Казахстан является демократическим государством.

Ключевые слова: Демократия, институты демократии, народная власть, Президент, Праламент, представительный орган.

PEOPLE'S POWER AND THE INSTITUTION OF REPRESENTATIVE DEMOCRACY

Abstract. The article analyzes this important issue, according to which the Constitution of the Republic of Kazakhstan contains full information about the declaration of its legal, democratic, secular state is state sovereignty and people's power, which are considered the highest in an organized society and are the fundamental phenomenon of the state aimed at the implementation of state activities in domestic and foreign policy. It is widely believed that legislatively state sovereignty, people's power is an institution of constitutional law, the basis of which is enshrined in the Constitution, which is considered the law of society and the state basis.

From the norms approving the fundamental principles of the activity of the Republic of Kazakhstan, which are the main goal of state power and provide for the creation of the state, a legal assessment is also given to the constitutional provisions that consolidate the foundations of the organization and activities of state authorities.

Another relevant aspect of the topic, the constitutional and legal state of people's power, is not studied comprehensively in the article. The main attention in this study is paid to the understanding, main features, functions, grouping of the people of Kazakhstan at the constitutional level. In addition, here the Constitution of the Republic of Kazakhstan defines the norm that the only source of power is the people.

This, in particular, is the main argument of the Constitution that the Republic of Kazakhstan is a democratic state.

Key words: Democracy, democratic institutions, people's power, President, Parliament, representative body.

Негізгі Заңымызда, «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары».

«Республика қызметінің түбегейлі принциптері: қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық; бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму; қазақстандық патриотизм; мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу» деп демократияға тән нақты қажеттіліктерді баяндап берген [1].

Өкілдік демократия - халықтың билікті өзі тандаған мемлекеттік органдар арқылы жүргізуі. Халық билігінің негізгі екі түрінің бірі (екінші түрі тікелей демократия). Қазіргі демократиялық қоғамда осы екі түр өзара бірін-бірі толықтырады. Заңды күші тұрғысынан басымдыққа тікелей демократия жолымен қабылданған шешімдер ие болады.

Өкілдік демократияда халықтың еркі депутаттарға және биліктің өкілетті органдарына беріледі. Азаматтар өздерінің көзқарастарының, мақсаттарының,

бағдарламаларының ниеттестігіне байланысты депутаттарды сайлайды, оларға өз мүдделерін қорғауды сеніп тапсырады. Қазіргі Қазақстан Республикасында демократиялық белгілер бар, қазір соны жүзеге асыру үшін көптенген жұмыстар жүргізілуде. Қазақстан Республикасы өзін егеменді, зайырлы, демократиялық, құқықтық мемлекет ретінде деп жариялады. Қабылданып жатқан заңдарда адамдардың негізгі құқықтары мен бостандықтары көрсетіліп, заң мен сот алдында теңестірілген. Әркім өзінің жанына жақын саяси мұраттарды ұстануға ерікті. Сөз және баспасөз бостандығы, соның ішінде сынау құқығы да заң жүзінде бекітілген.

Экономика саласында жеке мешікке үлкен жол ашылды. Халық демократиялық жағдайда өмір сүруге үйренуде. Дамыған батыс Еуропа елдеріндегі тарихи тәжірибелерін демократия орнату жолындағы рәсімдерін, тәртіп, қағидаларын енгізіп, тиімді және нысаналы пайдаланған дұрыс.

Осы интернационалдық идеяға сүйене отырып, Конституция «халық» деген ұғымды қолданады. Саяси құқықтың мағынада халық деген – мемлекет көлемінде саяси әрекеттерге қатысуға хақысы бар, барлық кәметке жеткен Қазақстан азаматының жиынтығы. Мысалы; Конституцияға: Президенттің Қазақстан Республикасының сайлау туралы жарлығына сәйкес азаматтар, саяси партиялар, басқа қоғамдық бірлестіктер Республика Парламентінің мәжілісіне депутаттыққа кандидаттар Ұсынуға ерікті олардың жан жақты талқылап, қолдап немесе қарсы үгіт жүргізуге хақылы. Барлық саяси партиялар тең құқықты, олардың біреуіне қандай да болсын жеңілдік немесе артықшылық берілгенді. Азаматтар өз қалауымен саяси партиялардың біреуін қолдай алады немесе олар депутаттыққа Ұсынған кандидаттарды қолдануға ерікті. Мұның өзі халықтың ой пікірін айқындауға мүмкіндік береді.

Заң тұрғысында, нақтылық тұрғысынан да Қазақстан халқы референдумда Республика Конституциясын қабылдап отырып, мемлекеттік биліктің құрылтайшысы ретінде әрекет етті.

Қазақстан Республикасының демократиялығы халықтық жоғары саяси - құқықтық мәртебесінен ғана емес, адам мен азаматтың құқықтық жағдайынында көрінеді. Конституцияда бекітілген кең ауымды демократиялық құқықтар мен бостандықтар азаматтарға сөз, ар-намыс еркіндігін пайдалануға, мемлекеттік органдардың істерін басқаруға қатысуға, қоғамдық бірлестіктер құруға және тағы басқаларына заңдық мүмкіндіктер береді. Құқықтар мен бостандықтар тек азаматтардың әр түрлі жеке мүдделері мен сұраныстырын қанағаттандыру үшін ғана берілмейді. Әр түрлі әлеуметтік, ұлттық, конфессиональдық, кәсіптік және басқа топтарға жататын азаматтар демократиялық құқықтары мен бостандықтарын пайдалана отырып, өздерінің корпоративтік мүдделерінде білдіре және қанағаттандыра алады. Конституция демократиялық құқықтар, мен, бостандықтардың іске асырылуы үшін Ұйымдық, саяси және заңдық кепілдіктерді де қарастырған.

Қазақстан мемлекетінің демократиялығы мынадан да көрінеді: Конституция азаматтардың өкілетті органдарға жалпы алғанда халықтың мүдделерін, әлеуметтік және ұлттық азшылықтың мүдделерін, жеке азаматтардың заңды мүдделерін білдіретін және сол мүдделерді қорғауға тілектес әрі соған қабілетті өз өкілдерін ұсынуға және сайлауға мүмкіндік туғызатын демократиялық нормаларды белгілейді.

Қазақстан Республикасының демократизмі азаматтардың, олардың бірлестіктерінің, мемлекеттік органдардың басқарушылық шешімдерінің мазмұнына және оларды жүзеге асыру процесіне өз мүдделерін көздеп ықпал етуге мүмкіндігі болуынан да көрінеді. Ол үшін Конституцияда белгілі бір шарттар көзделген. Солардың ішіндегі ең маңыздысы – демократиялық саяси режим болып табылады.

Бүкіл әлемдік саясаттану және мемлекет теориясында танымал нәрсе – ол саяси ұйымдасқан қоғамда жоғарғы деп саналатын және мемлекеттің ішкі және сыртқы

саясаттағы қызметін жүзеге асыруға жаралған мемлекеттің негізі феномені – мемлекеттік билік [2, 32 б].

Мемлекеттік билік – Бұл мемлекеттік- құқықтық құралдар, әдістер мен тәсілдер жүйесі. Осылардың көмегімен билік етуші субъектілердің еркін жігері іске асырылады немесе қоғам өмірінің экономикалық, әлеуметтік және рухани саналарын басқару жғзеге асырылады. Билік мемлекеттік буындар жүйесі арқылы көрінеді. Мемлекеттік органдар дегеніміз – белгіленген тәртіппен құрылған азаматтар ұйымы, ол біріншіден мемлекеттік аппараттық бөлігі болып табылады. Оған мынандай белгілер тән: біріншіден, орган мемлекет орнатқан тәртіпте қғрылады; екіншіден, органға мемлекет өз міндеттері мен қызметін жүзеге асыруға үшін уәкілеттік береді: Бұл орайда ол жекелеген қызметті де, қызметтер жиынтығында (мысалы, Парламент) орындалуы мүмкін; үшіншіден, органға мемлекеттік билік берілген.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік органдарды құру және олардың қызмет етуін айқындаушы негізі қағида билікті бөлу теориясы болып табылады, ол билікті органдар және адамдар, әлеуметтік топтар, мекемелер немесе жекелеген адамдар тарапынан қиянат болмауы үшін амалдар жасайды.

Бұл орайда олардың әрқайсысы дербес әрі бірін-бірі тежеуші әрі тепе теңдік жүйесі бола отырып, өз қызметтерін органдардың айрықша жүйесі және ерекшелікті нысандар арқылы жғзеге асырады.

Бұл қағидалардың мазмұны олардың өзара іс қимыл жасау қағидаларына сәйкес жүзеге асырылуын білдіреді.

Республикадағы мемлекеттік билік біртұтас, өйткені оның бірден-бір бастауы Қазақстан халқы және мемлекеттің егемендігі бөлінбейді, өйтседе Бұл билік бөлінуінің принципінә сәйкес заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлініп, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдалану арқылы жғзеге асырылады.

Бұл принцип барлық билікті толық бір органның қолына шоғырландыруды болдырмайтын мемлекеттік билік құрылысын білдіреді.

Бөлу-бір мемлекеттік биліктің заң шығарушы атқарушы және сот тармақтарының арасындағы қандайда бір үстемшіліктен аулақ болуы шарт.

Билік – дәйектілігімен, іс әрекетінің қисындылығымен қазіргі кезеңде соңғы қорытынды сөзді айта білгеннің де маңызы зор.

Республика Президенті - мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға. Республика Президенті - халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының нышаны әрі кепілі. Республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті еліміздің конституциясына сәйкес үлкен өкілеттіктерге ие болып табылатын басты лауазымды тұлға болып табылады. Қазақстан Республикасы Президентінің өкілеттігі қоғамдық өмірдің әр салсын қамтитындығы белгілі. Соның бірі, біздің ойымызша халық билігін жүзеге асыруға кепіл болуға байланысты өкілеттігі деп айтсақ болады. Осы бағыттағы Президенттің өкілеттігінің ерекшелігін С.С. Сартаев пен Л.Т. Назарқұлова былай деп бағалайды:

Қазақстан Республикасы Президенті - мемлекеттің басшысы, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатының негізгі бағыттарын айқындайтын, ел ішінде және халықаралық қатынастарда Қазақстанның атынан өкілдік ететін ең жоғары лауазымды тұлға. Аталған конституциялық норманың мазмұнына жүгінсек, бүгінгі таңда мемлекеттік даму стратегиясын, оның ұзақ мерзімді біріншілігін (приоритетін), эволюцияның жалпы бағдарларын анықтау Қазақстан Республикасы Президентінің мойнына жүктеледі екен.

Осымен Конституция Президенттің мемлекеттік механизм және мемлекет билігін бөлісу жүйесінде алатын орнын түбегейлі өзгертіп отыр.

Республиканың Президенті - халық пен мемлекеттік билік бірлігінің, Конституцияның мызғымастығының, адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының рәмізі әрі кепілі, сондай-ақ мемлекеттік биліктің барлық тармағының келісіп жұмыс істеуін және өкімет органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Бұл баптан ҚР Президенті мемлекеттік билік тармақтарының біріне де жатпайтынын аңғарғандай боламыз. Өзіне жүктелген қызметтерді атқару мақсатында ҚР Президентіне нақтылы өкілеттіктер берілген. Осылардың қатарында ең маңыздысы оның заң шығару, атқару және сот биліктері салаларындағы өкілеттіктері. Бұл ретте Президент билік тармақтарының өзара келісімді іс-әрекетін қамтамасыз ету өкілеттігіне ие» [3, 9-13 Б].

Мемлекеттің ұйымдасқан органы болып табылатын парламентсіз демократияны дамыту, оған еркениетті мазмұн мен бағдар, тұрпат беру мүмкін емес. Қазақстанның негізгі саяси және әлеуметтік күштерінің мүддесі тоғысқан және соны бейнелейтін, мемлекеттік билік жүйесіндегі белгілі бір басымдықтары бар парламентсіз Қазақстанда демократияны дамыту мүмкін еместігін мойындау керек. Қазақстанның жас Парламентінің қызметіне әртүрлі баға беруге, әртүрлі пікір айтуға болады. Сонымен бірге Қазақстанда парламентаризмнің тиісті тәжірибесінің болмағандығын, оның енді ғана жинақтала бастағанын есте ұстаған абзал. Өкілдікті органның пәрменді де көп салалы қызметінсіз бізде терең демократиялық қайта қуруларға қажетті құқықтық өрісті, әлеуметтік-моральдық ахуалды, тіпті, елді басқару стилін қалыптастыру мүмкін емес. Парламенттік демократия мен парламентаризм мемлекеттің, қала берді бүкіл қоғамның демократиялық эволюциясының басты және негізгі шарты. Әлуатті атқарушы билік жағдайында оның қызметіне тұрақты парламенттік бақылау, оның бүкіл қызметін заңдамалық тұрғыдан түбегейлі реттеу, әсіресе, мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының арасында өзара келісім мен қимыл бірлігіне қол жеткізу қажеттігін үнемі есте ұстаған абзал.

Қазақстан парламентаризмінің өзіндік төл мәселелерін талдауға тікелей кіріспес бұрын, парламентаризм дегеніміз не, ол «конституционализм», «басқару пошым», «саяси режим» деген түсініктермен қандай байланыста; парламентаризмнің осы аталмыш институттардан айырмашылығы неде; оның негізгі белгілері мен принциптері қандай; парламентаризм теориясы мен практикасының эволюциясы қандай деген сұрақтарға жауап беру керек [4, 321 б].

«Парламент» деген сөз француздың «parler» — «сөйлеу» деген сөзінен шығып, соның өзімен-ақ парламенттік қызметтің басты ерекшелігін білдіріп тұр: парламент тек заңдарды қабылдайтын өкілдікті орган емес, ол сонымен бірге халық қалаулылары талқылаулар мен пікір таласы арқылы мемлекеттің, ұлттың мүддесіне сәйкес келетін саясатты белгілеп, соның негізінде заңдардың күрделі архитектурасын анықтап, заңдамалар жүйесін жария түрде түзетін демократиялық институт [5, 246 б]. Парламент демократиялық жүйесі қалыптасқан елдерде тек мемлекеттік биліктің бір тармағы ғана емес, сонымен бірге аса іргелі де перспективалық жоспарларды жүзеге асыратын, елдің үдемелі дамуының тегеурінді де әлуатті құралы.

Бұл мәселелердің ішіндегі аса бір, әсіресе саяси және құқықтық практикалық тұрғыдан маңыздысы әрі күрделісі — басқару пошым түсінігін, оның ішінде парламенттік басқару пошымның парламентаризм түсінігімен ара қатынасы мәселесін талдау. Бұл мәселенің маңыздылығы мен ғылыми өткірлігі ғалымдар арасында мемлекеттің пошымдары мен басқару пошымдары туралы ортақ пікірдің болмауына да байланысты. Көптеген ғалымдар парламентаризм парламенттің іс жүзіндегі билік жүйесіндегі нақты басымдығымен сипатталады деп есептейді.

Қазіргі заманғы конституциялық құқық және саясаттану ілімдеріндегі жетістіктер, жинақталған теориялық қорытындылар мемлекеттік билікті жүзеге асыру механизміндегі парламенттің орнына талдау жасауда бір-біріне мүлдем қарама-қарсы орналасқан, ұзақ жылдардан бері орын алып келе жатқан үш позицияны бөліп алып, арнайы қарауға мүмкіндік береді.

Олардың біріншісі «парламенттің үстемдігі» теориясынан шығатын болса, екіншісі, «биліктер тепе-теңдігі» теориясынан, үшіншісі, «кабинеттің үстемдігі» теориясынан туындайтын «кабинеттік басқару теориясын» негіздеді. Соңғы позиция парламенттің ролін әлсіретіп, оны жай бір кеңесші-қосалқы органға айналдыру мақсатын көздейді. Әдетте, ғалымдар бұл бағытты консервативтік, ал алғашқы екеуің либералдық-буржуазиялық бағытқа жатқызады.

Қазіргі заманғы парламенттің үстемдігі оны жоғарғы заң шығарушы органның және оған заң түрінде бағыныстағы атқарушы биліктің өмір сүруі деп емес, қайта парламентте басымдыққа ие атқарушы биліктің өмір сүруі деп түсіну қажет есептейді. Осыдан ақ, Парламенттің ең жоғарғы өкілді орган ретінде халық билігінің өз өкілдері арқылы жоғары деңгейде мүлтіксіз жүзеге асырылуының кепілдігі анық көрінетінін айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж. (Қазақстан Республикасының 2022 жылғы 8 маусымдағы Заңы.) - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z220000001K>.

1. Газизова Н.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы: Оқу құралы. Алматы:New book, 2021. - 364 бет.

2. Сартаев, С. С. Становление Конституции Республики Казахстан: проблемы и перспективы / С. С. Сартаев, Л. Т. Назаркулова. - Алматы: Юрист, 2002. - 408 с.

3. Сапарғалиев Г.С. Место и роль Парламента в политической системе Казахстана в контексте конституционной реформы // Сборник материалов второго заседания Круглого стола: “Гражданский диалог в поддержку демократии”. – Алматы, 2005. – С. 9-13.

4. А.У. Тагаев «Парламентаризм в Республике Казакстан: Становление и перспективы развития». Алматы-2010.-520 с.

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖУРНАЛЫ КАЗАХСТАНСКИЙ
ЖУРНАЛ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА KAZAKHSTAN JOURNAL OF
INTERNATIONAL LAW

Научно-теоретический и информационно-практический журнал

№4 (83)

Подписано в печать 30.12.2022.

Формат 60x84 1/8.

Печать цифровая. Бумага офсетная.

Усл. печ. л.20,23. Тираж 500 экз.

Заказ № 15062023=6.

КОПИР & КА

Адрес типографии:

г. Алматы, ул. Шемякина д.73 rex8800@mail.ru